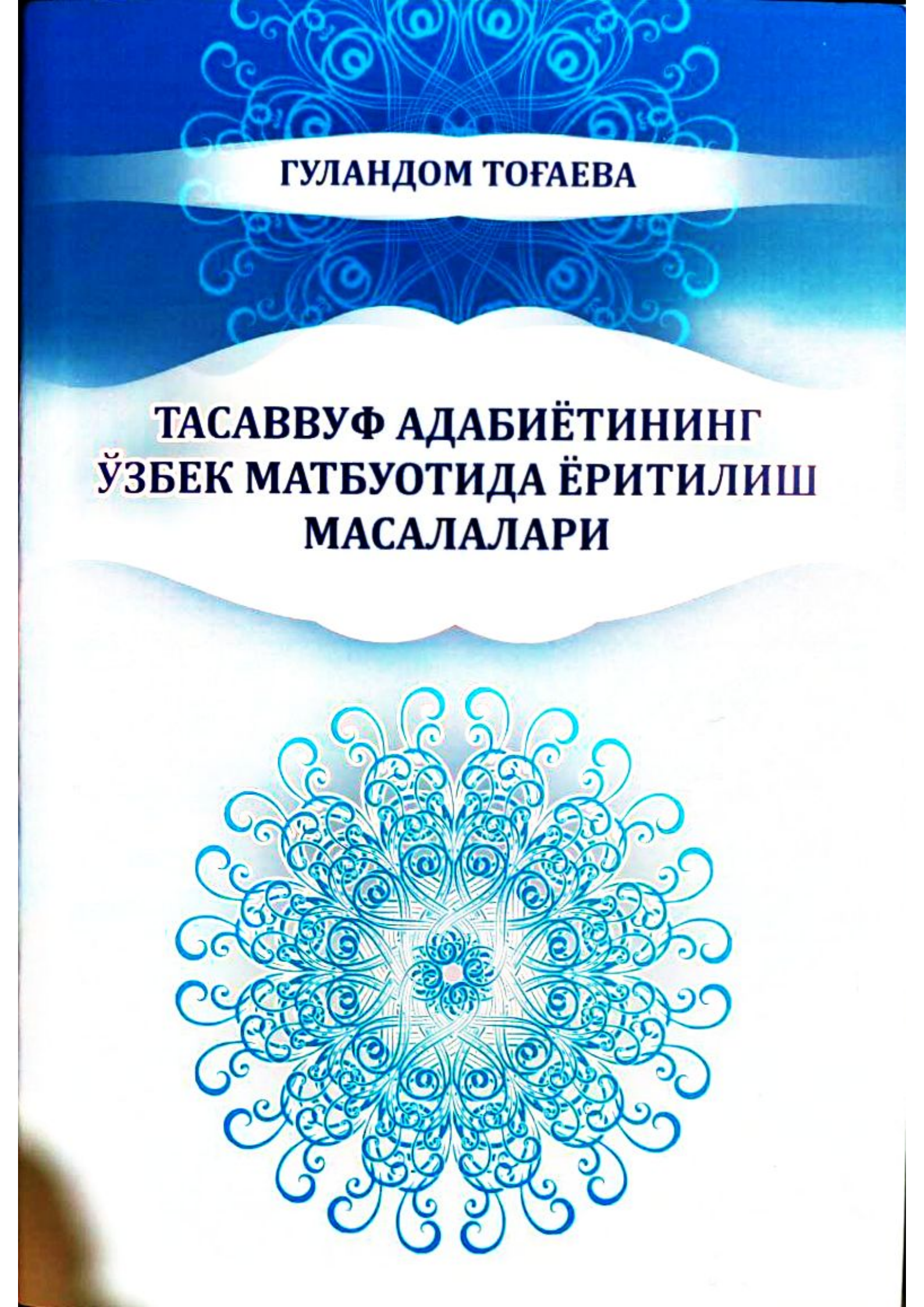

ГУЛАНДОМ ТОҒАЕВА

**ТАСАВВУФ АДАБИЁТИНИНГ
ЎЗБЕК МАТБУОТИДА ЁРИТИЛИШ
МАСАЛАЛАРИ**

ГУЛАНДОМ ТОҒАЕВА

**ТАСАВВУФ АДАБИЁТИНИНГ ЎЗБЕК
МАТБУОТИДА ЁРИТИЛИШ
МАСАЛАЛАРИ**

1990-2006 йиллар.

Монография

TOSHKENT – 2023

“FIRDAVS SHOH”

УЎК 821-512.133-1

КБК 84(5Ў36)

Т 93

*Чирчиқ давлат педагогика университети Илмий Кенгашининг
2023 йил 31 январдаги 1-сонли мажлис баённомасига асосан нашрга тавсия
этилган.*

Масъул муҳаррир:

Жабборов Нурбой Абдулҳакимович,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети, Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор кафедраси мудири,
филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар:

Адиба Давлатова,

филология фанлари доктори;

Гуларам Машарипова,

фалсафа фанлари доктори, профессор.

Тоғаева Г.

Тасаввуф адабиётининг ўзбек матбуотида ёритилиш масалалари. 1990–
2006 йиллар. Монография/Матн/Гуландом Тоғаева. – Т.: “Firdavs Shoh”
nashriyoti, 2023 й.. – 139 б.

Ушбу монографияда тасаввуф таълимоти ва адабиётига оид асарларнинг
матбуотда ёритилиш масалалари муаллиф томонидан чуқур тадқиқ этилган.
Ушбу китоб мутахассислар, профессор – ўқитувчилар ҳамда соҳага оид олий
таълим даргоҳларида таълим олаётган барча талабаларнинг кутубхонасини
бойитади, деб ўйлаймиз.

ISBN 978-9943-9360-6-5

© Г.Тоғаева, 2023
© “Firdavs Shoh” nashriyoti, 2023

МУҚАДДИМА

Халқимизнинг тафаккур медалари бўлмиш тасаввуф таълимоти ҳозирги ва келгуси авлодларда юксак ахлоқий фазилатларни шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим замин эканлиги кўп бор таъкидланган. Ана шу бой меросни холис ўрганиш, илмий баҳосини бериш, уни халққа қайтаришда миллий мустақиллик бош омил бўлди. Буни эътироф этган ҳолда, Биринчи Президентимизнинг қуйидаги фикрларини қайд этмоқ мақсадга мувофиқдир: «Биз эски тузум, эски мафкура зуғумидан халос бўлгач, ўзлигимизни, қандай улуғ инсонларнинг авлоди эканлигимизни, қандай бой ва бетакрор маънавий мерос ворислари эканимизни англаш, миллий қадриятларимизни тиклаш йўлида из қолдирадиган кўпгина хайрли ишларни амалга оширдик»¹.

Тасаввуф таълимотини чуқур ўрганиш миллий истиқлол ғоясини ривожлантиришда ва миллий мафкурани шакллантиришда муҳим аҳамиятга эгадир. Биринчи Президентимиз яна бир ўринда «Бугун бизнинг олдимизда шундай тарихий имконият пайдо бўлдики, биз босиб ўтган йўлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини танқидий аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий илдизларига қайтиб, ўтмишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига тадбиқ этмоғимиз керак²», деган эдилар. XX асрнинг охири ва XXI аср бошларида улуғ боболаримиз Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбандий, Имом ал-Бухорийлар меросига қизиқиш кучайгани ва бу борада салмоқли илмий тадқиқотлар қилинганлигини таъкидлаш лозим. Зеро, миллий қадриятларга эътибор билан қараш ўзликни англашга замин яратади. Жамиятимизнинг тубдан янгиланиши эса бой маънавий меросимизга таянишни талаб қилади. Айни шу маънода матбуотда ҳам жиддий қадамлар ташланмоқда. Бу ҳақда

¹Каримов И.А. Имом ал Бухорий ёдгорлик мажмуининг очилишига бағишланган маросимда сўзланган нутқи. //Халқ сўзи, 1998, 24 октябр.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Тошкент.:1995, 19-бет

юртбошимиз «Матбуот ҳеч бир замонда Мустақиллик давридагидек чинакам миллийлик касб этмаган,¹» деган эдилар.

Мустақиллик йилларида ўзбек матбуотида тасаввуф таълимотига бўлган қизиқиш ва унинг моҳияти хусусида талайгина мақолаларнинг яратилиши ўзи бир янги ҳодисадир. Минг йиллардан буён эъзозланиб келаётган аجدодларимизнинг ахлоқий-тарбиявий тафаккури мевалари бўлмиш улкан меросни назарий таҳлил этиш эса долзарб илмий муаммолардандир.

Тасаввуф аслида одоб ва тарбия йўлидир. Чунончи, Абдуҳолик Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали, Нажмиддин Кубро каби сўфийлар ҳаёти ва ижоди, ёзган асарлари Б.Валихўжаев, Н.Комилов, О.Усмонов, И.Ҳаққулов, О.Бўриев, С.Олим, М.Имомназаров, Б.Акрам, С.Рафиддинов, З.Қутибоев, А.Жузжоний, Ё.Исҳоқов, Ҳ.Ҳамидов, А.Абдиқодиров, Г.Наврўзова каби олимлар томонидан анча муфассал тадқиқ қилинди².

Шу билан бирга бу таълимотнинг фақат инсон ботинида қолиб кетмай, балки жамият ҳаётига, умум манфаатига хизмат қилувчи аҳамияти юзага чиқарилди. Шу маънода, бу мавзунинг матбуотда қандай ёритилгани ва тадқиқ этилишини ўрганиш бугунги журналистика фани учун аҳамиятга эгадир.

Шу боис, тасаввуф таълимотининг назарий ифодаси ва матбуотдаги талқинини ўрганиш объекти орқали унинг жамият ривожига ҳиссаси бекиёслигини кўрсатишни мақсад қилдик. Бу мавзуни тадқиқ этиш асносида, тасаввуфнинг илмий атама сифатидаги маъносини изоҳлаш, унинг манбалари, мавзу доираси, ғоявий аҳамиятига ойдинлик киритиш, шунингдек, тасаввуфни

¹ Каримов И..А.Матбуот ва ОАВ ходимларига байрам табриги// 1997,27 июн

² Султон Иззат.Б.Нақшбанд абадияти. -Т.: Фан, 1994: Валихўжаев Б.Хожа Аҳрор тарихи-Самарқанд.: Зарафшон нашриёти, 1993: Комилов Н.Тасаввуф ёки Комил инсон ахлоқи. К-1.-Т.:Ёзувчи нашриёти, 1996: Комилов Н.Тавҳид асрори. К-2.-Т.: Ўзбекистон, 1999: Усмон О. Ваҳдат шаробин ичдим. //Мулоқот, 1991, 6-сон, Б-51-57; Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят.-Т.:Ғ.Ғулом номли наш, 1991: Бўриев О.Хожа Алоуддин Аттор. //Мулоқот, 1994, 11-12-сон, Б-45-50; Бўриев О.Хожа Муҳаммад Порсо. //Мулоқот. 1991, 1-2-сон; Олим С.Ишқ, ошиқ, маъшук.- Т.: Фан 1992: Имомназаров М.Миллий маънавиятимиз асослари - Т.: Тошкент Ислон университети, 2004: Қутибоев З. Хожа Аҳрор вали. -Т.: Фан, 1996: Жузжоний А. Тасаввуф таълимотининг илдизлари. //Мулоқот. 1995, 1-2-3-4-сонлар, Исҳоқов Ё.Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. -Т.:А.Қодирий ном. наш., 2002: Ҳамидов Ҳ.Аждодлар сабоғи-ақл қайроғи. Т.:А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1998: Абдуқодиров А.Тасаввуф ва А.Навоий ижодиёти. Филол.ф.док..дисс...автореф. Т., 1998: Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси. Ф..ф.док..дисс...автореф.Т.:2002.

фалсафа, мантиқ, психология, мусиқа ва адабиётдаги ўрнини аниқлашга интилдик. Шу йўсинда ёзилган мақолаларнинг тилини ва муаллифлар услубидаги ўзига хосликни илмий тадқиқ этиш мазкур мавзунинг долзарблигини белгилайди.

I БОБ. ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИ ТАРҒИБ ЭТИШДА ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТИНИНГ ЎРНИ

§1. Тасаввуф таълимотини матбуотда талқин этилишининг тарихий экскурси

Матбуот инсониятнинг кўп қиррали фаолиятини ўзида акс эттирувчи, шу билан бирга жамиятга таъсир қилиб, уни ўзгартирувчи қудратга эга. Бу борада филология фанлари доктори, профессор М.Худойкулов «Матбуот ижтимоий ҳаётни акс эттириш кўринишларидан бири, реал воқеликни билиш, тадқиқ этиш ҳамда унга таъсир кўрсатишнинг муҳим воситасидир»¹ деганда ҳақдир. Матбуот назариясида ана шу реал воқеликни тадқиқ этиш, унинг ижтимоий онг кўриниши сифатидаги хусусиятларига аҳамият бериш муҳим масалалардандир. Матбуот ижтимоий онгнинг таъсирчан ва жамият ривожига ҳисса қўша олувчи қисмидир. Олимлар Е.Прохоров, Ф.Мўминовлар таъкидлашича, у жамоатчилик фикрини шакллантирувчи улкан ижтимоий институтдир.² Бу улкан институт ўз таркибига кишилиқ тафаккурининг теран қатламларини қамраб оладик, у қадриятлар сифатида намоён бўлади. Ана шу тарихий қадриятлардан бири бу— тасаввуф таълимотидир.

Журналистика муайян бир ижтимоий гуруҳ ёки миллатнинг туб манфаатларини назарий асословчи ва ҳимояловчи фалсафий, сиёсий, диний, ҳуқуқий, ахлоқий, таълим-тарбияга доир барча қарашларнинг бутун бир тизимини ўзида акс эттирар экан, ундаги ахборот ва талқинлар жамият маънавиятини белгилашга хизмат қилади. Асрлар синовидан ўтган тасаввуф таълимоти эса маънавиятнинг пойдеворлардан биридир.

Ўзбек матбуоти тараққиётининг 47 йили Туркистонда чоризм ҳукмронлиги даврида, 74 йили эса шўро тузуми даврида кечди³.

Тасаввуфий адабиёт намуналаридан илк бор Алишер Навоийнинг «Чор девон», «Хамса» асарлари Муҳаммад Раҳимхон II ташаббуси билан Хивада 1876 йили тошбосма усулида босилди. 1889-1890 йиллари Марғилон шаҳрида Хожи Муҳаммад Азимжон Марғилоний босмахонасида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ-ут

¹ Худойкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси- Т.: Университет, 1999.

² Прохоров Е.П. Введение в журналистики -М.:Рип-холдинг.2002.—Ст.48-50.; Мўминов Ф.Журналистика-ижтимоий институт сифатида-Т.: Университет, 1998.

³ Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи.Т.: Академия нашриёти, 2000.Б- 5-6.

тайр» китоби чоп этилди. Илк газеталар собиқ Туркистонни XIX асрнинг иккинчи ярмида босиб олган мустамлакачилар раҳнамолигида юзага келди¹.

1870 йилда ташкил топган «Туркестанские ведомости» газетаси 1918 йилгача нашр қилинди². Газета тахламларини варақлаганда шуни айтиш мумкинки, унда рус олимлари томонидан олиб борилган турли илмий тадқиқотлар мунтазам равишда ёритиб борилган. Тасаввуф таълимоти ҳақидаги мақолалар ҳам кам бўлса-да, учрайди. Уларда ислом дини ва ундаги муқаддас ғоялар таҳлилига ҳам кўп ўрин берилгандир. Унинг 1870 йил 28 апрель сониде муаллиф доктор Маев «Усмон Қуръони» ҳақида батафсил ҳикоя қилган. 1871 йилги 17 -сониде эса А.Гребенкин «Тожиқлар» номли мақолада зоҳидлар, эшон ва муридлар ҳақида салбий фикрларни ўртага ташлайди.³ Мисол сифатида, ўша вақтда Хожа Аҳрор мадрасасидеги Усмон Қуръони 100 сўмга пуллаб юборилгани ҳақида маълумот беради. Ислон ва тасаввуф шайхлари ҳақида нотўғри ёндашув, газетанинг 1874 йил 35- сониде ҳам учрайди. Муаллиф А.Арендаренко ўзининг «Қарноқ қишлоғи» номли мақоласиде эшонларни «текинтомоқлар» дея атайди. Айни шу салбий рух Нил Ликошиннинг 1900 йил, 23 январда эълон қилинган «Уламолар ва фидя» мақоласиде ҳам сезилади. Н.Ситняковскийнинг 1900 йил 17 февралда чиққан «Бухоро қадамжоси:(Баҳовуддин мазори)» деб номланган мақоласи эссе услубиде битилган бўлиб, унда муаллиф 1899 йилги Бухорога қилган саёҳати ва қадамжонинг улугворлиги ҳақида сўз юритган. Ҳазрат Баҳовуддин ёшлигиде Амир Темурни учратиб, лой уйчани соҳибқиронга 10 минг олтин тангага сотмоқчи бўлганлиги ҳақидаги ривоят мақоланинг салмоғини кўтаради. Сўфи Оллоёр шеърларидан намуналар ҳам (1904 йил) муваффақият билан ўғирилган.

«Туркестанские ведомости»даги тасаввуф таълимоти бўйича чоп этилган яна учта мақолани XIX аср охиридаги энг характерли тадқиқотлар деб ҳисоблаш мумкин. Булар 1874 йилда «Н.П.»(Остроумов-Таъкид бизники.Г.Т.) имзоси билан ёзилган «Хуфия тариқати», 1902 йил 31 январда босилган Петр

¹ Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи.—Т.: Академия нашриёти, 2000.—Б.28-29 .

² Қаранг: Туркестанские ведомости газетаси тахламлари//А.Навоий номли Давлат кутубхонаси Нодир китоблар бўлими.

³ Гребенкин А.Таджики //Туркестанские ведомости. —1871. —№-17.

Комаровнинг «Хожа Ҳаким Боқирғоний» ва «В.В.» имзоси остида берилган (Бартольд–Таъкид бизники.Г.Т.) «Хожа Аҳрор таржимаи ҳолидан» деб номланган мақолаларидир.

«Хуфия тариқати» мақоласида тасаввуф шайхлари ва уларнинг муридларининг ибодат маросимлари ҳақида сўз боради.¹ Халқа-халқа бўлиб ўтириб қилинадиган ибодатлар, зикрлар ҳақида батафсил ҳикоя қилинади. Мақола муаллифи тасаввуфий зикр таърифини келтирар экан, таважжух, такбир, тасбеҳ, жазба, жунун каби сўзларга изоҳ беради. Хуфия тариқати ҳазрат Абу Бакрга бориб тақалиши ҳақида ҳам сўз очади. Мақолада ушбу тариқат одоблари, зикр услублари ҳақида муфассал маълумотлар берилган. Шунингдек, нафсга исломий назар билан қараш, уни ислоҳ қилиш лозимлиги ҳақида ҳам сўз юритилган. Лекин хуфия тариқатининг бошқаларидан фарқи ёки афзаллиги ҳусусида ҳеч қандай муносабат билдирилмаган. «В.В.»(В.В.Бартольд-Таъкид бизники.Г.Т.)нинг «Хожа Аҳрор таржимаи ҳолидан»² деб аталган мақоласида эса мавзуга янада аниқ, чин дилдан ёндошилганини кўриш мумкин. Хожа Аҳрор шахсига В.Вяткин, О Чехович каби олимлар томонидан нотўғри баҳо берилганига таққослаш мавзунини янада ойдинлаштиради. Муаллиф мақолани ёзишда, «Силсилатус орифин», «Масмуот», «Рашахотул айнул ҳаёт» каби асл манбаларга суянади ва сўфийликка одилонга баҳо беради: «Сўфийнинг вазифаси фақат ўзини эмас, балки дунёни кутқармоқдир... Дунё устидан руҳбон бўлиш, яхшиликка хизмат қилиш уни кутқара олишга имкон беради. Сўфийлар ана шунинг учун курашадилар». Ушбу мақолада Хожа Аҳрор Валий ҳаёти ва ибратли ишлари ҳақида муаллиф публицистик мушоҳадакорлик билан сўз юритган. Петр Комаровнинг Хожа Ҳаким Сулаймон Боқирғоний ҳақидаги мақоласи ҳам катта илмий қимматга эгадир³. Ушбу публицистик тадқиқотда мутасаввуф шоирнинг «Охир замон китоби», «Тоқияжаб», «Ҳазрат Марям разиаллоҳу анҳу» каби асарлари ҳақида гапирилиб, Е.А.Малов, С.М.Матвеевнинг келтирган манбаларига асосланади. Мақола муаллифи Е.А.Маловнинг Боқирғоний ўз шеърини китобини Буғроҳонга юборади ва унинг қизига уйланади, деган фикрларига қарши чиқади. Ахир Буғроҳон

¹ Н.П.Орден Хуфия//Туркестанские ведомости. –1874.

² Туркестанские ведомости// –1904.–15-28 октябры.

³ Комаров Петр. Ходжа Хакым Сулейман Бакыргани// Туркестанские ведомости. 1902.–31 января

Х ёки XII асрларда яшаган ҳукмдор-ку, дея асосли хулоса чиқаради муаллиф.¹

«Туркистанские ведомости» газетасининг 1902 йил 29 сентябр сонидан бошлаб Н.С.Ликошин таҳрири остида «Девонаи Машраб» қиссалари ҳам чоп қилина бошланди². Газетада эълон қилинган бу туркум қиссалар «Қиссаи Машраб», «Шоҳ Машраб», «Эшон шоҳ Машраб», «Эшони Шоҳи Машраби девонаи Намангоний» каби туркум номлар остида шўро тузумига қадар китобат қилинган бўлиб, адабиёт мухлисларининг энг севимли асари сифатида машҳур бўлган. «Девонаи Машраб» асарининг асосини ривоят ва қиссалар ташкил этади, насрий қисм ниҳоясида эса шоир шеърятдан намуналар бериб борилган. «Девонаи Машраб» асарини публицист Н.С.Ликошин газетада йил давомида тайёрлаб берган бўлиб, бу парчалар Машраб ҳаёти ва ижоди ҳақидаги тарихий-биографик манба вазифасини бажара олмаса-да, унда ҳассос ижодкор дунёқарашининг кўпгина нозик қирраларини яхшироқ тушуниш имконини берадиган ғоят муҳим маълумотлар, шоир яшаган давр руҳини ўзида акс эттирувчи ҳаётий лавҳалар учрайдики, шунинг ўзи ҳам бу материалларнинг илмий-амалий аҳамияти бекиёслигини кўрсатувчи далил ҳисобланади. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, 1992 йили «Ўзувчи» нашриётида чоп этилган «Қиссаи Машраб» асари билан қиёслаганимизда, Н.С.Ликошин таҳририда шоир қаламига мансуб кўпгина ғазал ва мухаммаслар қисқартирилганлигини кўрамиз.³ Бизнингча, бу шеърый асарни рус тилига ўгириш машаққати билан боғлиқ бўлганлиги туфайли газетада шу тарзда чоп қилинган бўлса керак. Ора-орада Н.С.Ликошин асарда учрайдиган ривоят ва афсоналарга изоҳ ва фикр мулоҳазалар билдирганлиги ушбу мақолаларнинг сермаъно чиқишига сабаб бўлган.

Масалан, у «Девонаи Машраб» қиссасида «Асҳоби Каҳф» ҳақидаги ривоятни кенг изоҳлайди, уни юнон афсоналарига ҳам боғлиқлик жиҳатини очиб беради. Ёки Одам Ато ҳақидаги ривоят ҳам бу туркумларнинг бадий қимматини оширади. Унда бир куни яхши ва ёмон одамлар аниқ ажралиб қолиши, оқ-қора, эзгулик-ёвузлик тушунчаларининг моҳиятини англаб олиш зарурияти етилганлиги каби фалсафий маънолар ифодаланган. Асар

¹ Ўша мақолага қаранг.

² Ликошин Н.С. Дивана-и Машребъ// Туркестанские ведомости. 1902. –29 сентября.

³ Қиссаи Машраб. -Т.:Ўзувчи нашриёти, 1992.

саргузаштларга бой бўлиб, ўқилиши енгил ва баъзи жойларда юморга мойиллик сезилади.

Бу қиссалар ўзининг халқ тилига яқинлиги, ибратли мазмунга эгаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Машҳур мутасаввуф шоир Сўфи Оллоёр шеърлари «Туркестанские ведомости»да икки марта эълон қилинган. 1904 йил 25 июл (7 август) сонида шоирнинг «Қабр азоби» ва «Сирот кўприги ҳақидаги» шеърлари рус тилига ўтирилган¹. Шунингдек, газетада Н.Остроумов томонидан Қуръони Каримни ўқиш қоидалари берилиши ва Қуръон ҳофизлари, уларнинг ҳаёти ҳақидаги қатор қизиқарли мақолалар ўзининг публицистик жиҳатдан кучлилиги ва фактларга бойлиги билан ажралиб туради. Яна шуни таъкидлаш лозимки, «Туркестанские ведомости» газетасидаги айрим мақолаларда мустамлака аҳолини, уларнинг дини, тасаввуфий маданиятини «ерга уриш», камситиш руҳи ҳам сезилади. Масалан, М.Ростиславовнинг «Эшонлар ва уларнинг фаолияти ҳақида сўз», Ш.Ибрагимовнинг «Қирғиз чўлларидаги мулалар ҳақида», «Г» имзоли муаллифнинг «Ўрта Осиёдаги Муҳаммадийларнинг мактаб таълими ҳақида» каби мақолаларида ана шу кайфият акс этади.² Жумладан, «Г»нинг юқорида тилга олинган мақоласида айтилишича, «Муҳаммадийлар мактабида илмий билимларнинг тириклик суви ва фикрлар эркинлиги етишмайди»...³ «Талабалар учун Хўжа Ҳофиз, Фузулий ва Навоий асарларининг ўргатилиши уларга оғирлик қилади» ва ҳоказо. Бу каби асоссиз мулоҳазалар тагида чоризм мустамлака сиёсати турганлигини сезиш мумкин.⁴

Гарчи, газета мустамлакачилар мақсадларини ҳимоя қилса-да, барибир Шарққа хос улкан тарихий тасаввуфий маданиятни четлаб ўта олмаган. Шундан кейин пайдо бўлган ўлкадаги турфа газета-журналларда кўпроқ миллат қайғуси, Оврупо маданиятининг яхши

¹ Қаранг: Из Суфи Аллаяра. О мучениях могул//Туркестанские ведомости. –1904.– 25 июля (7август).

² Ростиславов М.Несколько слов об ишанах и означение их деятельности.//Туркестанские ведомости. Номер ИНВЕНТАР:1512.–1871.–№77-14:Ибрагимов Ш.О муллах в киргизской степи. //Туркестанские ведомости. –1871.–№71-14 номер ин: 1514: Гребенкин А.С. О школьном образовании у магометан Средней Азии//Туркестанские ведомости. –1875. –29 июля.– №.3.

³ Яна ўша сонларга қаранг.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. I том.- Т:Шарқ концерни. 2000.-Б.144-145.

жиҳатларини эгаллаш лозимлиги ҳақида гапирилса-да, лекин бу теран илм–тасаввуф таълимоти ҳақида мақолалар кам эълон қилинган.

Олим Б.Дўстқораев таъкидлашича, «Инқилоб» журналида «Улуғ кишилар» рубрикаси остида бир қанча Шарқ мутафаккирларининг ҳаёти ва ижодига оид мақолалар чоп этилган.¹ Мисол учун, адабиётшунос А.Саъдийнинг «Имом Ғаззолий» сарлавҳали илмий очерки, Форобий тўғрисидаги ва «Яссавий ким эди» сарлавҳали мақоласи катта аҳамият касб этади. А.Саъдий ўзининг «Яссавий ким эди» номли мақоласида Яссавий сиймосига тўғри баҳо беришга интилан: «Яссавий... ғоят ҳассос, илҳом ва ҳаётли, ғоят табиий ва енгил оқишли бир шоирдир. Яссавийнинг юраги бутун умрига руҳий ва маънавий ишқ билан ловуллаб ёнатурғон бир шеърӣ ўтдир».² Аммо А.Саъдий мавзуга ёндашувда кўпроқ биографик жиҳатларга эътибор қилади ва унинг дунёқарашида Ғарб олимларига тақлид сезилади. Буни олим Б.Дўстқораев ўз изланишларида муфассал равишда ўрганган.³

1914 йилда «Шўро» журналида (3-4 сонлари) Олимжон ул Идриснинг Умар Хайём ҳақидаги мақоласи эълон этилган. 1917 йилдаги 11-13 сонларида эса Хайём рубоийларидан туркий таржималар чоп этилади. Шарқ адабиёти билимдони Абдурауф Фитрат, Умар Хайём ҳақида мақола ёзиб, унда Умар Хайём рубоийларидан намуналар келтириб, мазмунини таржима қилиб тушунтирган. Абдурауф Фитрат Умар Хайём ижодига ўз маслагига зид ҳолда, негадир салбий нуқтаи назар билан ёндашиб, буюк шоирни салжуқийлар саройининг маддоҳига чиқаради ва рубоийларини «феодал жамиятнинг энг кир томонларини акс эттирган дарчалар» деб баҳолайди.⁴

Абдурауф Фитратнинг «Бедил (Бир мажлисда), «Нажот йўли» каби асарлари ҳам улар ўз мазмун-эътибори билан теран илмий салоҳиятга эга. Фитрат «Маориф ва ўқитғувчи» журналининг 1927 йил, 3-сониди «Аҳмад Яссавий ва унинг мактаби»ни атрофлича таҳлил этган. Унда асосан, диний ривоятлар ва асотирларга суянган ҳолда Яссавий ва у яшаган даврга муносабат билдирилган. 1932 йилда Абдурахмон Саъдий «Символизм тўғрисида» деб номланган

¹ Дўстқораев Б. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи.-Т.:ТошДУ. 1989.Б.-79-83.

² Инқилоб // 1922.-№5.-Б.28.

³ Дўстқораев Б. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. -Т.:ТошДУ. 1989.-Б.80-81.

⁴ Фитрат. Қизил қалам. -Т.: Ўздавнашр, 1928.

китобида Навоий ижодида тасаввуф таъсири кучли бўлганлигига диққатни тортиб, унинг асарларида куйланган ишқ дунёвийликдан кўра илоҳийлик мазмунига эгаллиги ҳақидаги қарашни олға сураётган, «Хамса» достонлари пантеистик ҳамда илоҳий ишқ билан тўлган, деган хулосага келади.¹ Бу фикрлар социалистик мафкура таъсирида танқидга учради. Адабиётшунос Олим Шарофиддинов, А.Саъдий асарига қарши ёзган раддия тақризида киноя билан «...бизнинг донишманд авторимиз Навоийни мистика, таркидунёчилик, ўлмасдан бурун ўлиш, жамиятга, дунёвий ишларга душманлик билан суғорилган тасаввуф (сўфизм) поэзиясининг типик вакили сифатида таърифлайди», деб ёзади.² Ойбекнинг илмий публицистикасини кузатганда ҳам пролетариат мафкураси таъсири сезилса-да, лекин у ўзининг Навоий ҳақидаги изланишларида шоир дунёқарашини тасаввуф билан боғлайди: «Навоий дунёнинг яратилиши ва унинг моҳиятини тасаввуфнинг пантеистик фалсафасига мувофиқ англайди», дейди тадқиқотчи.³ Бир ўринда эса Ойбек янада жасоратли мулоҳазалар билдиради: «...Бунда худо бутун дунёдир. У бутун жаҳонда мужассамлангандир... Бунда худо бутун олам билан имманент (бир-биридан айрилмас)дир».⁴ Бу ерда муаллиф матбуотнинг ҳаққонийлик принципига асосланиб фикр юритганлиги туфайли мақоланинг илмий салмоғини оширишга эришилган. Зеро, матбуот миллат шаклланишига ҳаққонийлик тамойилларисиз ҳисса қўша олмайди.

Филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққулов «Тасаввуф—руҳ тарбияси. Тасаввуф—ахлоқ ва одоб камолоти учун изчил қайғуриш демак. Тасаввуф—хаёл ва тасаввур кенглиги. У оламдаги жамики тобеликларга иштиёқ билан қарашга ўргатади. Тасаввуфнинг деярли барча мазҳабларида ғамгин ва ғуссакаш инсон «Мен»ининг ботиний фаоллиги акс этади,» деган эди.⁵ Бундай пок ва теран лафзларни инсонлар орасида илоҳий тозариш ва маънавий камолот ғолиб бўлишига чин дилдан ишонган инсонларгина ёзиши мумкин. Жалолиддин Румий эса «Инсон буюк

¹ Саъдий А. Символизм тўғрисида. -Т.:Ўздавнашр, 1932.

² Шарофиддинов О. Танланган асарлар. —Т.: Фан,1978. —Б.182.

³ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами.— Т.: Фан. 13-жилд,1979. —Б.62.

⁴ Ўша жилд.—Б.-202-203.

⁵ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. —Т.:Ғ.Ғулом номли Адабиёт —матбаа бирлашмаси,1991. —Б.180.

бир муъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди,» деган эди¹. Ўтган 70 йил давомидаги вақт улкан адабий-фалсафий меросимиз–тасаввуф инжуларини биздан беркитиб келган «зулмат ва парда» бўлди. Миллатимизнинг олди бўлган, катта фикр даҳолари, улкан зиёлиларимиз қатағон қилинди, уларга нисбатан аёвсиз зулм этилди. Олим Муҳаммаджон Имомназаров таъкидича, 1937-39 йиллар қатағонлари ва «социалистик реализм» деб аталган янги пролетар адабиётнинг зўраки жорий қилинган якка ҳокимлиги оқибатида ўзбек адабиёти тарихий илдизларидан узилиб қолди, ўтмиш адабиёти яхши-ёмонга, «прогрессив» ва «реакционга» ажратилди.² Бу ҳақда олимларнинг ўзлари ҳам матбуотда мақолалар эълон қилишган.

Тадқиқотчилар кейинроқ бўлса ҳам тарихий меросга баҳо беришда аниқлик ва тарихий ҳақиқатга риоя қилишда изчилликка интилишган³. XX аср бошларида ҳам улуғ зиёлиларидан бири Абдурауф Фитратнинг «Мирзо Бедил» илмий мақоласи, «Бедил», «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») каби инсонни юксак ахлоқий руҳда тарбиялаш маъносида битилган, илоҳий илмлар ва улардан мурод не эканлигидан баҳс қилинадиган мумтоз асарлар яратилган эди. Миллат тарбияси учун катта аҳамиятга эга бу каби асарлар «социалистик ҳаёт гирдобиди» маълум вақтгача ўз ўқувчилардан узоқлаштирилди. Олим Ҳамидулла Болтабоевнинг ёзишича, А.Фитрат «Бедил» номли илмий мақоласини 1920 йилда «Тонг» журналида (№2) эълон қилдиради. 1923 йилда эса бадеа усулида ёзилган «Бедил (Бир мажлисда)» асари туғилди. Ушбу асарда таъкидланадики: «Ҳар бир нарсага юзадагина ҳукм қилувчи бизлар бунга ҳам юзадагина қараймиз. Унинг (Бедилнинг– Таъкид бизники.–Г.Т.) сўзидаги усталикларига, кучига, ҳукмига, ўйинларига бериламиз... Унинг туб фикрларини эса ҳеч тушунмаймиз ё тушунмоқ истамаймиз»⁴. Ушбу асарда Фитрат Бедил фалсафасининг теран қатламларига ўқувчини саёҳат қилдиради. Инсоннинг яшашдан мақсади фақат еб-ичишдан иборат эмаслигини воқелик билан боғлаб кўрсатади. «Нажот йўли» («Раҳбари нажот») асарида эса Фитрат нажот, илм-маърифат

¹ Румий Жалолиддин. Ичиндаги ичиндадур.– Т.: Ёзувчи, 1997.–Б.–51.

² Имомназаров М. Навоийшунослик ва жаҳон маданияти//Мулоқот. –1991.–№ 9.

³ Зокиров М.Машраб олдидаги гуноҳим// Ёш ленинчи.–1990. –24 январ.

⁴ Фитрат. Бедил. (Тузувчи Ҳ.Болтабоев) –Т.: Маънавият,1997

рахбари деб Қуръоний билимларни кўрсатади. У бу билимларни миллат ва халқ манфаатлари йўлида ривожлантирилишини истади. Шижоат, карам, жасорат, сабот ва мулойимликни нафсга, нодонлик ва жаҳолатга қарши қўяди. Сўфиёна маслакнинг ахлоқий-фалсафий ғояларини Фитрат бу асарнинг маъно-мағзига сингдириб юборган.¹ Ўз элининг маърифати учун қаттиқ ёзғириб, жон куйдирган фидойи олим таъкидлайдики, «Аллоҳнинг ягоналигини, улуғлигини илм орқали, ақл ҳукми орқали билмоқ лозим».²

Шўро даврида тасаввуфий мавзуларга бўлган «эҳтиёткорлик» адабиёт ва фалсафа ривожига, шунингдек, ўткир фикр майдони бўлган матбуотга ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Филология фанлари доктори, профессор Н.Комилов таъкидлашича, биргина улуғ мутафаккир шоир А.Навоийнинг «Хамса» дostonлари нашридан 1970 йилларда жами эллик уч боб тушириб қолдирилган. Асардаги «ҳамд» ва «наът»лар тасаввуфий характерда эканлигини ҳисобга олсак, халқимиз жуда катта маънавий хазинадан бебаҳра қолганлигини англаб етамиз.

Матбуот-энг аввало, ўтмиш ва бугунни боғловчи кўприқдир, эртанги кун учун даъваткор шиорлар майдонидир.(-Таъкид бизники.-Г.Т). Шўро давридаги илмий мақоланависликнинг умумий бир камчилиги мафкуравий жиҳатдан чегараланганлиги, коммунистик мафкура қолипига солинганлигидадир. Ҳар қандай талқин ўз даври ва аслият ўртасидаги бир кўприк-воситадир. Матбуот ўз даври, тафаккур тарзи, эҳтиёж ва талаблари нуктаи назаридан аслиятни холис талқин этиши зарур. Бошқачароқ айтганда, талқин аслиятга суянган ҳолда барча хом ашёни ўз давридан олади. Шу боис унга даврийликнинг нуқси уриб қолади. Ҳерменевтик қонуниятлар ҳам шуни тасдиқлайдики, бошқа талқинга, аслиятга нисбатан ўша давр тафаккур тарзига мувофиқ келадиган муносабатга эҳтиёж сезилади. Қолаверса, бу тараққиёт, камолот кўрсатгичидир.

Агар шўро давридаги йилларга, ундаги тасаввуфий талқинларга муносабат ўзгармаса, янги-янги талқинларга эҳтиёж сезилмаса, бу жамиятдаги фикрий турғунлик нишонаси, ўша жамият, халқнинг эртанги кунига бефарқлиги ҳамдир. Тўғри, тасаввуф адабиётига назар у ёки бу тарзда Е.Э.Бертельс, В.В.Бартольд, Ғ.Ғулом, Ойбек,

¹ Фитрат Нажот йўли –Т.: Шарқ концерни, 2001.

² Ўша асарга қаранг.

В.Зоҳидов каби кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўша даврларда ҳам ўрганилган, лекин бу рағбат тўқсонинчи йилларнинг бошларидан кенг кўламда давом эттирилди. Мустақилликдан кейин эса бу жараёнга янада кенгроқ йўл очилди. Янги давр, янги эътиқод, дунёқараш, мафкура, ижтимоий онг замонаси бошланди.

Тасаввуф таълимотини тадқиқ этишда ўзбек журналистикаси, хусусан матбуот ижтимоий институтларидан бўлмиш тарих, фалсафа, адабиёт, мусиқа, педагогика каби соҳалардаги мавжуд муаммоларни ҳал қилиш учун улкан минбар бўлди. Чунки бу илм тарихий қадрият сифатида ҳар бир соҳанинг теран жабҳаларигача кириб бора оладиган қудрат-публицистик таъсирчанлик билан қурулланган. Бу соҳаларнинг барчасидаги тарихий қадриятларни ҳис қилиш, чуқур ўрганиш салоҳияти айниқса, илмий публицистикада яққол намоён бўлади.

Жамиятнинг барча қатламлари учун маънавий озуқа бўла оладиган тасаввуф таълимотининг ўзи нима? У қандай маънони англатади? Унинг илгари сурган ғояси нималарга асосланади?

Буни профессор Нажмиддин Комилов шундай шарҳлайди: «Тасаввуф тадрижий тараққиётга эга бир таълимот бўлиб, ислом оламида VIII асрнинг ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик ҳаракати кўринишида куртак ёзади. Гап шундаки, ҳазрати Муҳаммад Мустафо (САВ) вафотларидан кейин мусулмонлар жамоаси ичида бўлиниш рўй беради, айниқса, халифа Усмон замонида бойликка ружу қўйиш, қиммабаҳо тухфалар билан қариндош-уруғлар, яқин дўст-биродарларни сийлаш расм бўлади. Уммавия халифалиги даврига келиб эса, сарой ҳашамлари, дабдабали безаклар, олтин-кумушга берилиш, хазина тўплаш авж олади. Натижада бу диний машғулотлар, худо йўлидаги тоат-ибодат ўрнини дунёвий ишлар, бойликлардан устун қўйган эътиқодли кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Улар орасида ҳадис тўпловчи муҳаддислар, илгаридан қашшоқ бўлиб, уй-жой, мол-мулкка эътибор қилмаган саҳобалар ҳам бор эди. Буларнинг бир қисми динни ҳимоя қилиб, очиқ курашга отланган бўлса, иккинчи қисми эса қаноат ва зухдни асосий мақсад қилиб олиб, сарой аҳли ва сарватдорлар, бойлар ахлоқига қарши норозилик белгиси сифатида таркидунёчилик ғоясини тарғиб этиб, ижтимоий

фаолиятдан бутунлай четлашганлар, сурункали тоат-ибодат билан шуғулланганлар...»¹

«Тарика, - дейди Н.Комилов, - дунёдан кўнгил узган, аммо зоҳидларга ўхшамайдиган, бир назар билан тупроқни кимё этадиган» (Ҳ.Шерозий) зехну заковат, ақлу фаросатда тенгсиз, аммо ўзи мутафаккирлар, файласуфлардан ажралиб турадиган, шариат илмини сув қилиб ичган, тоат-ибодатда мустаҳкам, лекин оддий диндорлардан фарқланадиган ажойиб хислатли одамлар тоифаси пайдо бўлган эдики, уларни руҳ кишилари деб атардилар...»² Демак, ислом тасаввуфий билими улкан бир фан сифатида шаклланиши жараёнига мавжуд ижтимоий-сиёсий иқлим ҳам таъсир кўрсатган. Тасаввуф таълимоти вужудга келиши учун яна иккита катта асл сабаб бор, деб ўйлаймиз.

Биринчиси, тасаввуфга эҳтиёж **ИЖТИҲОД** сабабли вужудга келган. Зеро, ислом динининг манбалари асосан тўрттадир: а) Китоб: б) Суннат: в) Қиёс: г) Ижмоъ. Бу тўрт манбага «адиллаи шаръийя» («Шаръий далиллар») дейилади. Ривоят қилинадики, «Жаноб пайғамбаримиз Ислом динини ўргатиш учун асҳобни атрофга юборадилар. Ҳазрати Муозни ҳам валий этиб Яманга тайин этадилар. Ўрталарида шундай бир суҳбат бўлиб ўтади:

—Ё Муоз, у ерда нима билан ҳукм ва қазо қиласан? - деб сўрадилар Расули Акрам.

—Аллоҳнинг китоби ила ҳукм этаман, - деб жавоб қилади Муоз.

—Китобдан тополмасанг нима қиласан?

—Расулуллоҳнинг суннати ила амал этаман.

—У ердан ҳам тополмасанг-чи?

—Ўз раъйим билан ижтиҳод этаман, ё Расулуллоҳ!

Муознинг бу жавобидан Расули Акрам ниҳоятда мамнун бўлдилар...»³ Агар кўнгил уйи пок бўлса, фикр ва қарорлар ҳам тўғри, пок бўлади. Бинобарин, фақат тоза, ғуборсиз дил билангина банда Раббиси билан юзма-юз келиши мумкин. Зеро, тасаввуф илми-кўнгил сезгиси илми ҳамдир. У вужудга келиши билан фикр фани ҳам, фалсафа фани ҳам шакллана борди. Ижтиҳод кўнгил поклиги, ҳушёрлигисиз, сезгисиз мавжуд бўла олмайди.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. I қ.— Т.: Ёзувчи, 1996.

² Комилов Н. Тасаввуф. I қ.—Т.: Ёзувчи, 1996.

³ Буюк Ҳайдар Афанди. Усули фикр дарслари.— Истанбул, 1990. —Б. 367; Яна қаранг: Закойи Кўнрапа. Алвидо дунё, ассалом охират! Т.: Мовароуннаҳр, 1996.

Ижтиҳод ўзлигини топган, Раббисини гўзал суратда таний олган бандаларнигина кўлидан келади. У бандалар тозаланган нафс, ойнадай ярқираган кўнгил билан яшайдилар, уларни «сўфий» деб аташади. Ижтиҳодни дарахтга қиёсласак, ислом фикҳи ва фалсафаси унинг икки залворли шохи, деб фараз қилсак бўлади. Ижтиҳоднинг ўзи эса Қуръони Карим ва пайғамбаримиз суннатига асосланади, ҳеч қачон уларга тескари ҳукм қилмайди. Сўфийлик мақомига интилиш адабиёт кўринишида ҳам вужудга келди. Энг аввало, адабиёт–дил розидир, инсоний ҳиссиётларнинг бадийи такомиллашган шаклидир.

Маълумки, исломда банданинг Раббисига қандай ибодат қилиши энг муҳим масалалардан бири. Тасаввуф ҳам ибодатнинг гўзал шаклидир, у–банданинг Раббисига муҳаббат изҳор қилиш услубларидан бири. У шу боис маълум маънода адабиётга ҳам бадийи безак ва мазмун бағишлади. Агар ошиқ ўз маҳбубига қай даражада чиройли дил рози айта олса, маҳбубнинг жавоби ҳам шунга муносиб бўлади. Бинобарин, Ҳадисларда айтиладики «Рабби гўзалдир, у гўзалликни яхши кўради». Аллоҳу таоло энг Буюк Севгига лойиқ ягона зотдир, зеро, у энг гўзал дил розини яхши кўради.

Бошқача айтганда, Рабби ўз қулларининг такрорланмас, гўзал тарзда сева олишга ва изҳори дил қилишга лойиқ зотдир¹. Ахир ҳар бир сўфий муҳаббати ўзига хос эмасми?

Демакки, тасаввуф таълимотининг шаклланиш сабабларидан яна бири–у банданинг **Яратганга муҳаббат изҳор қилиш эҳтиёжи туфайли пайдо бўлган**(–Таъкид бизники.Г.Т). Мавлоно Румий шундай дейди: «Улуғ Аллоҳ инсонни илмли ва олим қилиб яратгани учун, инсон ўз борлигининг устурлобида вақти-вақти билан Тангри тажаллийсини ва беназир гўзаллигини порлоқ бир ҳолда кўради. Бу жамол кўзгусини ҳеч қачон тарк этмайди. Азиз ва жалил бўлган Тангрининг ҳикмат, маърифат ва каромат кийимларини кийдириб қўйган қуллари бордир»². Ана шу қулларнинг ҳикмати тасаввуфни пайдо этди. Хусусан, Ибн Арабийнинг «Фусусил Ҳикам», Абдулла Ансорийнинг «Табақотус Суфия», Фаридиддин Атторнинг «Тазкират-ул авлиё», Абдурахмон

¹ Уинтер Тимоти.(Абдулҳаким Мурод).XXI асрда ислом.-Т.:Шарқ концерни, 2005.– Б.284-285.

²Мавлоно Румий//Гулистон. –1996. –№2.

Жомийнинг «Нафахот-ул унс», Алишер Навоийнинг «Насойим-ул мухаббат» каби асарларида бу ҳақида муфассал шарҳлар бор.

«Тасаввуф»-сўзининг истилоҳи қаердан келган? Бу сўз нимани англатади? Тасаввуф сўзининг истилоҳи ҳақида олимлар ўртасида асрий баҳслар бордир. Абу Райҳон Беруний бу сўзни юнонча «софос-ҳикмат» деб атайди. «Ёки ,-дейди у-мусулмонларнинг баъзилари «суффия» сўзининг термин эканлигини билмасдан, сод харфи билан ёзиб уни суффа сўзига нисбат бериб, «суффа суҳбатдошлари–асҳоби суффадан иборат кишилардир,» деган, яъни «пайғамбаримизнинг махфий, хусусий суҳбатлари учун масжид суфасидаги асҳоблар билан гурунглари шу сўзни келтириб чиқарган,» дейдилар. Уларни сўфийлар деб атаганлар. Ҳатто бу калом «суффатуюс»-така жуни сўзидан қисқартирилган, дегувчилар ҳам бўлди. Шунингдек, айрим тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ҳазрати Исонинг ҳаворийлари-Ҳиристон роҳиблари зухд ва тақво йўлида бўлиб, риёзат билан нафсларини тарбия этиб, тавозеъ ва махфийат учун жунли либослар (ҳирқа) кийганлар. Ва бу урф мусулмонларга ҳам ўтади, айримлар бу сўз истилоҳини ўша ҳирқага тақайдилар. Бизнингча, бу сўзнинг тарихи жуда узоқ замонларга бориб тақалади. Илк инсон ва ваҳий билан зухурга келган, тажалли айниятини ифода этган, ҳамма ҳолатларнинг ўзанида, ҳамма замонларда инсоннинг ўзини англаш ва Раббига боришнинг таъминоти, тарбия ва иршод йўли бўлган «тасаввуф» сўзи ҳазрати Одамнинг «сафиуллоҳ» сифатига бориб тақалади.

Манбаларда Одам алайҳиссаломни «сафиуллоҳ» деб атайдилар. Бу сўз сўнгги пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломгача ўз-ўзидан олган файз билан, ингичкалашиб, ҳафифлашиб, асрдан асрга ўзгариб, «Мустафо» каломига айланди. «Тасаввуф» сўзи эса инсонликнинг мақсади, диннинг охири, комил инсон етиштириш йўлининг боши билан охирининг бирлаштирилиши каби муҳим вазифани бажарган пайғамбаримизнинг муборак исми билан келган қудсий «Мустафо» каломидан олингандир. Одам сафиуллоҳ алайҳиссаломни ва пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломни шу сўзнинг лутфи ҳам боғлаб турибди. «Соф» негизида «Мустафо» исмига қадар келган жуда кўп сифат ва феъллар бордирки, барчаси тасаввуфга тўғридан-тўғри оиддир: соф, софий, сафват, сафо, асфия, тасфия, мусаффо, истифо ва ниҳоят Мустафо... Яна бир сезишимиз шундаки, Одам

алайҳиссаломдаги «сафиуллоҳ» сифати Одамнинг кўнгил оламидаги жамол нурларининг тажаллисини том ва тўлиқ кўрсата олмайди, Мустафо сўзи эса, дунёдаги вужудга келган минглаб саволларга жавоб беради. Зеро, Аллоҳ : «Агар Муҳаммадни яратмаганимда 18 минг оламини яратмас эдим, » деган.

Тасаввуф истилоҳининг келиб чиқиши ҳақида турк олими Меҳмед Али Айний ҳам шундай қарашга эга¹. Имом Шаъронийнинг хулосасига кўра, «Лавомиул анвар фи-табақат-ул аҳёр» китобида таъкидланишича, «Маъно ва баён илми грамматикаси илмнинг ўзи бўлганлиги каби тасаввуф ҳам шариат ҳукмлари ила иш кўрадиган илмнинг ўзидир. Тасаввуф мустақил бир илмдир». Тасаввуф китоб ва суннат харжи ила кучлантирилиб, бино қилингандир. Шайхул Акбар «Футухоти»да, «Бу илмга қовушмоқликнинг йўли иймон ва тақводир», дейилади. Одам сафиуллоҳ замонидан бошланган тасаввуф илми дунёнинг барча бурчакларида ҳар хил либосда ва ҳар хил тариқатда пайғамбар Мустафо замонигача ва ҳозирги кунгача яшаб келаяпти.

Тасаввуф шу маънода чуқур асосга эга бўлганлиги, кўп қатламли ижтимоий-сиёсий, маънавий чуқур мушоҳадаларга асосланганлиги учун ундан файласуфлар ўз фанлари учун моҳият ва мантиқ излайди, адабиётчилар эса унга бадиий гўзаллик тадқиқи деб қарайди, психология, педагогика, ҳатто ҳарбий жанг санъатида сўфиёна ҳикматлар одоб ва характерни тарошлайдиган манба бўлиб хизмат қилади. Илмий публицистика эса ана шу соҳалардаги тасаввуфий қарашларни жамлайди, ойдинлаштиради, ва қиёсий-типологик нуктаи назардан ўрганади, тасаввуф таълимотининг фалсафий-ижтимоий фикр тадрижидаги такомил босқичларини таснифлайди. Энг муҳими, у бу теран ва муракаб таълимот ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантириш учун улкан ижтимоий институт вазифасини ўтамоқдадир.

Республика матбуоти 1990 йилдан кейин тасаввуф мавзусига ўз саҳифаларида кенгроқ жой ажрата бошлади. XX аср охирида рўй берган ижтимоий-интеллектуал ўзгаришлар матбуотдаги «сокинлик»ни бузиб юборди. Бу босқичда эски мафкура зулмидан қутулган матбуот энди инсоннинг ичига, кўнглига қарай бошлади. Миллий ўзликни топишга бўлган эҳтиёж, миллий менталитетимизни, қадриятларимизни эъзозлаш қайғуси олим ва публи-

¹ Айний М. Тасаввуф тарихи – Истанбул; 1994.Б-216.

цистлар учун «янги фикр майдон»и кашф қилди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Ёшлик», «Фан ва турмуш», «Мулоқот», «Саодат», «Шарқ юлдузи», «Сирли олам», «Тафаккур» каби журналларда ана шу фаоллик сезилди. Бунга мамлакатда ўша пайтда эълон қилинган «Мерос» Давлат дастури ҳам катта сабаб бўлди. Шунингдек, тасаввуф таълимоти миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда манбалардан бири бўлганлиги учун ҳам бу мавзу матбуотда кенг жамоатчиликни жалб қилди.

Президентимиз бир ўринда «Ижтимоий ҳаётимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш бошланиб кетганлиги боис маънавий маданиятнинг қудратли қатламлари очилди»¹, деган эдилар. ХХІ аср бўсағасида улуғ боболаримиз Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорийлар меросига қизиқиш кучайгани нур устига аъло нур бўлди. Мисол учун, ЮНЕСКО қарорига биноан 1993 йил Яссавий йили деб эълон қилинди. Зеро, миллий қадриятларга эътибор билан қараш ўзлигимизни танишга олиб келади.

Жамиятимизнинг тубдан янгиланиши, анъаналарга бой маънавий меросимизга таянишни талаб қилади. «Ўзбекистон овози» газетасининг 1993 йили 26 август сониди Султонмурод Олимнинг «Тасаввуф нима?» деб номланган мақоласи ҳам матбуотдаги тасаввуф таълимотига бўлган янгича нуқтаи-назар маҳсули бўлди. Мақолада Навоийнинг тасаввуфга муносабатини таҳлил этиш орқали унинг жамият ҳаётидаги аҳамияти, миллий истиқлол ғоясини шакллантиришдаги ўрни кенг талқин этилгандир.

Матбуотдаги тасаввуф мавзусига бўлган эътибор кўпроқ фалсафа ва адабиётнинг, тарихнинг бир қанча чигал масалаларини, «оқ доғ»ларини ойдинлаштирди, нотўғри қарашларга барҳам берди. Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хожа Аҳрор Вали, Сўфи Оллоёр каби алломаларимиз мероси қайта ўз ўрнини эгаллади. Биргина Аҳмад Яссавий номи турғунлик йилларида қаттиқ қораланиб, унинг ҳикматлари, реакцион (тескаричи) дейилди ва салбий баҳоланди.² Бу сиймоларга бўлган бундай қараш замирида тасаввуф таълимотига ҳам бўлган нотўғри ёндашув ётади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари Т.: Ўзбекистон, 1995.-Б.19.

² Каримов Х, Долимов С, Ҳожиаҳмедов А, Қосимов Б. Замон талаблари//Совет Ўзбекистони. –1973.– 10 март.

Аслида эса илк ўрта асрлардан бошлаб, баркамол ислом дини заминида юзага келган сўфийлик таълимоти узоқ асрлар давомида ижод аҳлининг маърифий, ғоявий-мафкуравий, адабий-эстетик ва ахлоқий қарашларига илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилди. Тасаввуф таълимотига асосланиб ижод қилган муаллифлар асрлар давомида комил инсонни тарбиялаш ва ҳукмдорларни адолатга чақириш борасида, яъни жамият ижтимоий ҳаётининг барқарорлигини таъминлашда ҳам катта ҳисса қўшдилар. Сўфийлик таълимоти намояндаларининг фикрига кулоқ тутган ҳукмдорларнинг маърифатли ва одил бўлганликлари сўзимизнинг далилидир. Чунончи, Бобур шундай дейди: «Аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад Мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтказиб эрдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа била эди»¹.

Турғунлик йилларида тасаввуф таълимоти, фалсафаси ва адабиёти қанчалик бой ва кенг қамровли бўлмасин, ўзининг ҳақиқий тавсиф ва баҳосини топмади. Тасаввуф таълимотига холис баҳо беришга интилан олимлар тазйиққа учради. Масалан, 1971 йилда «Тошкент оқшоми» газетасида олим Эргаш Рустамов «Аҳмад Яссавий» номли мақоласи туфайли маънавий қийноққа солинди.³

Бу йиллардаги адабиётшунослик илми нуқсонлари ҳақида айрим олимларимизнинг ўзлари ҳам эътироф этдилар: «Кейинги олтмиш йил ичида ... маданий меросни ... ўрганиш бўйича қилинган ишларда шу қадар густоҳликка йўл қўйибмизки, эҳ-ҳе... Бировнинг дўпписини бошқа бировга кийдириб юбориш ҳоллари ҳам жуда кўп бўлди»⁴ (В.Абдуллаев). Олим Мухсин Зокиров ҳам «Ёш ленинчи» газетасининг 1990 йил 24 январ сонида «Машраб олдидаги гуноҳим» номли мақоласида ўз хатоларини тан олади. Мана шу каби олимларимизнинг чин дилдан қилинган эътирофлари ҳам умумижтимоий аҳамиятга эга бўлган маънавий кадриятларимизнинг тикланишига замин яратди. Тасаввуфий мақолаларда тарихий шахслар ва уларнинг меросига баҳо беришда тарихий аниқлик ва тарихий ҳақиқатга риоя қилишда изчилликка эришилди.

¹ Бобир З.М. Бобурнома.—Т.: Фан, 1960. —Б.79.

³ Рустамов Э.Аҳмад Яссавий// Тошкент оқшоми.—1971.—23 ноябрь.

⁴ Абдуллаев В. Зоҳир этар ёлғон ўзни оқибат// Халқ сўзи .— 1994. —7-апрел.

§2. Мустақиллик йилларида миллий-маънавий кадриятларнинг тикланиши ва матбуот

XX аср охирида тасаввуф таълимотини яна қайта ўз эгасига, ўқувчисига етказиш учун тадқиқотчиларимиз олдида бир қанча масалалар кўндаланг турарди. Энг аввало, улкан алломалар номларини тиклаш, уларга оид адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий адабиётларни синчиклаб ўрганиш, улар яшаган тарихий муҳит ва қўлёзма асарларни тадқиқ қилиш, қиёслаш, турғунлик давридаги матбуотнинг терс муносабатига далилли илмий хулосалар, етарли жавоб тайёрлаш лозим эди. Шу маънода, матбуотда аста-секин илмий публицистик чиқишлар бошланди.

Биргина Хожа Аҳрор Вали шахси ҳақидаги тадқиқотларни ўрганиб ҳам, турли даврларда матбуотдаги тасаввуфга муносабатни баҳолаш мумкин. Ўтган 70 йил давомида бу нуроний шахс сиймоси беҳад қораланди, атайлаб реакционлаштирилди, ҳатто шоҳ ва олим Улуғбекнинг ўлимида унинг қўли бор, деган қарашлар илгари сурилди. Хожа Аҳрор каби «қисмат» топган сиймолар рўйхатини яна давом эттириш мумкин. Мустақиллик йиллари матбуотининг асосий хизмати шуки, тадқиқотчиларнинг илмий-амалий изланишлари натижасида бу шахс ва унинг яшаган даври бир оз ойдинлаштирилди. Ана шу мавзудаги илк мақолалардан бири ёзувчи ва журналист Тўлқин Ҳайитнинг «Ёш ленинчи» газетасидаги «Ўлмаган жоним менинг» мақоласи бўлди¹.

Шунингдек, таниқли олим Б.Валихўжаевнинг туркум мақолалари ва уларни ўз ичига жамлаган «Хожа Аҳрор тарихи» китоби², З. Қутибоевнинг «Хожа Аҳрор Валий»³ рисоласи ва шу мавзудаги матбуотда эълон қилинган туркум мақолалари, Абдулла Камоловнинг 1994 йили 2-сон «Фан ва турмуш» журналида эълон қилинган «Хожа Аҳрор – хур инсон» мақолалари улкан тарихий шахс ва тасаввуф шайхи Хожа Аҳрор шахси ҳақида бизга яхлит тасаввур беради. Ёзувчи ва журналист Тўлқин Ҳайит биринчилардан бўлиб, Хожа Аҳрор ҳақида ижобий фикрларни ўртага ташлайди: «Хожа Аҳрорнинг обрўсини тўкиш ўз

¹Ҳайит Т. Ўлмаган жоним менинг//Ёш ленинчи. – 1991.–3 август.

²Қаранг: Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи.–Самарқанд: 1993;Ва худди шу китобнинг иккинчи наشري: -Т.: Фан. 1994; Валихўжаев Б.Хожа Аҳрор:уйдирма ва ҳақиқат//Мулоқот.–1991.–№3-4

³ Қутибоев З. Хожа Аҳрор Вали. - Т.: Фан. 1996;Қутибоев З.Маънавият чашмасидан томчилар//Мулоқот.–1995.–№5-6; Қутибоев З. Хожа Аҳрор сийрати//Мулоқот.–1996.–№11-12.

замонасидаёқ бошланганди. Чунки унинг юксак мавқега эга бўлиши, яна бунинг устига қишлоқдан чиқиб шу даражага етиши баъзи амалдор ва шариат пешволарининг ғашини келтирарди... Бизнинг даврда Хожа Аҳрорни мол-мулкка, бойликка хирс қўйган шахс, деб қораладилар. Тарихий далилларга мурожаат қилсак қарама-қаршиликлар юзага келадики, бундан ўқувчи эсанкирамасдан қолмайди. Кўпчилик деҳқонлар ерларни унга назр қилиш билан оғир солиқлардан халос бўлганлар ва ўша, ўзларига қарашли ерлардан бемалол фойдаланганлар... Хожа Аҳрор тушадиган фойданинг бир қисмини фуқаро учун сарфлашни ҳеч қачон қанда қилмаган... Ачинарлиси шуки, биз узок йиллар томошабин бўлиб келдик; рус шарқшунослари Хожа Аҳрорга нисбатан танқидни ҳаддан ошириб юбордилар...» Публицист Тўлқин Ҳайит бу мақолани ёзиш учун катта маънавий тайёргарлик кўрган. Бартольд, Иванов, Якубовский каби рус олимларининг Хожа Аҳрор ҳақидаги қарашларини асосли далиллар билан танқид тўғи остига олган. Мақола ўзининг фактларга бойлиги, XV аср ҳаёти ҳақида етарли тарихий асосга эгаллиги билан алоҳида ажралиб туради. Энг муҳими, бу мақола улўғ бобомиз Хожа Аҳрори Валийни турли тўхмат ва дашномлардан холи бўлиши лозимлигини таъкидлайди.

Ўтган 70 йил ичидаги тадқиқотларда Хожа Аҳрор шахсига кимлар қандай баҳо берган эди? Айнан шу сиймо ҳақидаги маълумотларни шарқшунос олим Н.Веселовскийнинг 1895 йилда чоп этилган «Памятник Хаджи Ахрара в Самарканде» китобида учратиш мумкин¹. Бу олим ўз фикрларини учта манбага таяниб билдиради: 1.Мавлоно Муҳаммад Қози (вафоти 921, 1515), «Силсилатун орифин ва Тазкиратас-сиддиқин» («Орифлар силсиласи ва содиқлар қўлланмаси»). 2. Мир Абдулаввал Нишопурий (вафоти 1500 й)нинг «Масмуот» («Эшитилганлар») тўплами. 3.Фахриддин Али ибн Ҳусайн Али Воиз ал Кошифий ал Байҳақий (1463–1533)нинг «Рашаҳотул айнул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмасидан томчилар») китоби. Бундан ташқари, XIX аср шарқшунос олимлари А.Н.Соболев (1844–1983) ва А.П.Хорошинлар Хожа Аҳрор фаолияти ҳақида ҳужжат ва афсоналарни тўплашди.² Шунингдек, В.Вяткин, В.Бартольд, Н.

¹ Веселовский Н.И. Памятник Хаджа Ахрара в Самарканде //СП 6, 1895. – Ст. 322.

² Улуғ ўзбек шоири(тўплам).–Т.: ЎзФА, 1948. –Б.25-49.

Остроумов, А. Кун, П.Иванов, О.Чехович каби рус олимлари ҳам Хожа Аҳрорнинг Ўрта Осиёда тутган ўрни, тўплаган бойликлари, қолдирган асарлари, у ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳақида тадқиқотлар қилишди. 1948 йилда ҳазрат Алишер Навоийга бағишланган «Улуғ ўзбек шоири» мақолалар тўпламида тарихчи олим Р.Набиевнинг ўрта асрлардаги сиёсий-ижтимоий муҳит ҳақида ҳикоя қилувчи «XV асрда Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётидан» деб номланувчи мақоласи айнан Хожа Аҳрор шахсига қаратилгандир. Мазкур мақолада тарихий ҳаёт мавжуд мафкурага кўра атайлаб бузиб кўрсатилади, Хожа Аҳрор реакцион шайх, истибдодчи, сиёсий айёр, бойликка ҳирс қўйган ва илм-фан душмани сифатида баҳоланади: «Улуғбекнинг ҳалок бўлишидан сўнг, унинг давридаги маданий ҳаракатга қарши курашиб келган руҳонийларнинг энг реакцион қисми ғалаба қозонди. Туркистон чуқур таназзулга қараб боради. Улуғбек вафотидан сўнг нақшбандийлар силсиласининг машҳур намояндаси Хожа Носириддин Убайдулла (Хожа Аҳрор) тарих сахнасига отилади. Хожа Аҳрор ўзининг 4 ойлик сиёсий мавқеи билан Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида, шунингдек, халқнинг ижтимоий ҳаётида ҳам катта таъсир қолдирган кучли сиёсатчи; катта бойлик эгаси—Ўрта Осиё тарихида мисли кўрилмаган катта феодал; ўз душманларига нисбатан раҳмсиз террорист; сон-саноксиз меҳнаткаш оммасини халқпарварлик ниқоби остида беҳад эксплуатация қилган, илм-фан намояндалари билан қаттиқ курашган айёр бир шахс эди...»¹ Одатда, *тарих ҳақида фикрлаш публицистдан катта маънавий билим, одилона муносабат далил ва рақамларни тарози палласига тенг қўйишликни талаб этади. Бу борада публицист қалби ва тафаккурининг энг чуқур тубида яширинган ва пишиб етилган меҳнат мевасини охиригача етиштирмагунча ва уни дунёга келтирмагунча ўз ижодини камолга етган, деб ҳисобламаслиги керак*(-Таъкид бизники.-Г.Т.). Р.Набиев тарихий фактларни тўлиқ ўрганмасдан, Хожа Аҳрор шахсига салбий баҳо беради. Уни Мовароуннаҳрнинг сиёсий-иқтисодий жиҳатдан таназзулга учрашига асосий айбдор, деб билади. Агар ижодкорда мустақил фикр бўлмаса, тарихий фактларни соғлом руҳ билан кўра олмаса, ҳаётий ҳақиқатга путур етиши аниқ. Р.Набиев юқорида таъкидланган мақоласида асосан, рус шарқшуносларининг

¹ Қаранг: Улуғ ўзбек шоири(тўплам).—Т.: ЎзФА, 1948. —Б.25-49.

фикрини маъқуллайди, уларни тўлдиради, Хожа Аҳрорни Мирзо Улуғбекнинг қотилига айлантиради. Яна қизиғи шундаки, у Хожа Аҳрор даври кўлёмаларини ўрганиб ҳам шу хулосаларни янада кенгайтиради. У «Рашаҳот», «Тарихи Саид Роқим», буюк мутафаккир Алишер Навоий асарлари, «Маноқиб Хожа Аҳрор» каби китобларни варақлаб ҳам, у зот ҳақида бирор илиқ сўз топа олмайди. Ана шу каби тағи пуч мақолалар, Хожа Аҳрор шахси даврининг бузиб талқин этилишига, тарихий публицистикада мантикий занжирнинг бузилишига сабаб бўлди.

Бизга маълумки, шўролар тузуми даврида ислом дини қаттиқ қораланиб, минг йиллик тарихий меросимиз нотўғри талқин этилиб келинди. Натижада, собиқ Иттифок даврида яратилган илмий-маърифий ишларнинг кўпчилиги ўз тасдиғини тополмасдан қолиб кетди. Мустақиллик давридагина бу соҳа ўзининг тўла инкишофини топмоқда.

Шарқнинг машҳур мутасаввуфи Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳам аслида шўро мафкураси уқтирганидек, реакцион оқим намоёнчаси эмас, балки диний таълимотнинг тасаввуф илми валиларидан эканлигини билиб олдик. «Мулоқот» журналининг 1995 йил 11-12-сонларида тадқиқотчи Зокир Қутибоевнинг «Хожа Аҳрор сийрати» илмий-маърифий мақоласида айнан шу ҳақиқат очиб берилади. Бу мақолада Хожа Аҳрор ким бўлганлиги ва қайси авлоддан эканлиги тарихий далиллар ва саналар билан исботлаб берилганлигини кўрамиз. Дарҳақиқат, у ота томонидан Абу Бакр Сиддиққа, она томондан эса, Умар Ибн ал-Хаттобга бориб туташади. Унинг она томонидан айрим авлодлари саййидлар (яъни, ҳазрат Али авлодлари)дир. Фахруддин Али Сафий «Рашаҳот»да ёш Убайдуллоҳнинг қуйидаги сўзларини келтиради: «Гўдаклик йилларимда Шайх Абу Бакр Каффоли Шоший мазорида ўтириб, мудраб қолган пайтимда ҳазрат Исо алайҳиссаломни тушимда кўрдим, ул жаноб ерда ўтирар эрдилар. Мен ул зотга томон қадам ташлаб яқинлашиб бордим, яқинлашдим. Ул зот менинг ерга эгилган бошимни кўтариб, буюрдиларки, ғам ема, сени тарбият қилурмиз.

Ушбу тушнинг таъбирида менинг хотирамга келдики, бу тушни бир неча менга яқин кишиларим ҳузурида айтган эдим. Улар ҳам ўзларига таъбир бердилар, фикрларини айтдилар. Улар: «Сенга тиб илмидан бир насиба етгай»–дедилар. Мен эсам, бу таъбирга рози

бўлмадим... Мен бошқа бир сабаб туфайли бўлак чароғ таъбир қилдим. У шуки, ҳазрати Исо алайҳиссалом ҳаёт тимсолидирлар, яъни мазҳарул ихёё (тириклик хазинаси)дирлар. Шу сабабли ҳам, қайси бир авлиёларга тирилтириш сифати зоҳир бўлса, ул кишини қатл қилганлар. Уларни тушда кўриш эса, бу фақирни тарбиясига олади, деб тушундим. Шундан буён бу фақир ихёул қулуб (қалбларни тирилтириш) фазилатининг орзусидадир». Ҳақ субҳонаху ва таоло фақир Убайдуллоҳ дилларига ажиб бир поклик ва равшанликни бахш этди. Ҳазрат Хожа Аҳрорнинг илоҳиёт йўлида камолот сари бориши, келажакда сўфийликнинг олий мақомларига эришиши тушларида олдиндан яққол аён бўлган эди. Тадқиқотчи мақолада ана шу тушни ҳам кенг шарҳлаб берган. Ушбу мақолани у тарихий китоблар ва маълумотга таяниб ёзар экан, Хожа Аҳрорнинг сўфийлик йўлида қилган хизматларини, Улуғбек саройида Хожа Аҳрор билан боғлиқ воқеаларни батафсил ҳикоя қилади.

Фикримизни далиллаш мақсадида қуйидаги воқеани келтирамиз. Улуғбек саройида кекса ясовул бўлиб, айбдор ҳисобланганларни ерга улоқтириб, таёқ билан урарди. Бир кун у Тошкентга хабар юбориб, шайхзодаларни мозорга тўпланишга буюрди. Улар орасида энг ёши Хожа Аҳрор эди. Ясовул ҳар бир шайхзодани уриб ерга қулата бошлайди. Фақат Хожа Аҳрор зарбага чап бериб қолди. Ёш дарвешдаги бундай абжирлик ясовулга хуш ёқади. Ғоят уддубуронлигидан таажжубга тушган ўртоқларига Хожа Аҳрор тушунтириш бериб, мен илгари Хожа Ҳасан Атторнинг муриди бўлиб, унинг йўриғига асосан, кураш санъати билан шуғулланганман, деб изоҳ берган.

Хожа Абдуллоҳ мадрасада илм олишга ниҳоятда қизиқиб, таҳсил олаётган бир пайтда қаттиқ бетобланиб, сабоқни ташлашга мажбур бўлади. Айрим тарихчилар Хожа Аҳрорнинг мадрасани тарк этишини ўзига хос тарзда изоҳлайдилар ва унга навбатдаги таъна тошини отадилар. О. Чехович бу масалага ўз муносабатини билдириб, шундай ёзади: «Хожа Аҳрор бошланғич мактабда ва Самарқанддаги мадрасада ўқиган ва у ердан бетоблиги ҳамда китобий билимга нафрати туфайли кетган. «Маноқиблар»да гўё Хожа Аҳрорнинг ўз тилидан айтилишича, у мадрасада икки varaқ атрофидаги араб грамматикасини ўрганган». Мусулмон дунёсига машҳур бўлган шундай улуғ зот саводсиз эканлиги ишонарли эмас

ва бу етарли далилланмаганлиги кўриниб турибди. Бу ҳақда олимлар Б.Валихўжаев ва З.Қутибоев тадқиқотларида батафсил маълумотлар келтирилган.

Тарих фанлари номзоди Р.Набиев ҳам «XV асрда Мовароуннахрнинг сиёсий-иқтисодий ҳаётидан» (Хожа Аҳрор ҳақида мулоҳазалар) тадқиқотидаги қарашлардан фарқли ўлароқ, Зокир Қутибоевнинг юқорида биз тилга олган мақоласи илмий-маърифий жиҳатдан ҳаққоний ёритилгандир. Ўйибор бериб ўқийдиган бўлсак, Р.Набиев ўз мақоласида Хожа Аҳрорни реакцион кучлар оқимига қўшиб юбориб, ҳатто Султон Абу Саидга хиёнат қилмоқчи бўлган, деб илмий асосламоқчи бўлади. Хожа Аҳрорнинг бойликка ўчлигини, 1300 та экин майдони бўлганлигини мақолада келтиради. Аслида эса, бу мол-мулкларни Хожа ўзи учун эмас, балки ислом дини йўлида сарфлашга ҳаракат қилгани тарихий манбаларда келтирилган.

Одоб ва камтарликни, устозга нисбатан иззат-ҳурматни ўрнига қўйиш Хожа Аҳрорнинг ижобий сифатларидан бири бўлган.

Хожа Аҳрорнинг ўтмишидаги ва ҳозирги даврдаги мухолифлари ҳам унинг билим доирасини кенглигини тан олишган. Гарчанд О.Чехович ўзининг баъзи фикрларига зид бўлса-да, бир ўринда шундай ёзади: «Аслида Хожа унчалик кам маълумотли одам эмас эди. Айни пайтда, мустақил мутолаа қилиш, тинмай изланиш, улуғлар суҳбатига ошиқиш, ўша мулоқотлардан маънавий лаззатланиш унда ғоят кучли эди. Буни унинг – ўз асарлари, мактублари унинг тилидан ёзиб олинган таълимотларида доимо тарихий латифалар, арабча жумлалар, Қуръон ва ҳадис тафсирлари ва шеърий парчалар келтирганлигидан билиш мумкин».

Жалолиддин Румийнинг «Ичиндаги ичиндадир» асарида бир иштибоҳ бор:¹ «Аллоҳнинг шундай қуллари бордирки, улар қиёматдан аввал асл ғояга етадилар. Улар ҳозирдан охирни кўрадилар». Яъни Яратган ҳар кимга илмни ўзи хоҳлаганидек тақсимлайди. Солиҳлар илмини қаттиқ ранж чекибгина эмас, балки тўғридан-тўғри Аллоҳ орқали ҳам эгаллайдилар. Шу сабаб ҳам Хожа Аҳрори Валийни «илмсиз»га чиқаришнинг ҳожати йўқ, у илмни важд орқали эгаллагандир.

¹ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир. -Т.: Ёзувчи, 1997.

Таниқли олим Ботирхон Валихўжаев биринчилардан бўлиб «Мулоқот» журнаlining 1991 йил 34-сонида¹ «Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат» мақоласида ана шу каби уйдирмаларга қаттиқ зарба берди. Унинг бу мақоласи кучли илмий-публицистик пафос билан ёзилган, етарли тарихий фактларга асосланилганлиги билан ажралиб туради. Муаллифда тарихий ҳақиқатни ҳис қилиш (интуиция) малакаси жуда кучлилиги мақоланинг динамикасидан ҳам кўриниб турибди. Зеро, илмий публицистикада ҳақиқий фикр босиқлик, вазминлик билан изҳор қилиниши лозим. Худди ана шу кучли рухий тайёргарлик Б.Валихўжаевнинг 1994 йилда эълон қилинган «Хожа Аҳрор тарихи» китобида ҳам сезилиб туради². Тадқиқотчи мазкур асарида Хожа Аҳрор ҳақидаги фикрларини ушбу валий зот тириклигидаёқ яратилган китобларга асосланади: жумладан, Хожа Аҳрорнинг куёви Абдулаввалнинг «Масмуот», яқин сафдоши ва дўсти Муҳаммад Қози Шошийнинг «Силсилат ул орифин», Али Сафийнинг «Рашаҳот ул айнал-ҳаёт» каби дурдона тарихий асарлар тадқиқотчи Б.Валихўжаевнинг илмий-мантиқий фикрлаши учун манба бўлиб хизмат қилган.

Хожа Аҳрор Валий ҳақида «Мулоқот» журнаlining 1998 йил 3-сонида А.Жузжонийнинг «Хожа Аҳрор Валий ва Нақшбандия тариқати» ва мазкур журналнинг 1999 йил 3-сонида Барот Бойқобиловнинг «Хожа Аҳрор Валий ибрати» каби кучли ва ўткир пафосли мақолалари эълон қилинди. Айниқса, Зокир Қутибоевнинг «Хожа Аҳрор Валий» рисоласи ва шу мавзудаги қатор мақолалари юқорида қайд этилган икки мақолага нисбатан ўзининг илмий аҳамияти, тилининг равонлиги, лўнда ва пухталиги билан ажралиб туради. Умуман, тарихий публицистиканинг асосий ютуғи у асрлардан асрларга ўтиб келаётган асл манбалар–қўлёзмалар асосида фикр юритганда кўринади. Тарих ҳақида ёзмоқчи бўлган публицист энг аввало, яхши матншунос бўлмоғи лозим. Шу маънода ҳозирги замон илмий публицистикасида асл манбалар билан ишлаш, қўлёзмаларни тадқиқ қила билиш маҳорати, тарихий фикр салмоғига катта таъсир кўрсатмоқда.

¹ Мулоқот журнали // –1991. –№3-4. –Б.32.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. -Т.: Ёзувчи. 1994 ;Валихўжаев Б.Хожа Аҳрор:уйдирма ва ҳақиқат//Мулоқот.–1991.–№3-4.(Давра суҳбати);Валихўжаев Б.Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари//Мулоқот.–1991.–№2;Валихўжаев Б.Шайх Худойдоди валий//Мулоқот.–1998.–№4.

Матн – бу ижодкор ва ўқувчини ўзаро бирлаштирадиган сирли кўприкдир, сўзлардан яралган маънолар силсиласи, талқин йўсинлари, маънавий қиммати мақолада кўтарилган ғоя ва ўша давр муҳит дунёқараши ҳақида дарак берувчи хабарлар мажмуи. Олим Ирисали Тошалиев таъкидича, «матн-ўз «ички дунёси»га эга. Уни тушуниш матн таркибий унсурларигагина боғлиқ эмас. Бунинг учун бир томондан, унинг «ташқи дунёси» билан, иккинчи томондан, мазмун ва ғоя билан боғлиқлигини ҳис этиш лозим».¹ Синчиклаб ўқиш, онтологик ёндашиш–матншунос публицист меҳнатининг асосларидан бири бўлиб хизмат қилади. Зокир Қутибоевнинг мақолаларида ана шу закий матншунос–публицистнинг ўткир нигоҳи акс этиб туради.

Зокир Қутибоев мақолаларида публицистиканинг қиёслаш, фарқлаш ва баҳолаш усулларида унумли фойдаланади, Хожа Аҳрорга тегишли деярли барча ҳужжатларни изчил ўрганади. Хожа Аҳрор ҳақидаги танқидий фикрларни тарихий далиллар билан асоссиз эканлигини исботлаб беришга уринади. Шу ўринда, муаллиф яна бир нарсага жамоатчилик диққатини қаратади: Хожа Аҳрор Валийга оид қўлёзма ҳужжатларининг бир-бирига муқояса ҳолидаги танқидий матнлари яратилиши лозимлигини таъкидлайди. Зеро, биргина «Маноқиб Хожа Аҳрор»нинг турли йилдаги қўлёзмаларида бир-бирини рад қилувчи ҳикоя ва ривоятлар кам эмас. Шунингдек, Зокир Қутибоев шарқшунос А.Болдиревнинг Хожа Аҳрор ҳақидаги изланишларини тадқиқ қилиб, бу олимнинг шўролар замонида мафкуравий зуғумга қарамасдан тарихийлик тамойилларига содиқ қолганини кўрсатиб беради. Изчил илмий-тадқиқот ишларини олиб борган ана шундай олимлар ҳақида ёзилган барча асарларни синчковлик билан таҳлил қилиб, бу улуғ шахс ҳақида холис фикрни баён этган.

А.Болдиревнинг фикрича, Хожа Аҳрорга нисбатан дастлабки танқидий ёндашув В.Бартольднинг «Улуғбек ва унинг даври» асарини тайёрлаш жараёнида юзага келган. В.Бартольд Хожа Аҳрорнинг ва умуман нақшбандийлик тариқатининг турк- муғул феодаллари томонларидан ва ваҳшиёна зулмидан «халқ оммаси манфаатларининг муҳофазаси йўлидаги хизматларини тан олиш кераклигини» эътироф қилди. Лекин унинг фикрича, «қишлоқи

¹ Тошалиев И.ва бошқалар. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. - Т.: Университет. 2000.

шайх» Хожа Аҳрорнинг зафари, бу Улуғбек даврининг юксак шаҳар маданияти устидан ўта «тўпорилик»нинг ғалаба қилишини билдиради. А.Болдиревнинг назарида Хожа Аҳрор фаолияти В.Бартольд томонидан икки ёқлама баҳоланган. Бир томондан, Хожа Аҳрорнинг оддий фуқаролар ўртасидаги нуфузи олинса, иккинчи томондан, шайх Хожа Аҳрор, Улуғбек давридаги илғор маданиятни барбод қилишда айбли саналади. А.Болдиревнинг фикрича эса, Хожа Аҳрор ва унинг фаолиятини баҳолашда нақшбандия таълимотининг моҳиятидан келиб чиқиб, муайян хулосалар чиқариш керак бўлади. Мана шу олийжаноб ниятдан келиб чиқиб, у бир қатор олимлар билан ўзига хос мунозара қилади. А.Болдирев тарихчи олима О.Чеховичнинг Хожа Аҳрорга тегишли кўплаб ҳужжатларини эътироф этган ҳолда, унинг қуйидаги фикрларига мутлақо қўшилмайди: «Хожа Аҳрор – йирик мулкдор ва тараққиётнинг асл душмани, эзувчи синф вакилларининг кўзга ташланиб турган кўмакчиси, феодал ҳукмдорларнинг меҳнаткашларни эзиш ва уларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида қилган ҳаракатини бостиришда ҳамкорлик қилган шахс!...». З.Кутибоев шу ўринда Муҳаммад Қозининг «Силсилат ун-орифин» кўлёзмасидаги Хожа Аҳрор тилидан айтилган ушбу сўзларга эътиборни қаратади.¹ «Бизга қадар (нуфузли) одамлар оддий фуқаролар манфаати йўлида амирлар ва подшоҳларга мурожаат қилмаганлар. Биз бу ишни қилиш зарур, деб ҳисоблаймиз. Ҳозирги алғов-далғов даврда Аллоҳ таолонинг иродаси билан биз мусулмонларнинг ҳимоячиси бўлдик...» Энг муҳими,² А.Болдиревнинг фикрича, Хожа Аҳрорга бағишланган барча манбалар (маноқиблар, мактублар, тарихий асарлар, унинг ўз рисолалари) жамланган ҳамда синчиклаб ўрганилган. Ваҳоланки, мустақиллик йилларигача бу муҳим масала матбуотда тарихий шароитдан ажратиб олинган ҳолда, етарли тарихий-филологик ва услубий таҳлилларсиз амалга оширилган. Қолаверса, матбуотнинг ҳаққонийлик, халқчиллик каби тамойиллари ҳам бузилган. Мустақиллик йилларида бу тамойиллар яна ўз ўрнини топди.

¹ Муҳаммад Қози Силсилат ус орифин. ЎзФА Шарқшунослик институти кўлёзмаси, тартиб рақами 4452/1, 74 а саҳифа.

² Кутибоев З. Хожа Аҳрор Валий. -Т.: Фан. 1996;Кутибоев З.Хожа Аҳрор сийрати // Мулоқот. –1996. –№ 11-12-; Кутибоев З. Маънавият чашмасидан томчилар// Мулоқот.– 1995.–№5-6.

Зокир Кутибоев тасаввуф илми жамиятнинг рухий иқлимини покиза сақлаш билан биргаликда, мамлакатда ижтимоий адолат ва тинчлик-хотиржамликни қарор топтиришда, давлатлараро дипломатияни ривожлантиришда ҳам катта ҳисса қўша олишига алоҳида урғу беради.¹ Бунга мисол қилиб, нотинч даврда яшаган улуг тасаввуф шайхи Хожа Аҳрор Валийнинг ички ва ташқи сиёсатдаги ўрни, темурийлар ўртасидаги ихтилоф ва низоларни бартараф этишдаги хизматларини аниқ далиллар билан келтиради: «Хожа Аҳрор темурийзодалар ўртасида тожу тахт учун кураш авж олган таҳликали бир даврда яшади. Аёвсиз курашлар, хунрезликлар ҳамда биродаркушлик оқибатида эл-улус осойишталиги бузилди. Мана шундай шароитда Хожа Аҳрор эл-юрт ва фуқаролар манфаатини кўзлаб, ижтимоий-сиёсий воқеаларда иштирок этишга мажбур бўлди. У эл-юрт бошига катта ташвишлар тушган пайтларда, яъни мамлакат уруш хавфи остига қолган вақтларда қўл қовуштириб четда турмади»². Шундан кейин Али Сафийнинг «Рашаҳот» асаридан келтирилган бир воқеани қаламга олади. Унга кўра, Хожа Аҳрор Валий бир-бирига қарши уруш очган учта темурийзодани яраштириб, катта хунрезликнинг олдини олгани далиллар асосида ҳикоя қилинади. Улар Мирзо Султон Аҳмад, Султон Маҳмудхон ва Мирзо Умаршайхлар эдилар. Ёки 1460 йилнинг қаҳратон қишида (8-25 декабрь кунлари) Хожа Аҳрор Ҳиротга бориб, тамға солиғини Самарқанд ва Бухорода бекор қилинишини Абусаиддан илтимос қилади. Чунки, мамлакатда савдо-сотиқни ва тижорат ишларини раванқ топтириш йўлидаги тўсиқлардан бири тамға эди. Тадқиқотчи таъкидлашича, Умар Шайх Мирзо Тошкент аҳолисига солиқ солганида 250.000 динор миқдордаги бир йиллик солиқни Хожа Аҳрор тўлаб юборади. Маълум муддат ўтгач, яна 70.000 динорни ҳам тўлайди³.

Ўша манбада ҳикоя қилинишича, кунларнинг бирида Султон Аҳмад мутлақо маблағсиз қолганда, халққа қўшимча солиқ солишга қарор қилади. Ўшанда ҳам Хожа Аҳрор фуқароларга ён босиб, хазинага ўн минг кумуш танга берган. 3.Кутибоев Хожа Аҳрор ҳаётини тадқиқ қилишда бошқа илмий-тарихий манбаларга ҳам суянган ҳолда иш юритади. Бу борада, жумладан, инглиз шарқшуноси Ж.Тримингэмга ҳам мурожаат қилади: «Авлиёлар,

¹ Кутибоев З.Маънавият чашмасидан томчилар//Мулоқот.—1995.—№5-6.

² Кутибоев З. Хожа Аҳрори Вали. -Т.: Фан, 1996.

³ Маноқиб Хожа Аҳрор// ЎзФА қўлёзмаси.

(диний) жамоалар кўп ҳолларда шаҳарларни, қишлоқларни, бозорларни, туманларни ёки қабилаларни ўз ҳимояларига олганлар. Одамни ҳайратда қолдирадиган таъсири сабабидан тариқат раҳнаомлари ҳакамлар суди ёки арбитраж вазифасини бажарадилар. Нақшбандия сулукининг йирик намояндаси Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор муҳолифчилик ҳолатида бўлган 3 та теурийзодани мурасага келтиришда ўртада туриши унинг ғоят улкан обрў-эътибори ва таъсиридан гувоҳлик беради».¹ Бу йўлда Хожа Аҳрор қурол-яроғ йўли билан эмас, балки имкони борича келишиш, мурасаю-мадора билан тинчликни барқарор этиб туради, султон, мирзоларга ўз обрў-эътиборидан фойдаланиб хатлар ёзади, ўзи шахсан улар ҳузурига борди. Навоий ҳам у киши ҳақида шундай гувоҳлик берган: «Мовароуннаҳр салотини, балки Хуросон ва Ироқу Озарбайжон, хаттоки бир соридин Рум ва Мисргача ва бир соридин Хитой ва Ҳиндгача барча мулк ва салотин ўзларини Хожанинг маҳкуми ҳукми ва маъмури фармонини тутар эрдилар²». Тадқиқотчи нигоҳи тарихий ҳаётни ҳақиқий ранглари билан кўришга интиланлиги рисолаинг таъсирчан ва ўқимишли чиқишига сабаб бўлган.

Илмий публицистик ва тарихий фикрнинг таққослашнинг мураккаблиги шундаки, ўқувчи ва ҳикоя қилинадиган давр ўртасида номувофиқликлар мавжудлигидадир. Булар нималарда кўринади? Энг аввало, тарихий шароитни ҳис қилиш тафаккури ҳамма ўқувчи учун хос эмас бўлса, иккинчидан, тил ва ижтимоий замин ўзгачалигидир.

Шу маънода Хожа Аҳрор Валий даври ҳақида кенгрок тасаввур ҳосил қилиш учун ҳозирги ўқувчига катта тафаккур лозим бўлади. Тадқиқотчилар шунинг учун ҳам тарихий ҳаёт ва алломалар ҳақида фикр юритганда, тушунарли ва равон сўзламоқлари жоиз. Ана шулардан бири Барот Бойқобиловнинг «Мулоқот» журналидаги «Хожа Аҳрор Валий ибрати» мақоласидир³. Ушбу тадқиқотнинг тили равон, енгил ва барча ўқувчилар учун тушунарли бўлиб, фикрлар равшан мулоҳазалар билан ифодаланади. Муаллиф Хожа Аҳрорнинг ҳозирги авлодлари ҳақида ҳам янги маълумотларни ўртага ташлайдики, бу нафақат фан учун, балки ҳар бир ўқувчига ҳам қизиқарлидир. Мисол учун, «олтин аср» бўлмиш XV асрнинг

¹ Трименгэм Ж.С Суфийские ордены в исламе. -М., 1989. -Ст.192 .

² Навоий А.Насойимул –муҳаббат. Асарлар (15 томлик).–Тошкент: 15-том, 1968.-Б.104.

³ Қаранг: Бойқобилов Б. Хожа Аҳрор Валий ибрати// Мулоқот.–1999. –№3. –Б.35-38.

фозили, «Туркистон Каъбаси», «Муршиди офоқ» деб ном олган Хожа Аҳрор авлодлари ҳозир ҳам Самарқанднинг Намозгоҳ гузарида, Андижон шаҳри ва Бўстонлик туманидаги Боғистон, Жиззахнинг Сарбозор қишлоқларида ва Чимкент шаҳри, Афғонистон ҳудудида ҳам истиқомат қилишмоқда экан. Барот Бойқобилов бир ривоятдан иқтибос келтиради: Шайх Умар Боғистоний ўз ўғли шайх Хованди Таҳурга шундай васият қилган экан. «Таҳур, мулло бўлма, шайх бўлма, сўфий бўлма – мусулмон бўл!» Ана шу ҳикматнинг асл маъзини муаллиф мақола руҳига сингдириб юборади, яъни инсонпарварлик – энг катта фазилатдир. Президентимиз И.Каримовнинг қуйидаги фикрлари эса мақоланинг асосий ўзаги бўлиб хизмат қилган: «Бу мутафаккир зот ўз даврида 25-30 йил мобайнида Марказий Осиёдаги халқларни бирлаштириш, сиёсатчиларнинг бошларини қовуштириш орқали ҳар хил тўқнашувларнинг олдини олиш учун бор куч-ғайратини сарфлаган, унинг юксак обрў-эътибори бунда ҳал қилувчи аҳамият касб этган. «Шайхлар шайхи» деб ном олган бу улуғ зотнинг гапини бирор ҳукмдор, ҳоким, шаҳзода икки қилмаган. Нега деганда, халқ уни бошига кўтарган. Биз ҳам бундай азиз аجدодларимизни бошимизга кўтаришга тайёرمىз!». ¹ Ушбу фикрлар Хожа Аҳрор Валий ва унинг мероси халқимиз учун катта аҳамиятга эга эканлигини билдиради. Муаллиф ўз мақоласини ана шу сўзлар билан тугаллар экан, аслида бу сўзлар тасаввуфий таълимотнинг, ана шу мероснинг аҳамияти халқимиз учун беқиёс қимматга эга эканлигини кўрсатади.

Ушбу мақоладаги мавзуга жиддий ёндашув шуни кўрсатадики, даврларни боғлайдиган занжир – тарихий ҳақиқатларни ойдин, холис ва равон тил билан ифода қилиш маҳоратида кўринади. Зеро, Алишер Навоий «Маҳбубул-қулуб»да айтганидек, «Сўз деб ҳамма сўзни ишлатиш жоиз эмас, ҳар бир сўзнинг ўз ўрни бор».

Илмий публицистикани тарихий ҳужжатларсиз, асл манбаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада яна матншунос олим, академик Ботирхон Валихўжаевнинг изланишларини алоҳида қайд этиш лозим. Шу маънода олим ўзининг тарих ва бадиият, адабиётшунослик, манбашунослик борасида олиб борган чуқур изланишлари, алломалар ижоди ҳақидаги кучли таҳлилий мақола ва китоблари орқали жамоатчиликка яхши таниш. У XV асрнинг йирик сиймоларидан бири, ислом тарғиботчиси, зукко сиёсий арбоб

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Ўзбекистон, 1992.

Хожа Аҳрор Вали шахсияти ва фаолияти ҳақидаги тарихий ҳақиқатларни янада ойдинлаштирди. 1993-97 йиллар оралиғида бирин-кетин ўзбек ва тожик тилларида «Хожа Аҳрор Вали» номли рисолалари, «Чаҳидаҳои қалам», «Хожа Аҳрор тарихи» номли асарларини эълон қилди. Ушбу рисола 1997 йилда эронлик таржимонлар томонидан Техрондаги «Дафтари фарҳанги исломия» нашриётида чоп қилинди.

СамДУ профессори Раҳмонкул Орзибеков ва тадқиқотчи Гулбаҳор Раҳимова «Жаҳон адабиёти» журналининг 1999 йил январь сониди ёзишларича, Эроннинг «Келк» маданият ва санъат журналида шундай маълумотлар келтирилган: «Асарнинг беш йил ичида олти марта чоп этилганлиги уни ўқувчилар томонидан қандай кутиб олинганлиги ва диққатни жалб қилганлигидан далолат беради». Олимнинг бу китобидан парчалар дастлаб «Мулоқот» журналида босилган бўлса, 1994 йил «Ўзувчи» нашриётида чоп этилди. «Хожа Аҳрор тарихи» китобининг ilk бетига «тарихий-оммабоп бадеалар» деб қайд этилган. Бу билан асарнинг жанри ҳам белгилаб берилади. Зеро, бу жанр фақат бадиий публицистикага хос эмас. Тарихни образли воситаларда тасвирлаш ҳисси публицистикада бадеа жанри ривожига ривож қўшади.

Илмийликнинг яхлит ўзи ўқувчи онгига чуқур сингмаслиги мумкин, лекин ранг-баранг бўёқларда тасвирланган, образли, кенг мушоҳадаларга бой, фалсафий юки оғир, лекин, ширин нафасли бадеа жанри илмий публицистикада ҳам тобора ривожланмоқда (–Таъкид бизники.–Г.Т). В.Белинский А.Герцен ижоди ҳақида гапириб, «у ақлни поэзияга, фикрни жонли шахсларга, ўз мушоҳадалари, кузатишларининг самараларини драматик ҳаракат билан суғорилган воқеага ажойиб маҳорат билан айлантира олган санъаткордир»,¹ деган эди. Бадеа жанри ижодкори ҳам айти шу хислатлар эгаси бўлмоғи керак. Зеро, бусиз публицистик таъсирчанликга эришиш мушкулдир. Ботирхон Валихўжаев бу китоб учун жуда катта илмий, маънавий тайёргарлик кўрганлиги билиниб турибди. Энг аввало, тадқиқотчи, мавзуни асл манбалар асосида ўрганган. Абдулаввалнинг «Масмуот», Муҳаммад Қози Шошийнинг «Силсилат ул-орифин», Али Сафийнинг «Рашаҳотул айнул-ҳаёт», Абдулаббос Жаъфар ибн Муҳаммад

¹ Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т.: Ўздавнашр, 1956.

ал-Мустақорийнинг «Таворихи Самарқанд», Абу Тохур Хожанинг «Самария» каби китоб ва рисолалари ушбу бадеаларнинг асосий манбаси бўлиб хизмат қилган.

Б.Валихўжаевнинг тасаввуфий мазмундаги асарлари ва З.Қутибоевнинг тадқиқотлари ўртасидаги энг асосий фарқли жиҳатлар нимада, деган савол туғилиши мумкин. Бу кўпроқ олимларнинг услубий ёндашувларида кўзга ташланади. Зокир Қутибоевда фалсафий-тарихий мушоҳада услуби устунлик қилади. Ботирхон Валихўжаев талқинида эса адабий-тарихий муқояса кучли. Ботирхон Валихўжаев бадеаларида муаллифнинг давр ва муҳитни ҳис қилиш интуицияси чуқурлиги сезилади. Шунингдек, публицист бадеа қаҳрамони яшаган муҳит, ўша асрнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ҳолатини теран билиши ҳам асарнинг бадиий кучига куч қўшади.

Шу боис рисола Самарқанд ҳақида тарихий ва топографик маълумотлар, олимларнинг жўғрофий-мемуар асарлари ҳақида мулоҳазалар билан бошланади. «Танбеҳул-ғофилин», «Ан-навозил» («Воқеалар»), «Хизонатул-фикҳ» («Фикҳ хазинаси»), «Бўстонул орифин» каби гўзал асарлар ёзган Абуллайс Самарқандий ҳақида ҳам маълумотлар билан бойитилган. Унинг фозил хонадони вакили Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий ҳам етук олим бўлиб, Мирзо Улуғбек эътиборидаги олимлардан саналган. Муаллиф бу олим ҳаёти ҳақида ҳам кўплаб янги мулоҳазалар билдиради. Албатта ҳали ўқувчига номаълум тарих саҳифаларини ёритиш кишидан катта масъулият талаб қилади. Бинобарин, ўзингдан олдин ўтган ота-боболарингни яхши билиш, эзгу фазилатларидан ибрат олиш хайрлидир, муаллиф бадеаларнинг ҳар бир бобига ана шу руҳни сингдиришга ҳаракат қилган. Бу борада олим асосан, Муҳаммад Қози Шоший рисоласига таянади. Бу рисолада эса Хожа Аҳрорнинг ўзидан ҳамда у билан яқин муносабатда бўлганлардан эшитган воқеа-ҳодисалар, ҳаёти фаолиятининг лавҳалари ва китоб муаллифи бевосита шоҳиди бўлган воқеалар баёни ўрин олган.

Хожа Аҳрор шахсига қилинган фитналарга, шўро олимлари томонидан қўйилган бесабаб айбларга Б.Валихўжаев асосли илмий далиллар билан қарши чиқади. «Хожа Аҳрор илм ва маданиятнинг душмани, Улуғбек расадхонасини буздирган, ҳатто ўлимига сабабчи бўлган,» деган уйдирма ва ҳақиқатдан йироқ фикрларни кескин рад этди. Хожа Аҳрор билим ва заковатини ошириш

мақсадида 1428 йилда Самарқанддан Ҳиротга келганлигини, Улуғбек ўлдирилган вақтда у Самарқандда бўлмаганлигини тарихий далиллар билан исботлайди. Улуғбек расадхонаси эса токи XVII асргача мавжуд бўлганлигини Алишер Навоийнинг «Хамса», Бобурнинг «Бобурнома», Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфатус сурур» (XVI аср аввали) каби бадиий ва тарихий асарларидан келтирилган иқтибослар асосида далиллайди. Умуман, бу соҳада муаллиф Б.Валихўжаев эришган ютуқлар, Хожа Аҳрор ҳазратларининг ислом дунёсида, Ўрта Осиё халқлари тарихида ўйнаган ролини янада чуқурроқ очишга ёрдам бериши шубҳасиз.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шайх Хожа Аҳрор номининг тикланишида академик, тарихчи олим Бўрибой Аҳмедовнинг ҳам хизматлари катта. Жумладан, унинг «Улуғбек» китобида шайх ҳақида илиқ фикр-мулоҳазалар билдирилади.¹ Шунингдек, ёзувчи Е.Беризиков (Насафий)нинг қатор мақолаларида Хожа Аҳрор ҳақида қимматли мулоҳазалар қайд этилган.² Хожа Аҳрор фаолияти ва таълимотига янгича ёндашиш Р.Тиллабоевнинг «Ҳиндистонда Нақшбандийликнинг тарқалиши» рисоласида ҳам сезилади³.

Шунингдек, «Сирли олам» журналининг 1991 йил 3-сонида М.Маҳмудов «Фақирлар ҳомийси, озодлик сарвари Хожа Аҳрор шахсига бир назар», «ЎЗАС» газетасининг 1993 йил, 34-сонида чоп этилган Ақром Ҳабибуллаев тайёрлаган Аҳмад ибн Мустафо Тошкўпирзодага мансуб «Ашшақойиқан-Нуъмония» асаридаги Хожа Аҳрорга тегишли қисмлари, Иззат Султоннинг шу газетанинг 1993 йил, 45-46 сонларида эълон этилган «Мунаввар ва бунёдкор диллар эътиқоди», Абдулла Камоловнинг «Хожа Аҳрор – ҳур инсон» («Фан ва турмуш», 1994 й, 2-сон) каби чуқур изланишга эга бўлган қатор материаллар тарихий ҳақиқатни бир мунча ойдинлаштирди. Бажарилган бир нечта илмий ишларда ҳам Хожа Аҳрорнинг ҳақиқий ижтимоий-сиёсий мавқеи, пок номи зикр этилди, тадқиқ қилинди. Жумладан, Э.Каримовнинг тарих фани бўйича қилинган номзодлик ишида Мовароуннаҳрда руҳонийларнинг ўрни, социал позицияси ҳақида гапирилади⁴. Ана

¹ Аҳмедов Б.Улуғбек. –Т.: 1989.

² Беризиков Е. Святые лики Туркистана .-Т.: Камалак , 1992.

³ Тиллабаев Р. Распространение нақшбандизма в Индии. –Андижан., 1994.

⁴ Каримов Э. Роль место и социальные позиции духовенства Мовароуннахре XV в.: Дис...канд.ф.наук-Т., 1990 .

шу каби одилона мулоҳазалар Хожа Аҳрор ҳақидаги тасаввурни яна ойдинлаштирди.

Бинобарин, бу каби мақолалардан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, тасаввуф шайхлари ўз даврида ижтимоий ҳаётда, ички ва ташқи дипломатияда катта ўринни эгаллаганлар, маълум маънода мамлакат равнақи, ишлаб чиқариш ривожига таъсир кўрсатганлар. Бунга яна мисол қилиб, «Мулоқот» журналининг 1998 йил 6-сонида эълон қилинган «Тасаввуф тариқатлари» рукни остида эълон қилинган Омонулла Файзуллаевнинг «Сухравардия» мақоласини кўрсатиш мумкин. Мазкур мақолада машҳур Сухравардия тариқатининг асосчиси, йигирмадан ортиқ асарлар муаллифи бўлган Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар Сухравардийнинг элчилик фаолияти ҳақида сўз боради¹. Асли Хоразмлик бўлган Сухравардий 35 ёшида Бағдодга кетади, у вақтларда ан-Носир Бағдод халифаси эди. Бағдоднинг ташқи давлатлар билан алоқалари мураккаблашиб қолганди, халифа шайх Умар Сухравардийга мурожаат қилар, уни турли давлатларга элчи қилиб жўнатар эди. О.Файзуллаев айни замонда ҳам сўфий ҳам элчи бўлган Сухравардий ҳаётини ишончли деталлар билан характерлаб кўрсатади. «Масалан,-дейди муаллиф.-Миср султони Малик Одил билан ора бузилиб қолганида Сухравардий элчи бўлиб бориб, сиёсий зиддиятни бартараф этиб, вазиятни юмшатишга муваффақ бўлган. Яна бир сафар шайх Умар Хоразмга Бағдоднинг элчиси сифатида бориб, Ироқ, Бағдод, Салжукий, Хоразм, Бухоро орасидаги дўстликни мустаҳкамланишига кўмак берди. Ўша ҳудудларда ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг вужудга келишига сабаб бўлди.» Демакки, сўфийлик фақатгина инсоннинг ботинигагина боғлиқ бўлган ҳодиса эмас, балки у умумиҷтимоий аҳамият касб этувчи фаолият майдонига эга таълимот ҳамдир.

Юқоридаги мулоҳазалардан шундай фикр чиқадики, тадқиқотчиларимиз тасаввуфга ёндашишда масаланинг учта томонига жиддий эътибор қаратганлар. Биринчиси шуки, кўп асрлик бу илмни асл манбаларга таяниб тадқиқ этадилар. Бу ҳозирги ўқувчи учун катта тарихий аҳамиятга эга бўлиб,бу борадаги ишонч ва билимни мустаҳкамлайди. Биргина Хожа Аҳрор Валий шахсини тадқиқ этишда олимларимиз Ботир Валихўжаев, Зокир Кутибоевлар Хожа Аҳрор «Маноқиблар»идан тортиб,

¹ Файзуллаев О. Сухравардия//Мулоқот.—1998.— №6.

«Вақф» ҳужжатларигача, валий бобомиз замондошларининг ёзган китобларигача ва ниҳоят Веселовский, Соболев, Чехович каби олимларнинг «мусбат-манфий кутбдан» туриб билдирган мулоҳазаларигача—жуда кенг илмий-тарихий ҳужжатлар асосида ўрганадилар, кенг тафаккур доирасида фикрлайдилар. Албатта бу қимматли маълумотлар Хожа Аҳрор ҳақидаги изланишларнинг бадиий-тарихий салмоғини янада оширган. Иккинчидан, мустақиллик йиллари матбуотида чоп этилган тадқиқотчиларимиз асарларида тасаввуф биргина инсон ботинида юз берадиган ички ҳодиса эмас, балки умумжаҳон аҳамиятига эга ҳодиса эканлигини, унинг жамиятда ўз юксак ўрни борлиги кўрсатилади. Буни биргина Хожа Аҳрор шахсининг Мовароуннаҳр ва Хуросонда қирқ йил давомида тинчликни сақлашдаги қўшган ҳиссасини ва подшоҳлар билан олиб борган бошқа музокаралари ҳақидаги мақолалар орқали кўриб ўтдик. Ёҳуд Шаҳобидин Сухравардийнинг элчилик фаолиятлари — буларнинг барчаси тасаввуф нуқтадонларининг жамиятдаги ислоҳотларда фаоллигини кўрсатади. Тадқиқотчиларнинг изланишларидан келиб чиқадики, тасаввуфнинг умумжаҳон тинчлигини сақлашда, мамлакатлараро дипломатияни ривожлантиришда ҳам ўрни беқиёсдир. Учинчи хулосамиз шуки, тасаввуфий руҳдаги мақолалар ёшларимиз онгида миллий мафкурани шакллантиришда, тарихий ҳақиқатларни тиклашда, ватанпарварлик хислатларини тарбиялашда муҳим ўрин тутди. Бу каби хулосаларга Б.Валихўжаев, М.Хайруллаев, Н.Комилов, М.Имомназаров, С.Олимов, И.Ҳаққулов, Г.Наврўзова, М.Ҳасаний, О.Усмонов, Ё.Исҳоқов, З.Кутибоев, Э.Очилов, О.Бўриев каби тадқиқотчиларнинг чоп этилган мақолаларини ўрганиб келдик. Бинобарин, тасаввуфдан асл мақсад ҳам шудир. Фақат бу ерда бир нарсани унутмаслик лозим:

Публицист ёки тадқиқотчи мавзунини ҳикоя қилувчи, оддий солномачи бўлиб қолмаслиги лозим. У тарихий материалга аниқ баҳо ҳам бера олиши керак(—Таъкид бизники.—Г.Т.). Бу ҳақда Н.Г.Чернишевский шундай деган эди: «Тарихнинг биринчи вазифаси — ҳаётни тасвирлаб беришдир; иккинчи вазифаси, ҳамма тарихчиларнинг ҳам қўлидан келмайдиган вазифаси — уни тушунтириб беришдир; тарихчи вазифа ҳақида ғамхўрлик қилмаса, оддий солномачи бўлиб қола беради ва унинг асари — асл тарих учун манба бўлиб қолади ёки шунчаки қизиққан киши ўқиб

чиқадиган материал бўлиб қолаверади, тарихчи иккинчи вазифа ҳақида ўйласа, у мутафаккир бўла боради ва шу туфайли унинг асари илмий қийматга эга бўлади»¹. Демак, бунда тадқиқотчи тарихчи олимдан фарқли ўлароқ, санъат яратиши зарур. Зеро, *журналистика бу тафаккур ва мушоҳада санъатидир(-Таъкид бизники.-Г.Т).*

Ушбу бобни умумлаштирган ҳолда шундай хулосалаш мумкин:

1. Мустақиллик туфайли миллат ва жамият ҳаётида рўй берган шиддатли ўзгаришлар тасаввуф таълимотини эстетик ва умумижтимоий эҳтиёжга айлантирди.

2. Манбаларга, тарихга онтологик ёндашиш, қиёсий-матншунослик талабларидан келиб чиқиб ишлаш, юксак ва одилona фикр тадрижини теран кўрсата билиш мустақиллик йиллари матбуотининг ижтимоий салмоғини оширди, тарихга ойдинлик киритди.

3. Тадқиқ этилган мақолаларда тасаввуфнинг жамиятда руҳий иқлимини покиза сақлашдаги, мамлакатдаги ижтимоий адолат ва тинчлик хотиржамликни қарор топтириш, давлатлараро дипломатияни йўлга қўйишдаги ўрни юксаклигини тарихий фактлар билан кўрсатиб берилган. Бу тасаввуф «қотиб қолган», фақат инсон ботини билан шуғулланадиган илм эмас, балки умумижтимоий аҳамиятга эга соҳа эканлигини кўрсатди.

4. Мустақиллик йилларида ёзилган мақолалар ёш авлод онгида миллий мафкурани шакллантириш, улардаги эзгу ҳислатларни тарбиялашда катта аҳамият касб этди.

¹ Чернишевский Н.Г. Танланган асарлар. –Т.: Ўздавнашр, 1956. –Б.408-409.

II БОБ. ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЁРИТИЛИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

§1. Тасаввуф назариясининг матбуотда акс эттирилиши

Маълумки, ижтимоий онгнинг тадрижида кашфиётнинг, янги фикрнинг аҳамияти беқиёс. Филология фанлари доктори, профессор М.Худойкулов буни шундай таъкидлайди: «Матбуот ижтимоий онгнинг муҳим қисмини ташкил этувчи фан билан ҳам ўзаро муносабатда бўлади. Фан–инсоннинг олами билишдаги қудратли қуроли, инсон тафаккурининг тараққиётига хизмат қилувчи буюк воситадир. Матбуот ўз фаолиятида фан билан узвий боғланиб, унинг тараққиётига хизмат қилади. Шу билан биргаликда фаннинг факт танлаш, таҳлил этиш, хулоса чиқариш каби ички қонуниятларидан ўз фаолиятида кенг қўлланади».¹ Бу шунинг учун ҳам муҳимки, матбуот фан масалалари ва уни ечишда жамоатчилик фикрини уйғотади. Маълум бир фандаги новаторлик ва тафаккур тадрижини юзага чиқаради. Бунинг учун илмий публицистикада тушунилиши қийин сўзлар, мавзулар билан ишлашда, ўртага қўйилган масаланинг моҳиятини ечиш йўллари танлашда ўзига хос ёндашув ва маҳорат лозимдир.

1986-2006 йиллар давомида ўзбек матбуотида эълон қилинган тасаввуф мавзусидаги мақолаларни кузатганда, уларни **уч гуруҳга** таснифлаб, ўрганиш мумкинлигини кўрамиз:

1. Тасаввуф назарияси ҳақидаги мақолалар. (Унда шариат аркони, уларга сўфийларнинг муносабати, тариқатлар ва уларнинг мақомлари, ҳоллари, орифликка етишнинг илмул яқин, айнул яқин, ҳаққул яқин каби босқичлари, ҳақиқат фаноси ва бақоси, ваҳдатул вужуд ғояси, ишқ, ошиқ ва маъшук муносабатлари, тасаввуф истилоҳлари мазмуни, «аналҳақ» маъноси каби ғоявий мавзулар талқини акс этади.)

2. Тасаввуф алломалари, уларнинг ҳаёт йўли ва ҳикматлари ҳақидаги мақолалар тизими (яъни, агиографик талқини).

3. Тасаввуфий адабиёт тадқиқ этилган мақолалар. Уларда тасаввуф ғояларини, инсоний кечинмалар ва ҳаяжонларини бадиий тимсол ва тамсиллар орқали тасвирланган асарлар ўрганилади.

Ушбу мақолалар икки хил типдаги аудитория учун битилади: Биринчиси, хос ўқувчилар учун, яъни, кичик аудитория учун

¹ Худойкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси. – Т.: Университет, 1999.-Б.12.

мўлжалланади. Иккинчиси, барча ўқувчилар оммаси учун, яъни катта аудитория кўзда тутилади. Мазкур мавзуни хос ўқувчилар кимлигига аниқлик киритишдан бошлашни мақсад қиламиз.

Хос ўқувчилар матбуотдаги энг зарур фикрлар қаймоғини ўзида жамлай оладиган, эълон қилинган мавзу ҳақида ўзига хос тайёргарлиги бор ҳамда ўртага ташланажак муаммоларни равшан тасаввур қиладиган, кенг ижтимоий тафаккурга эга кишилардир. Бу тоифа озчиликни ташкил этади. Улар тасаввуф ғоя ва назариялари ҳақида, айтайлик, «аналҳақ»нинг маъносини ёки Аҳмад Яссавийнинг «туфроқ бўлгин, олам сани босиб ўтсин,» каби мисраларини осон тушунадилар ва қабул қиладилар. Бу тоифа ўқувчилари кўпинча тасаввуфий мавзу кенгрок ёритиладиган махсус илмий нашрлар («Сино» журнали, «Филология масалалари», «Ўзбек тили ва адабиёти» ва бошқалар), шунингдек, «Мулоқот», «Сирли олам» каби даврий нашрларни тинмай кузатадилар. Теран ўрганадилар. Улар нозиктаъб ўқувчилардир.

Иккинчи тоифа ўқувчилари эса кўпчиликни ташкил этиб, масалага юзадангина қараб хулоса чиқарувчи, тасаввуф таълимоти ҳақида умумий билимлар билан чекланган, олам ва одамнинг тадрижий такомилдан беҳабар, тор дунёқарашга эга, лекин янгилик, ахборотни қидириб яшайдиган кишилардир. Улар «май», «шароб» сўзларини тўғрилиқча қабул қиладилар, ундаги яширин маъно ва рамзларни тушунмайдилар. Илмий публицистика жанридаги мақолалар ана шу тоифа ўқувчилари учун уларга мос ва қийинчилик туғдирмайдиган, осон услубда бўлмоғи зарур. Газета ва журналлар бу икки тоифа ўқувчилари учун алоҳида-алоҳида йўналишда, махсус ном, саҳифалар остида мақола эълон қилишлари керак. Ёки чоп этилажак мақолаларда кенг планли изоҳлар бериш ҳам эътиборга эга. Шунингдек, «Тасаввуф истилоҳлари» луғатини бериб бориш ҳам самара беради. Бундан тўрт йил аввал «Тафаккур» журналида филология фанлари доктори И.Ҳаққулов ана шундай анъанани бошлаб берган эди. Лекин эндиликда бу эзгу иш амалга оширилмай келинмоқда.

Юқоридаги ўринларда ўзбек матбуотида эълон этилган мақолаларни уч гуруҳга бўлиб таснифладик. Биринчи таснифга кўра, тасаввуф назарияси ҳақидаги мақолаларда унинг объект ва субъектлари, ғоя ва методлари, кўтаражак масалалари, муаммолари ҳақида фикр юритилади. Бу борада тадқиқотчилар Н.Комилов,

И.Ҳаққулов ва М.Имомназаров, Б.Назаров, С.Олимов, Г.Наврўзова, А.Абдуқодиров, А.Зоҳидов, С.Салимов, Д.Салоҳиддинова, О.Шарипова кабиларнинг изланишлари катта аҳамиятга эга бўлди. Масалан, тасаввуф илмида Аллоҳ ва оламнинг ягоналигини ифодалаган ваҳдатул вужуд таълимоти алоҳида қиммат касб этади. У ҳақидаги мақолалар тадқиқидан олдин ваҳдатул вужуд нима, деган саволга жавоб берамиз.

Тасаввуфда билги ҳоли дунёни англаш маконига кўра иккига бўлинади:

1. Ваҳдати вужуд (борлиқ - худодир, яъни Аллоҳ исмли қуёшнинг бир заррасимиз, деган қараш).

2. Ваҳдати мавжуд (Худо- борликдир, яъни Худо борликда намоён).

Бундай қараш назар, (кўриш) ва тасфия (парҳез) турлитуманлигидан келиб чиқади.

Тасаввуфда билги ҳолининг усуллари назар (кўриш) ва тасфия (парҳез) нима? Назар (кўриш) йўлидан мақсад- далилларни текшириб бўлгач, маълум бир хулосага келмоқдир. Бунинг албатта, битта воситаси - ақлий мантиқдир. Мантиқда кичик ҳақиқатдан йирик ҳақиқатга, яъни истикрога кўтарилиш етакчи роль ўйнайди.

Тасфия (парҳез) эса риёзат, мужоҳада ва бошқа шартларга мос ҳаракат қилиш, инсоннинг қалб ойнасини мосуво (Аллоҳдан бошқа нарсалардан сақлаш) ва бутун илмларни ва ҳақиқатларни ўзида васф қилишдир. Бу йўл ғайб, мушоҳада ва ирфон йўлидир.

Ҳақ ва ботил орасидаги фарқни кўра олиш кучига қараб, тасаввуфда икки хил ўрганиш усули бор: Ақли қол ва ақли ҳол: Маълумки, Ҳақ Субҳоноҳу таоло айрим валийларнинг ақллари оидий одамларниқидан зиёда қилган. Натижада, зоҳир илмига эга бўлган кишиларнинг фаҳми етмайдиган ва идроки ожиз бўлган билгиларга ботиний кўзи очик бўлганларнинг ақли етган. Ақли қол бу сўз илми, яъни ташқи томонини кўриб, сўз ила мушоҳада қилиб етишилган даража бўлса, ақли ҳолда эса Аллоҳ билан яқинлашиб, шу даражада юксалиб, оламнинг асл моҳиятига етган кишилар илми тушунилади. Ҳол илмига фақатгина пайғамбарлардан сўнг қутб шайхлари етишгандирларки, улардан биттаси Абдулқодир Гилонийдир (1078 - 1166). Ваҳдатул-вужуд ғояси ақли ҳол ҳосиласидир. Бу ҳақда олим Н.Комилов, А.Абдуқодировлар томонидан матбуотда кенгроқ тарзда шарҳлар берилган.

Ваҳдатул вужуд ғоясининг асосчиси деб фан аҳли Ибн Арабийни биладилар (1165 йилда Андалусияда туғилган, «Ал-футухот» асарини ёзган).

Умуман, ваҳдатул вужуд ва ваҳдатул мавжуд ғояларини тушунишда фанда жуда катта чалкашликлар бор, ҳатто бу нарсани асрий чалкашликлар, деб атамоқ жоиздир.

Ибн Арабий фикри Афлотуннинг мулоҳазаларига ўхшаб кетади. Ибн Арабийнинг фикрича, жисмоний дунёдан ташқари ўзга бир олам, руҳлар олами бор, ҳақиқий олам удир. Бизнинг оламимиз эса истиоралар, соялар оламидир (Пифагорнинг фикрича эса, бу дунё сонлар оламидир). Ж.Румийда бир иштибоҳ бор: «Парранда осмонда учади, унинг сояси ерга тушади. Аҳмоқ овчи шу сояни парранда деб ҳисоблаб, унинг кетидан югуради, ниҳоят чарчаб, бор-йўғидан ажралади. У бунинг осмонда учаётган парранданинг сояси эканлигини, шу соянинг асли (асоси) қаерда эканлигини билмайди»¹. Бир сўз билан айтганда, Аҳмад Яссавийнинг «Мавту қабла анта мавти» (ўлмасдан бурун ўлиш) иборасининг мазмунида ҳам, Ибн Арабийнинг ҳикмати ойдинлашади.

«Ваҳдат ул мавжуд» ғояси тарафдорларини бизнинг зоҳирий илм нуктадонлари моддиюнчиларга яқинлаштирадилар, эмишки, улар табиатнинг абадийлигини, унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини тан оладилар, материя билан руҳнинг бирлигига ишонадилар.

Ўзбек матбуотида ваҳдатул вужуд таълимоти ҳақида илк бор 1932 йилда А.Саъдийнинг «Символизм тўғрисида» номли тадқиқотида сўз борган.² 1940 йилда Ойбек Алишер Навоий ижоди ҳақидаги илмий асарларида ҳам шу ҳақда фикр-мулоҳазалар билдиради³. Олимларимиздан А.Ҳайитметов⁴, В.Зоҳидовлар⁵ ўз асарларида бу таълимот ҳақида анча кенг мулоҳазаларни айтиб ўтишган, лекин мавжуд шароит тақозосига кўра, ваҳдатул вужуд таълимоти ҳақиқий маъносидан ажратилиб, коммунистик мафкурага яқинлаштирилади.

Бизнинг давримизга келиб, филология фанлари доктори Абдусалом Абдуқодиров ваҳдатул вужуд ғоясини Навоий ижоди

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. I том. – Т.: 1983. – Б. 145.

² Саъдий А. Символизм тўғрисида. – Т.: Ўздавнашр, 1932.

³ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами, 13-жилд. – Т.: Фан, 1979. – Б. 211-212..

⁴ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. – Т.: 1970. – Б. 193-197.

⁵ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1970.

мисолида теран илмий далиллар асосида ўрганиб, кўплаб мақола ва тадқиқотлар эълон қилди. Олимнинг «Адабий мерос» тўпламида чоп қилинган «Навоий ва тасаввуф»,¹ «Навоий ва Нақшбандийлик»² ва «Вахдатул вужуд талқинида Навоий бадиий маҳорати»,³ «Инсоний етуклик сари»,⁴ «Вахдатул вужуд ва унинг Қуръондаги ифодаси»⁵ каби ўнлаб материаллари ана шу ғоянинг талқини ҳақида ўқувчига равшан тасаввурлар бера олади. Уларда мажозий ишқнинг ҳақиқий ишқ поғонасига кўтарилиб, унинг илоҳий васлга олиб бориши, фақр мақоми риёзатининг охир оқибатда фано мақомига етказиши, инсоннинг ботиний ва зоҳирий такомиллашуви, уни илоҳий тимсолга айлантириши, вахдатул вужуд талқинининг мантикий исботи сифатида кўрсатилади. А.Абдуқодиров Алишер Навоийдаги тасаввуфий ғоя ва образларни таҳлил этар экан, у Ибн Арабий ва Саной, Аттор ғояларига эргашишини, шу орқали оламнинг яхлит ва бир бутунлигини тасвирлаганлигини алоҳида таъкидлайди.

Илмий-назарий мақола–бу энг аввало, масала қўйиш маҳоратидир. Шунингдек, унда ҳужжатлилик, масаладан масалага ўтишдаги тадрижийлик, фикрларнинг узилиб қолмасдан занжир ҳосил қилиши, таҳлилнинг чуқурлиги, хулосаларнинг яхлитлиги ва фикрнинг оддийдан мураккабга томон ўсиб бориши каби хусусиятлар акс этади. Бу эса илмий публицистиканинг самарали воситаларидан ҳисобланади. Олим А.Абдуқодиров изланишларида ана шу хусусият устувордир. Буни профессор Н.Комилов ижодида ҳам кузатиш мумкин. Масалан, тасаввуфдаги Комил инсон масаласини Н.Комилов талқин этар экан, «Комил инсон-аслида халқ идеали, адабиёт идеали»⁶ дейди у. Дастлаб тадқиқот бошида Одам сафий алайҳиссалом ҳақидаги ривоятларни келтиради. Ривоят илмий мақоланинг ўқилишини осонлаштиради ва фикрни жамлашга ёрдам беради. Қолаверса, у матний мулоқотнинг мазмунини ҳам оширади. Сўнг эса Ибн Арабийнинг Комил инсон ҳақидаги қарашларини келтирар экан, унинг сифатларини таҳлилий

¹ Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. Адабий мерос (тўплам). –Т.: –1991. –№57.–Б.3-9.

² Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандия. Адабий мерос (тўплам), Т.: –1991. –№ 58. –Б.69-72.

³ Абдуқодиров А. Вахдатул вужуд талқинида Навоий бадиий маҳорати// Ўзбек тили ва адабиёти. – 1997. – №1. –Б.53-56.

⁴ Абдуқодиров А. Инсоний етуклик сари//Мулоқот. –1997. –№ 3. –Б.14-15.

⁵ Абдуқодиров А. Вахдатул вужуд ва унинг Қуръондаги ифодаси// Ўзбек адабиётшунослиги масалалари (учинчи китоб). Хўжанд., 1995. –Б.35-38.

⁶ Комилов Н. Тасаввуф ёхуд Комил инсон ахлоқи. К-1. –Т.: Ёзувчи, 1996. –Б.144.

равишда санаб ўтади. Ана шундан сўнг олам Комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, деган масалани ўртага ташлайди. Бу масалани ечишда муаллиф шайх Азизиддин Насафийнинг «Комил инсон», «Мақсади асқо», «Зубдатул ҳақойиқ» каби рисолаларидаги исбот ва далиллардан фойдаланади: «Комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф». Бунда фикрлардан фикрларга босқичма-босқич ўтиб борилади, бу динамикани таъминлашда у «Авесто»даги ҳамоҳанг мулоҳазалар, Навоийдаги юксак қарашлардан ҳам фойдаланади. Тадқиқот хулосасида эса «тасаввуф, шундай қилиб ўзига хос усул билан инсонни тарбиялаб, уни шак-шубҳасиз изланишлар, қидиришлар йўлидан бошлаб, ўз хилқати, ўз моҳияти ҳақида ўйлашга ўргатарди. Инсонга ўзини таниб, оламни ва илоҳий севишни таълим берарди», дейди олим.¹ Лекин баъзи бир журналларда чоп этилган мақолаларда масала қўйиш маҳорати, уни ечиш ва хулосалашда енгил йўлдан бориш сезилади. Масалан, «Гулистон» журналидаги Н.Аллоҳёрованинг «Сўфи Оллоёр ижодида поэтик санъатлар» ва «Муҳаббатсиз кишидан қочмоқ керак» сарлавҳали мақолаларида ана шундай ёндашув кучли². Бундай ҳолларда илмий мақола ёритилаётган мавзу ҳақида равшан тасаввур бермайди. Бундай ёндашув А.Айритомийнинг «Лутфу эҳсон, меҳр-мурувват»³ сарлавҳали мақолаларида ҳам мавжуд. Уларни мутолаа қилиш жараёнида фактлар етишмаслиги яққол сезилади. Мақолада етарли далил, масалани атрофлича кўриб чиқиш бўлмас экан, қутилган натижани ҳам бермаслиги аниқ. Шунга қарамай, тасаввуф илми ҳақидаги кўплаб мақолалар туркуми ўқувчида илмий публицистик тафаккурни тарбияламоқда.

Тасаввуф назарияси ҳақида ёзилган мақолаларда тариқатлар-Нақшбандия, Яссавия, Кубравия ва уларнинг келиб чиқиши ҳақидаги йўналишлар катта ўринни эгаллайди. Бу борада «Мулоқот» журналида жуда йирик ҳажмдаги мақолалар эълон қилиндики, уларнинг барчаси тасаввуфдаги ғоя ва йўллар ҳақида, тариқатларнинг мақсади ва қоидалари ҳақида ўқувчига теран

¹ Яна қаранг: Комилов Н.Тасаввуф ёхуд Комил инсон ахлоқи (биринчи китоб). Т.: Ёзувчи. 1996.–Б.144.

² Аллоҳёрова Н.Муҳаббатсиз кишидан қочмоқ керак//Фан ва турмуш. –2000.–№2.

³ Айритомий А.Лутфу эҳсон,меҳр-мурувват//Мулоқот. –1995.–№3-4.–Б.29-30.

маълумот беради. Лекин бу билан матбуотда тасаввуфнинг назарий масалалари тўлиқ очиб берилди, деб бўлмайди.

Тасаввуфдаги тўрт босқич: шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат мақомлари ва улар ўртасидаги боғлиқлик, чунончи, нафснинг етти даражаси, беш қалб ва улар ўртасидаги таъсир силсилалари ҳақида чуқур илмий тадқиқотлар зарур. Чунки ўқувчининг маънавий тафаккури бу каби зарур билимларга ҳамиша эҳтиёж сезади. У дунёвий фанларни қанчалик чуқур ўрганмасин, бу билимларни зоҳирий илмлардан топа олмайди.

Илмий публицистик услубда яратилган яна бир туркум мақолалар Хожа Баҳоуддин Нақшбанд мақомати, асарлари, ҳаёти ва таълимоти ҳақидадир. Бу каби мақоланавислик жуда катта кўламда олиб борилдики, натижада, тарихимизнинг «оқ доғлари» равшанлашди. Албатта бунда Баҳоуддин Нақшбанднинг кенг миқёсда 1993 йили ўтказилган 675 йиллик таваллуд айёмининг катта аҳамиятга эга бўлди. Исматуллоҳ Абдуллоҳнинг «Баҳоуддин Нақшбанд»¹ мақоласида айтилишича «Баҳоуддин диннинг нури, шуъласи, равшанлиги», демакдир. Муаллиф Шамсиддин Сомийнинг «Қомус ал-аълум», Салоҳ ал-Муборак Бухорийнинг «Мақомати Баҳоуддин Нақшбанд» каби асарлар асосида ҳазрат ҳаёти ва таълимотини ёритади. Муаллифнинг ёзишича, Нақшбандия таълимоти Ўрта Осиё ва Хуросондан Қоҳира ва Босниягача, у ердан Гансу ва Суматрага ҳамда шимолий Кавказдан Ҳиндистоннинг жанубига ва Арабистоннинг Ҳижоз вилоятигача етиб борди. Ушбу мақолада рус ва Европа олимларининг бу борадаги тадқиқотлари ҳақида ҳам сўз юритилади.

Баҳоуддин Нақшбанд шахсияти билан боғлиқ тадқиқотларда баъзан муаллифларнинг қарашларида бир-бирига мос келмайдиган ўринлари ҳам учрайди. Мисол учун, Исматуллоҳ Абдуллоҳ бир ўринда «муסיқа чалиш, ашула ва рақсга тушиб, ошкор зикр қилиш (самоъ) ва овоз чиқариб (жаҳр) зикр қилишни Нақшбандия инкор этади», дейди.

Аслида бу борада таниқли олим Маҳкам Маҳмудов фикрича, Хожа Баҳоуддин шеъриятни, муסיқани эшитиб, завқланишни табиий эҳтиёж деб билган. Хожа қошига бир куни чилдирмачи ва найчиларни чорлаб, муסיқа тинглашади. Хожа Баҳоуддин

¹ Қаранг: Абдуллоҳ ҳожи Исматуллоҳ. Баҳоуддин Нақшбанд//Халқ сўзи. –1993.–21-январь.

муסיкийни бемалол ўтириб, ҳафсала била тинглайди ва охирида фикрини сўрашганида: «Мо инкор намекунем, инкор намекунем», яъни «Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам қилмаймиз»¹, деди. Яъни ҳазрат таълимотида ҳаётни севиш, меҳнатнинг қадрига етиш ҳисси ҳукмрон. Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги мақолаларнинг деярли барчаси далиллар, замондошларининг китоблари ва ёдномаларига асосланиб ёзилган. Маҳкам Маҳмудовнинг шу мавзудаги мақоласида ҳам ана шундай аниқлик ва теранлик бор.

Муаллифнинг бош сўзида Абдурахмон Жомийдан келтирилган ривоят асарнинг маъноси нақадар баландлигини белгилайди. Шунингдек, шу ўринда Алишер Навоийнинг «Насойимул – муҳаббат» асарида мана бу умдани ўртага ташлайди: «Хожа Баҳоуддин Нақшбанд – аларнинг оти Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийдур. Аларда қабул назари Хожа Муҳаммад Бобойи Самосийдандур ва одоби тариқат таълими зоҳир юзидин Амир Сайид Кулолдур, дер эмишлар. Аммо ҳақиқат юзисидин алар увайсийдур (аҳли ғайб) ва тарбияни ҳазрати Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний руҳидин топибдурлар». Мақоланинг сарлавҳаси ҳам жиддий ўйланган, ҳар томонлама Баҳоуддин Нақшбанд таълимотига муқобил келади. Пухта ва нафис сарлавҳа ҳам мақоланинг мазмунини оширган. Маҳкам Маҳмудов мана бу ривоятни келтирар экан, нега мақолага бундай ном бергани англашилади. Навоий ёзишича, бир қоронғу кечада Хожа Баҳоуддин бир илоҳий ҳолатда Бухоро мазорларини кезиб юради. Устозлардан уч азиз авлиёнинг мазорини зиёрат қилади. Баҳоуддин Нақшбанд ўзлари айтишича, «ҳар мазорда бир чироқдан кўрдим, ёнадурғон ёғи тўла ва фатила (пилик)лари ёғ ичинда. Аммо фатилаларга бирон нима ҳаракат бермоқ керак эрдик, яхши туташқай ва ёруғай. Сўнгги мутабаррук мазорда қиблага мутаважжаҳ ўлтурдим ва ул таважжухда ғайбатеъ ғойибот манзараси воқеъ бўлди, мушоҳада қилдим. Қабр девори шак бўлди (ўртасидан бўлинди, йиқилди) ва бир улуг тахт пайдо бўлди ва яшил парда ул тахт олдиға тортилғон ва терисида жамоате ва Хожа Муҳаммад Бобо (Саммосий)ни алар орасида танидим. Билдимки, ул хайл ғойиблардиндурлар. Ораларидан биров манга айтдики, тахти Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувонийдур ва ул жамоат аларнинг

¹ Қаранг: Маҳмуд М. Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар (мақолалар тўплами).–Т.: 1994. – Б.184.

хулафосидурлар ва бирин – кетин аларнинг отин атади ва Хожа Муҳаммад Бобоға етканда дедик, аларни ҳаётлари чоғида кўрубсен ва сенинг пирингдурлар ва сенга бир бўрк берубдурлар ва каромат қилибдурларки, нозил бўлгон бало сенинг баракотингдан даф бўлғай»...

Абдулхолиқ Ғиждувоний шундай дедилар: «Улар чароғларки, кайфият бирла санга кўргуздилар, ишорат ва башоратдур санга бу йўл қобилият ва истеъдодидин. Аммо истеъдод фатиласин ҳаракатга келтурмоқ керак, то ёруғай ва асрор зуҳур қилғай»...

Баҳоуддин Нақшбанднинг келажақ вазифаси шу ерда аниқ бўлади. Яъни ҳар томонлама пайғамбаримизга эргашиш ва динимиз чироғини баланд кўтариши керак эди. Шу боис ҳам ҳазратнинг тутган йўлида, яратган тариқатида, одоби – ҳилмида, ҳар бир ишида энг эзгу хизматлар жамулжам эди. Шу ўринда муаллиф бир қизиқарли фактга мурожаат қилади. Баҳоуддин Нақшбанд ва буюк Темур бир даврда яшаган. Улар кўришишганми? Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» тарихий–тасаввуфий асарида амир Темур Баҳоуддинни тупроқдан уй ясаб ўтирганида учратганлигини тасвирлайди. Амир Темур «Уйингни сотасанми?» деганида ёш бола (Баҳоуддин) бир танга баҳо кўяди. Амир жангдан қайтганида яна ўша тупроқ уйни сотиб олмоқчи бўлиб, баҳосини сўрайди. Ёш Баҳоуддин энди тупроқ уйни минг танга баҳолайди. Амир Темур уни минг танга бериб сотиб олади. Боиси шу эдики, Амир Темур тушида шу тупроқ уйда дўзах ўтидан халослик топганини кўрган эди». Бу мажозий воқеа, ривоят замирида жуда теран маъно бор. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг тариқати издошлари жаҳон халқларига ҳақиқий ислом маърифатини, пайғамбар йўлини кенг тарқата олди ва бу ишда инсонларни бунёдкор меҳнат билан ҳалол яшашга ундашда, маънавий камолот, адолат ҳамда ҳақиқатга ташна, курашчан қилиб вояга етказишда буюк ҳисса кўшди. Тадқиқотчилар ижодини кузатар эканмиз, Баҳоуддин Нақшбанд таълимотига ана шундай юксак баҳо берилганлигини кўриш мумкин.

Бу ерда масаланинг икки жиҳати эътиборлидир: Ривоятлардан унумли фойдаланиш, илмий публицистикада мақоланинг тарбиявий аҳамиятини янада оширади, ўқувчи айтилаётган фикрни эслаб қолиши учун замин яратади. Иккинчидан, илмий публицистика манба нуқтаи-назаридан ҳам тобора бойиб боради.

Матбуотда эълон қилинган илмий публицистик мақолалар ичида нақшбандия йўлини тутган, унинг давомчилари ва ҳаёт йўллари ҳақидаги фикр- мулоҳазалар ҳам катта роль ўйнайди. Жумладан, тадқиқотчи Омонулла Бўриевнинг «Хожа Муҳаммад Порсо», «Хожа Алоуддин Аттор», «Яъқуб Чархий» (М.Ҳасаний билан бирга)¹, «Сайид Барака», Фахриддин Али Сафийнинг «Рашаҳотул айнул ҳаёт» асаридан парчалар, Жаъфар Холмўминовнинг «Нақшбандия пири», И.Ҳаққуловнинг «Сўфи Оллоёр- мутассаввуф адиб» каби қатор материаллар эълон қилиндики, улардаги фанга маълум бўлмаган ҳужжатли далиллар, ривоятлар катта аҳамиятга эгадир.

Шуларнинг ичида айниқса, Омонулла Бўриевнинг мақолалари чуқур ва теранлиги билан ажралиб туради. Унинг «Хожа Алоуддин Аттор» мақоласи нақшбандия йўли, фалсафаси ва унинг давомчилари ҳақида равшан тасаввур беради. О.Бўриев таъкидлашича, Хожа Алоуддин Атторнинг фандаги асосий хизмати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳақида ўзи ва бошқалар билганларини ёздириб китоб қилиш ишига бош-қош бўлганидир. Хожа Муҳаммад Порсога ҳам «Рисолаи Қудсия»ни ёзишга далда берган. Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорий «Анис-ат-толибин» Хожа Алоуддин Аттор топшириғига кўра ёзилганини эътироф этган. Бу каби мақолалар ўқувчини безъетибор қолдирмайди. Муаллиф мақола охирида Хожа Алоуддин Аттор ҳикматларидин иқтибослар ҳам келтиради: «Илоҳий муҳаббат халққа шафқат туйғуси билан бир дилда ўрин олмоғи лозим».²

Тасаввуф таълимоти, унинг миллий истиқлол ғоясидаги аҳамияти ҳақида Н.Комиловнинг «Тавҳид асрори»,³ А.Ирисовнинг «Тасаввуф ва аҳли суффа»⁴, И.Каримовнинг «Ислоҳотлар манбаи-инсон», Г.Наврўзованинг «Нақшбандийликда «валий» тушунчаси»,⁵ «Нақшбандия таълимотида инсон тушунчаси»⁶, «Тириклик сармояси» ва Д.Салоҳиддинованинг «Қатраи маърифат»⁷, О.Шарипованинг «Сенинг жамолингни ошкор

¹ Қаранг: Мулоқот//—1994.— №1-2;— №7-8.

² Қаранг:Бўриев О.Хожа Алоуддин Аттор//Мулоқот.—1994.—№7-8.—Б.45.

³ Комилов Н.Тавҳид асрори //Сирли олам. —1993.—№9-10.

⁴ Ирисов Абдусодиқ. Тасаввуф ва аҳли суффа//Мулоқот. —1996.—№1.

⁵ Наврўзова Г.Нақшбандийликда валий тушунчаси//Сирли олам.—1993.—№ 7.—Б.20-22.

⁶ Наврўзова Г.Нақшбандия таълимотида инсон тушунчаси//Гулистон.— 1999.—№ 5.

⁷ Салоҳиддинова Д. Қатраи маърифат//Сирли олам. —1995.—№ 6. —Б.4-5.

этадиган жомман»¹ каби мақолаларида кенг аудитория ўқувчилари учун етарли маълумотлар келтирилади. Бу эса тасаввуф таълимоти ҳақида жамоатчилик фикрини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди.

Уларда келтирилишича, инсоннинг руҳий олами ҳақидаги саволларга фақат ислом тасаввуфи таълимоти орқали етарли жавоб топиш мумкин.² Таъбир жоиз бўлса, 100 километр йўлда пиёда юрсак ҳам манзилга етамиз, туя ёки отда эса янада тезроқ етишимиз мумкин. Бироқ машина ҳаммасидан афзал бўлганидек, ислом тасаввуфи ҳам инсонни руҳий баркамолликка тезроқ, тўғрироқ йўл билан етказувчи бош омилдир. Тадқиқотчи О.Шарипова юқорида номи келтирилган, «Гулистон» журналида чоп этилган мақоласида қуйидаги иқтибосни келтиради: «Абдуҳолиқ Ғиждувоний «Маслакун-орифин» асарида шундай дейди:

З-он бода нахўрдаам ки хушёр шавам,
В-он маст наямки, боз бедор шавам,
Як жоми тажаллийи жамоли ту бошам,
То аз одами вужуд безор шавам.

Мазмуни: Мен маст этиб яна хушёр қиладиган бода ичмагайман. Яна уйғонадиган мастлардан эмасман. Вужуд олаmidан безор бўлиш учун сенинг жамолинг тажаллийсининг бир қадахиман»(Н.Комилов таржимаси). Бу ерда биргина сатрга эътибор қилинг: «Сенинг жамолинг тажаллийсининг бир қадахиман». Бунда энг комил зот-Раббига мурожаат қилинаяпти. Зеро, пайғамбарлар, валийлар, хос зотлар – Аллоҳ учун бир мазҳардир. Яъни Аллоҳнинг севгисини, гўзаллигини, ботиний неъматларини ўзида акс эттирадиган, намоён қиладиган зотлардир. Бинобарин, мазҳарларнинг бошидан кечирганлари, қилган амаллари, қолдирган мерослари тасаввуф таълимотини пайдо қилди.

Матбуот ана шу таълимот негизида, миллий истиқлол заминига асосланган ҳолда жамиятнинг барча ижтимоий қатламларига ахлоқий –тарбиявий таъсир кўрсатди. Зеро, «Янги ХХІ аср ақл-идрок, маънавият ва тафаккур асри, соғлом мустақил фикр, соғлом

¹ Шарипова О. Сенинг жамолингни ошкор этадиган жомман//Гулистон.– 1999.–№ 1.

² Қаранг:Хўжамуродов И. Ислоннинг миллий маданиятимизга таъсири//Мулоқот.– 1997–№5-6; Яна қаранг: Наврўзова Г. Тириклик сармояси//Фан ва турмуш –2001.–№2; Матёкубова Т. Афсоналар сўзлар тарихдан//Фан ва турмуш.–2000.–№4.

ғоя умуминсоний қадриятларга қадриятларга таянган, тафаккур тантана қиладиган аср бўлади»¹.

Ана шу маънода миллий қадриятларимиз, шу жумладан, тасаввуф таълимоти ҳақидаги матбуотдаги қарашларни, бу борада жамоатчилик фикрини шакллантириш муҳимдир.²

§2. Агиографик мазмундаги матбуот чиқишларининг таҳлили

Бу мақолалар талқини ҳақида сўз борар экан, аввало, унинг ўзагига аниқлик киритиш зарур бўлади. Шунини айтиш лозимки, «агиографик» сўзи юнонча «агиос»-«авлиё» ва «графия»- «ёзаман», сўзларидан тузилган бўлиб, бундай асарларда пайғамбарлар, авлиёлар шайх, пир ва тасаввуфда камолга етган кишилар фаолияти ва ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади.³ Ўзбек матбуотида бу йўналишдаги талқин катта ҳажмни ташкил қиладди. Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолик Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрор Вали каби нурли зотларнинг ҳаёт йўли ҳақидаги биографик характердаги ўнлаб тадқиқотлар яратилди. Махсус нашрларда тасаввуфнинг назарияси ҳақида кўп ёритилган бўлса, даврий нашрлар бўлмиш «Мулоқот», «Тафаккур», «Сирли олам» каби журналларда айтиш бундай мавзуга кенгроқ ўрн берилди. Бунда асосан икки жиҳатга эътибор қаратилди: Турғунлик йилларида қораланган улуғ аجدодларимизнинг номини тиклаш ва улар мероси ҳақида муфассал маълумотлар беришдир. Матбуотда бу борада эълон қилинган мақолалар уч хил характерга эга:

1. Биографик. (Асосан улар яшаган давр, муҳит ва қароматлари ҳақида)

2. Тарикат пирлари яратган асарларга таҳлилий шарҳлар.

3. Тарикат пирларининг ўз асарлари ёки ҳаётларида юзага чиққан сўфиёна масалаларга муносабати талқини.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов матбуот ҳақида.-Т.:ТАЙИ.2005.-Б.49.

² Абилов.Ў. Миллий ғоя-халқни етакловчи куч//Мулоқот.- 2000.-№4; Тоҳиров О. Комиллик етуклик тимсоли//Мулоқот. -1999.-№3;Салоҳиддинова. Д. Нур-Шарқдандир//Мулоқот.-1994.- №5-6.; Маврулов А. Мафкурамиз манбалари//Мулоқот.- 1997.-№1; Эркаев А.Мустақиллик ва маданий мерос//Мулоқот. -1996.-№1; Баҳромов Ж. Миллий ўзлик илдизлари //Сирли олам.-.1996.-№ 2.

³ Назаров Б.Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари(Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Фил. .ф.док...дисс.-Т.:—2000.— Б.10.

Ҳар уч масала агиографик характердаги мақолаларнинг публицистик қимматини оширади. Уларда бой тарихий манбалардан фойдаланиш малакасини шакллантиради. Шунингдек, агиографик йўсиндаги мақолаларда мақомот, табақот, маноқиб, ҳолот, сийра, қисса, тарожим, тазкира каби жанрларда яратилган асарлар асосий манба вазифасини ўтайди.¹

Мақомот, «Ғиёсул луғат»² да айтилишича мартабалар, қоидаларни билдирувчи китоб демакдир. Олим Н.Комилов хабар беришича, «Тариқат ва унинг мақомотлари, маълумотларга қараганда, биринчи марта Зуннун Мисрий (796-861) томонидан баён этилган экан». Масалан, Абул Муҳсин, Муҳаммад Боқирнинг «Мақомоти Хожаи Бузург»³ асари З.Кутибоев, Г.Наврўзова каби тадқиқотчилар учун катта манба бўлган. «Сияр» сўзи йўл ҳаёт тарзи каби маъноларни англатади. Масалан, «Сияри Набий» китобида пайғамбаримиз ҳаёт йўли ҳақида сўзланган. Табақот жанри эса дастлаб ҳадис илми эҳтиёжларини кўзлаб, унинг иснодлари (санад-далил) занжирларининг тўғри эканлигини билдиришга қаратилган эди. «Табақот» жанри кейинчалик пайғамбаримиз ва саҳобалар, сўфийлар ҳаёти ва фаолиятини ҳам ўз ичига ола бошлади. Абдурахмон Суламининг «Табақотус сўфия» асари шундай асарлардандир. Бу каби асарлар Н.Комилов, И.Ҳаққулов, М.Ҳасаний тадқиқотлари учун ҳам ғоявий манба бўлган. Шунингдек, маноқиб, тазкиралар ҳам шундай характерга эга бўлиб, маноқибда улуг алломанинг яхши сифат ва феъли ҳақида мақтаб гапирилади. Тазкира эса бир-бирига руҳан яқин инсонлар, машҳур шахслар ҳақида эсдалик қайдларидир (Ф.Атторнинг «Тазкиратул авлиё» асари). Бу жанрлар тасаввуфий мавзудаги мақолалар учун бой илмий-тарихий-назарий манба бўлиб хизмат қиляпти. Иккинчидан, илмий публицистикани жанр нуқтаи назаридан бойитаяпти. Лекин бу борада диний нашрларнинг фаолияти кўнгилдагидек эмас. Масалан, «Ислом нури» газетаси ва «Ҳидоят сари» журналларида бу борада изланишлар, чуқур тадқиқотлар руҳи сезилмайди. Уларда масалага соф теологик ёндашув кучли. Даврий нашрларда жиддий, салмоқли, кенг

¹ Назаров Б.Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий-услубий хусусиятлари(Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида). Фил. .ф.док...дисс.–Т.:–2000.– Б.101.

² Ғиёсул луғот.Пешовар нусхаси.-Б.621.

³ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир. Мақомоти Хожаи Бузург. ИНВ рақами 9519, 23-а б.

кўламли масалаларни ўртага ташлаган мақолалар эълон қилиндики, бу билан жамиятда шу мавзуга оид, кенг жамоатчилик фикри шаклланди. Тасаввуф илми ҳақида янгиликларни билишга қизиқувчи аудитория кенгайди. Бу билан матбуотнинг халқчиллик тамойили ҳам кучайди. Матбуот маълум маънода тасаввуф ва ҳаётни бир-бирига яқинлаштирди.

Профессор Ориф Усмоннинг «Мулоқот» журналидаги «Вахдат шаробин ичдим»¹, «Зангиота силсиласи»², О.Бўриевнинг «Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойободий»³, «Хожа Алоуддин Аттор», «Хожа Муҳаммад Порсо»⁴, Мирза Аҳмад Азаматнинг «Отойи шажараси»⁵ каби мақолалари ана шу жанрдаги асарларнинг ўрганилиши натижасида дунёга келган.

Агиографик асарларни фақат ўрганиш эмас, балки ҳозирги ўзбек имлосига ўгириб, ўқувчиларга етказиш муҳимдир. Шу боис «Табаррук рисоалар» китоби бу йўлдаги изланишлар самараси бўлди⁶. Бу борада тарих фанлари доктори М.Ҳасанийнинг ҳам хизматлари катта. Олим Абдухолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий, Мавлоно Хароботий, Хожа Ҳасан Андоқий кабиларнинг биографияси, ёзган асарлари ҳақида муфассал маълумот берувчи бир қанча асарлар эълон қилди.

Агиографик характердаги мақолаларнинг аҳамияти шундаки, ўзбек ўқувчиси тасаввуф алломалари ҳаёти, фаолияти, улар яшаган давр ва муҳит билан, уларнинг маслак ва мақсадлари билан чуқур танишади, ўзига улардаги эзгу ҳислатларни ибрат қилиб олади. Шу боис ўқувчида ижтимоий тафаккур тадрижи тез ривожланди, кенгайди. Бу билан матбуот ҳужжатли хулосалар, тарихий аниқлик, далилий асослар билан бойиди.

Инсон Ер юзасидаги тирик мавжудотлар ичида ўзини-ўзини билишга ва ўзининг ички дунёсини ифодалашга қодир бўлган нодир зотдир. Ўз умрининг қадрини билувчи, ўз ҳаётининг нажоти учун курашувчи ҳам инсондир. Ўзининг мураккаблиги ва серқирралиги туфайли инсон муаммоси барча даврларнинг мутафаккир ва олимларини қизиқтириб келган, турли мунозара ва

¹ Усмон О.Вахдат шаробин ичдим //Мулоқот. –1991.–№6.

² Усмон О.Зангиота силсиласи //Мулоқот. –1997.–№ 5-6.

³ Бўриев О.Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойободий //Мулоқот.–1996.–№2.

⁴ Бўриев О.Хожа Муҳаммад Порсо //Мулоқот.–1994.–№1-2.

⁵ Азамат Мирза Аҳмад. Отойи шажараси//Мулоқот.–1996.–№ 11-12.

⁶ Табаррук рисоалар. (Нашрга тайёрловчилар М.Ҳасан, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин). –Т.: Мовароуннаҳр нашриёти, 2004.

баҳсларга сабаб бўлган. Айниқса, Абдухолиқ Гиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби алломалар минг йилларга етгулик илм қолдирганлар. «Мулоқот» журнали эса уларнинг силсилаи шарифлари, ҳаёт йўллари, қолдирган китоблари ва шогирдлари ҳақида кенг аҳамиятга эга туркум мақолалар эълон қилди.

Масалан, Аҳмад Яссавий ва унинг авлод шажаралари, Халил ота, Қусам шайх, Атойи, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор, Фахриддин Али Сафий, Атоуллоҳ Ҳусайний, Занги ота, Сулаймон Боқирғоний ҳақидаги туркум тадқиқотлар, Яъқуб Чархий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Алоуддин Аттор, Сайид Барака, Махдуми Аъзам, Абу Бакр Каффоли Шоший ва уларнинг қолдирган мероси тадқиқотчилар томонидан журналда мунтазам ёритиб борилди. Бунда матбуотнинг ҳаққонийлик принципи бузилган, тасаввуф таълимоти негизларига юзаки қараш, ундаги ҳаётчанликни тушуна олмаслик руҳидаги мақолалар ҳам борки, улардан кўз юмиб бўлмайди. Мисол учун, «Мулоқот»нинг 1997 йил 2-сон, 11-13-бетларида олим Абдурахим Эркаевнинг «Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши»¹ деб ном олган мақоласи ёритилган. Ушбу мақола ёшлар онгида меҳнатсеварлик, фанда ва ишлаб чиқаришда илғорлик, ташаббускорлик руҳини сингдириш лозимлиги ҳақида. Муаллиф мавзуга жуда кенг, ҳар томонлама теран ёндашган: «Мустақиллик илмий-интеллектуал салоҳиятни янада кучайтиришни тақозо этади. Бунинг учун мактабларда, ўқув юртларида касб танлаш масаласига жиддий эътибор бериш, иқтидорли ёшларнинг ижтимоий мўлжални кўпроқ илмий ижодкорликка йўналтириш керак», дейди муаллиф. Бу сўзлар тўғри ва ўринли мулоҳазалардир.

Тадқиқотчи бир ўринда ёзади: «Навоий даврида, бугунги тил билан айтсак, техник ижодкорликка ва ҳунарга юқори табақаларда ва илм аҳлида муносабат салбий томонга ўзгарган эди». Бобур «Вақоеъ»² асарида айтади: «Султон Ҳусайн Мирзонинг замони ажиб замона эди. Аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батаҳқиқ Ҳири шаҳри мамлуъ эди»... Бинобарин, илм ва ҳунар аҳли Навоий даврида эъзозланган. Навоийнинг ўзи 200 га яқин боғ ва турли бинолар қурдирган. Хондамир асарларидан маълумки, у ҳунар

¹ Эркаев Абдурахим. Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши//Мулоқот.—1997.—№2.—Б.11-13.

² Қаранг: Улуғ ўзбек шоири. —Т.: ЎзФА, 1948.—Б.3-24.

эгаларини жуда кадрлаган. Бинобарин, даврга, тарихий ҳаётга баҳо беришда ҳар томонлама эҳтиёткорлик билан ёндашмоқ лозимдир. Ёшларда эзгу фазилатларни камол топтиришнинг назарий жиҳатларига тўхталар экан, олим мавзунини тасаввуф таълимотига қаратиб, шундай фикрларни ўртага ташлайди:

«Тасаввуф нафс ва ҳирсни, бойлик ва лаззатни, табақавий имтиёзларни инкор этар эди. Шу боис унинг оддий халқ ва ўрта табақага таъсири кучли бўлган. Лекин тасаввуф нафақат демократизмга мойил эди, у шунингдек, мистицизмга асосланган бўлиб, илмий рационализмни инкор этар эди. Бу ўз навбатида жамиятда техник ижодкорликка, илмий-амалий тадқиқотларга нисбатан беписанд қарашларнинг саводхон, ижодкор кишилар ўртасида кенгайишига ҳам хизмат қилди.

Тасаввуф тарғиб этган ижтимоий идеаллар қанчалик жозибали бўлмасин, уларга эришиш йўли мавҳум, нореал, ҳавойи эди. Бир сўз билан айтганда, тасаввуф келажакка эмас, ўтмишга қаратилган эди. Расмий исломни ҳам келажак нуқтаи назаридан эмас, ўтмиш нуқтаи назаридан танқид қилар эди.

Аста-секин жамиятда кўпроқ шаръий илмларга қизиқиш табиатшунослик илмларига қизиқишдан устунлик қилиб борди. Натижада дунёвий илм-фан, айниқса табиатшунослик соҳасида инқироз бир неча аср давом этди»¹.

Бизнингча, бу ерда муаллиф субъектив, бир томонлама фикр юритган. Тасаввуфнинг ўзи, асл манбаси меҳнат қилиш, риёзат чекишдир. Ҳоҳ дунёвий, ҳоҳ уҳровий бўлсин, ҳар бир шахс «меҳнатни саодат қалити» деб билмоғи керак (Алишер Навоий). Зеро, ҳар бир сўфий, шайх ҳаёти ҳалол меҳнатга асосланмас экан, самарасиздир. Мутафаккир шоир Алишер Навоий «Насойимул муҳаббат»да айтишларича, машҳур машойихлардан Шайх Муҳаммад Саккокий – пичоқчилик, Шайх Абуҳафз Ҳаддод – темирчилик, шайх Аттор – ҳаким, шайх Абулаббос Омилий – қассоблик, шайх Баннон – ҳаммол, шайх Абулҳасан- нажжор, дурадгорлик касбига эга бўлганлар. Хожа Аҳрор эса ҳар қандай қора ишлардан жирканмаган, хусусан, улғайгач, зироатчилик билан машғул бўлган. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд эса тўқувчилик ва мисгарлик билан машғул бўлган эканлар. Бир ўринда Хожа Аҳрор

¹ Қаранг:Эркаев Абдурахим.Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши //Мулоқот. –1997.–№ 2.- Б.11-13.

валий ҳам шундай деганлар¹: «Кўча-куйда бўлса ҳам иш билан машғул бўлинг. Аҳоли сизнинг бу ишингиздан манфаат топсин. Сиз ҳам ўшанда ўзлигингизни англайсиз. Қисқа вақт ичида касб-кор ўрганишга интилинг, малака ҳосил қилинг. Шунда кишилар (назарида) сиз ўйлагандек, яхши қиёфангиз пайдо бўлади». Бир ривоятда шундай дейилади: «Келтирибдурларким, Абдуллоҳ Мағрибийнинг тўрт ўғли бор эди. Ҳар бир ўғлига бир ҳунар ўрганмак буюрди. Сўрдиларким:

- На учун ўғлонларга ҳунар ўрганмакни лойиқ кўрдингиз?

Абдуллоҳ деди:

- Ҳар бир ўғилга бир ҳунар ўргатурман, токи мендан кейин фалонийнинг ўғлиман, деб элнинг жигарини емагайлар ва ҳожат вақтида касб-ҳунар қилиб, рўзонасига сабаб бўлмай ва элдин таъма бўлмағай»². Ёки Ғиёсиддин Жамшид Ибн маъсуд Коший деб аталган улуғ сўфийнафас меъмор олимлар А.П.Юшкевич ва Б.А.Розенфельд тадқиқотларига қараганда, П учун Архимед сони деб аталган соннинг ҳақиқий қийматини топади.³

Бу меъморларга жуда асқотган ва Алишер Навоий даври бунёдкорлигида гумбаз ва муқарнаслар қуришда ишлатилган, шу асосда архитектура яратилган.

Абдурахим Эркаевнинг «Тасаввуф тарғиб этган ижтимоий идеаллар қанчалик жозибали бўлмасин, уларга эришиш йўли мавҳум, нореал, ҳавойи эди. Бир сўз билан айтганда, тасаввуф келажакка эмас, ўтмишга қаратилган эди. Расмий исломни ҳам келажак нуқтаи назаридан эмас, ўтмиш нуқтаи назаридан танқид қилар эди»⁴ деган мулоҳазаларига яна эътибор берайлик. Тасаввуф маслагича, махлуқотнинг асосини тўрт унсур – сув, тупроқ, ҳаво ва олов ташкил этади. Олов ҳаводан кибр, ҳасад, манманлик, сувдан қувонч, саховат, тупроқдан эса барча эзгу хислатлар инсонга ўтган. Инсон ўзидаги ёмон хислатларни тозалаб, кўнглини ярқиратиши керак. Чунки кўнгли тоза бўлса, қўли ва тилидан ёмонлик келмаса, ҳақиқий инсоннинг бахти шудир. Тасаввуф ҳаётни рад этмайди. У онгли яшашни тарғиб қилади. Ҳавойи нафсга берилмасдан, ўзи ва ўзгага озор бермасдан яшашга чақиради. Шайх Яҳё Маоз: «Олтин –

¹ Қаранг: Қутибоев З. Маънавият чашмасидан томчилар//Мулоқот.–1994.–№ 7-8.

² Азимихожа Эшон. Ҳикматлар. -Т.: Ўзбекистон, 1993.

³ Қаранг: Валихонов А. Ғазал нафосати. -Т., 1985.–Б.34.

⁴ Қаранг:Эркаев Абдурахим. Маънавий эҳтиёжнинг юксалиши //Мулоқот.–1997.–№2.- Б.11-13.

кумуш чаёнду. Анинг афсунини ўрганмагунингча илик узатмоғилким, сени ҳалок қилур. Анинг афсуни ҳалолдан топиб, ҳақ-ростга харж қилмоқликдур» дейди.¹ Абу Ҳомид Ғаззолий ҳам «Ал мунқиз миназ-залал» («Янглишувлардан қутқарувчи») китобида шундай дейди²:

«Ақлдан сўнг инсонга яна бир «кўз» бериладики, у ақли билан тушуниб етолмайдиган «парда ортидаги, ниҳоний, сирли келгусига доир нарсаларни ҳам кўра бошлайди». Алишер Навоий буни «басират кўзлари», дейди. Тасаввуф таълимоти инсондаги ана шу сезгини тарбиялаш санъатидир.

Ғаззолий бу ҳақда айтадики, «Ранглар ва шаклларни умрида кўрмаган одамларга улар ҳақида тушунтирсангиз, барибир тушунмайдилар». Матбуот ана шундай даражадаги билим ва кўникмага эга бўлган ўқувчи учун ҳам мақола ва тадқиқотлар чоп этишининг тушунарли ва аниқ услубини топа билиши керак.

Умуман олганда, «Мулоқот» журналидаги мақола муаллифларининг фикр-мулоҳазаларида тасаввуфнинг ҳаётбахш қудрати, жамиятдаги ўрни ҳақида тушунарли ва очиқ мулоҳазалар бор.

Мисол учун, Мираҳмад Мирхолдор ўғлининг «Улуғ Яссавий йўллари» номли мақоласида ана шундай қарашлар мавжуд.³ Унда тасаввуф жамиятни олға интиштирадиган, ҳар томонлама етук инсон камолотини уҳдасига олган таълимот эканлиги таъкидланади. Бу қарашларни сиёсатшунослик фанлари доктори Назрулла Жўраев ҳам шундай изоҳлайди: «Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Бурҳониддин Марғилоний, Нажмиддин Кубро, Маҳмуд Замахшарий, Хожа Аҳрори Вали, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий ва бошқалар каби ўнлаб даҳолар борки, улар ислом динини оддий, кундалик тақво ва ибодатдан том маънодаги таълимот, энг юксак маънавий мафкура, соф инсонпарвар ғоя даражасигача олиб чиқдилар... дунё тараққиётини табиий фанлар, фалсафа, мантиқ адабиёт ва ҳатто давлат бошқаруви таълимоти билан муштарак ҳолда ҳар икки соҳани беҳад ривожлантирдилар⁴». Бу фикрлар маълум маънода «Мулоқот», «Тафаккур», «Сино», «Ўзбек тили ва

¹ Қаранг: Абу Ҳомид Ғаззолий// Шарқ машъали. –1992.–№ 2.

² Қаранг: Абу Ҳомид Ғаззолий// Шарқ машъали. –1992.–№ 2.

³ Мираҳмад Мирхолдор ўғли. Улуғ Яссавий йўллари //Мулоқот.–1994.–№11-12.–Б.37.

⁴ Қаранг: Жўраев Н. Миллий уйғониш руҳи//Мулоқот.– 2000.–№ 4.–Б.7.

адабиёти» каби журнал таҳририятларининг давримизга, ҳаётий орзу -умидларимизга нисбатан тутган йўли, позициясини англатади. Яъни тасаввуф таълимоти «қотиб қолган» эмас, балки доимо ўсиб боровчи, инсоннинг эзгу фазилатларини ривожлантирувчи ҳаётбахш таълимотдир. Уларда эълон қилинаётган мақолалар ана шу концепция теваарагида бирлашади. Айни шу қадриятларимиз ҳақида хорижлик олимлар Юрген Паул, Э.А.Оллворт ва Дэвин Ди Уилснинг тадқиқотларида ҳам кенг мулоҳазалар билдирилган.¹ Жумладан, Юрген Паулнинг тасаввуфга доир асарларида нақшбандия тариқати ва унинг ҳаётий воситалари ҳақида алоҳида боб ажратилиб, деҳқончилик, қўл меҳнати ва савдогарчилик билан шуғулланишнинг афзаллиги, ҳалол меҳнатнинг сўфийликдаги ўрни чуқур таҳлил этилади. Юрген Паул Хожа Ахрори Валийнинг қуйидаги сўзларини кенг изоҳлайди: «Ким ака-укасида ёрдам ололмаса, етарли даражада касб эгалласин, меҳнат билан шуғуллансин, токи ўз муҳтожлигини ўзи қондирсин».²

Баъзан, тасаввуф назариясига оид истилоҳларга ҳам ноўрин шарҳлар мавжудлигини эътироф этиш лозим. А.Эркаев юқорида назардан ўтказилган мақоласида Алишер Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб»³ асаридаги ишқ хилларига берган таснифини ҳам чалкаш, юзаки изоҳлайди. Мақоладан парчани тўлиғича келтирамиз:

«Маълумки, Навоий ишқни уч хилга бўлган. Биринчиси авом халқ ишқи, иккинчиси – хослар ишқи (пок қалбли, «шавқи ниёз аҳлининг назмтироз ва афсонапардозлари» ишқи), учинчиси – сиддиқлар ишқи (яъни восиллар ишқи – «булардур ишқда васлдин ком топқон ва андишалик муқтадир мақомида ором топқонлар, бу тоифани восиллар дебдурлар»). Учинчи ишқ соҳибларининг воқеликка муносабати шундайки, «агар ҳаводис ели сипеҳр гулшани авроқин учурса, аларга андин хабар йўқ ва анжум гул барглари ҳар сори совурса, аларга андин асар йўқ».

¹ Yurgen Paul. Die politisce und soziale Bedebtung der Naqsbandiyya in Vittelasien im 15 jahrhundertWalter de Gruter Berlin-New York:. 1991, Dewin Di Weels. The Machaikh-i Turk and the Kyojagon/pethinking tye links Between the Vasavi and Naqsybandi sufi Traditions /jurnal of Uslams studies7-2/1996/pp180-207/E A Allworth. The Modem Usbeks/fromthe Centuru to the Present Asultural historu. / Hoober Institution Press /1995.

² Қаранг: Yurgen Paul. Die politisce und soziale Bedebtung der Naqsbandiyya in Vittelasien im 15 jahrhundert Walter de Gruter Berlin- New York:. 1991.pp.160-189.

³ Навоий Алишер. Маҳбубул-қулуб. Т.: 1948.-Б.97-98.

Бу нафақат бесамара, ўз ички дунёсидаги, қалбидаги ҳаққа қаратилган ишқ, нафақат инсон ғаму ташвиши, ҳатто коинотга («сипеҳр гулшани»), ҳаёт ва гўзалликка («гул барглари») нисбатан бефарқлик, бу шунингдек, реал ижодкорликка, бунёдкорликка нисбатан беписанд муносабат ҳамдир. Олам муаммолари, тириклик дарди, азоби уларнинг қалбига заррача таъсир кўрсатмайди, асар ҳам қолдирмайди («аларга андин асар йўқ»).

Бу ерда муаллиф ишқнинг ҳақиқий таърифини бузиб кўрсатапти. «Сиддиқ» сўзининг маъноси «аҳдига вафодор» дегани. Айтиладики, олам яратилмасдан аввал барча бандаларнинг руҳи бир ерга жам қилинган ва яратгувчи «А ласти би Раббикум» деб сўраганда, барча руҳлар «Бале», («ҳа») деб жавоб берган ва ўша ерда Роббига доим содиқ бўлишликка, эзгуликка ваъда беришган. Бу дунёда ана шу ваъдасида туриб, эзгу ишларга ўзини бағишлаганлар ишқи «Сиддиқлар ишқи» деб айтилади. Аслида бутун коинот юки, ғам-ташвиши уларнинг елкасида. Бундай ишқ ҳаммага ҳам берилавермайди. Кўнгли тирик – зиндадил ва валий зотларга хос ишқ бу. Бундай қалб эгаларини реал ижодкорликка, бунёдкорликка нисбатан беписанд муносабатда, дейиш жоиз эмас.

Шайх Азизиддин Насафий ўзининг «Ҳақиқатлар қаймоғи – «Зубдатул- ҳақойиқ» асарида шундай дейди: «Иксири аъзам, малҳами аъзам, жоми жаҳоннамо-ҳамма-ҳаммаси ориф инсондир. ... Одамнинг софлиги ва билими ортиб борган сари унинг руҳи қайтиб борадиган мақоми ҳам юқори бўлаверади»¹... Тасаввуф таълимоти инсоннинг мақомини ана шундай юксакда бўлиши керак, деб тушунтиради. Ибн ал Арабий уқтиришича, «Инсон ўзидан, ўзлик моҳиятидан юзага чиқармаса, ҳар қанча сиғингани билан Худо уни ҳеч нарса ато қилмас экан»² Бу ҳикматда катта маъно бор. Инсон шахсан ўзи меҳнат қилмаса, ўзида гўзал фазилатларни жам қилмаса, кўнглини турфа кин ва гиналардан тозаламаса, ҳаёти беиз кетди, демакдир. Биз сиддиқлар ишқига ва ишига ҳавас қилишимиз ва матбуотда ана шу муҳим қирраларга эътибор этишимиз лозим. Зеро, бу борада публицистик жанр имкониятлари ҳам маъно ҳам мазмун жиҳатдан туганмасдир.

Қуръони Каримда айтилишича, «Яхшиликка интиланган муштоқларни ва толибларни доимо яхшилик кутади». Тасаввуф

¹Насафий Азизиддин. Зубдатул ҳақойиқ. (Н.Комилов таржимаси). –Т.:Маънавият, 1998.

² Қаранг: Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят.- Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси,1991. –Б.4.

таълимоти заминида ана шу руҳий тарбия илдизлари ётади. Бу таълимот эса ҳавойи, догматик таълимот эмас, балки ҳаётга чуқур кириб борган мушоҳадалар тизимидир, ахлоқий-тарбиявий йўлдир. У ҳатто ҳарбий жанг санъатида, табобатда, кимё илмида ҳам қўлланилади.

Тадқиқотчи С.Кушкарров сўфийликнинг ҳарбий жанг санъатидаги, табобатдаги ўрнини чуқур ўрганиб келмоқда. Унинг «Сўфиёна жанг санъати» рисоласида бу ҳақда кенг маълумотлар берилади.¹ Шарқий Туркистонда XX аср бошида ушу, улоқ, кураш, найза улоқтириш, қиличбозлик каби соҳаларни эгаллашда тасаввуф таълимотидан назарий-руҳий илм сифатида фойдаланилган. С.Кушкарловнинг эътирофича, бу ривожланиш Аҳмад Яссавий даврига бориб тақалади. Хожа Аҳрор Валининг маноқибларида ҳам унинг сўфиёна жанг санъати билан шуғуллангани ҳақида маълумотлар бор. Машҳур сўфий Нажмиддин Кубронинг жангда, Паҳлавон Маҳмуднинг курашда моҳирлиги беҳудага эмас. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Рисолаи тайр андохтан» асарида ҳам машҳур сўфий Шафиқи Балҳийнинг ўқ-ёй отиш билан шуғулланганлиги ҳақида ривоят берилган. Бу асарга кўра пайғамбаримиз айтган эканларки: «Бир жойни масжид қилар бўлсалар, қирқ йил олдин фахр қилармиш, «мени масжид қиладилар» деб. Шу билан бирга бирор ерда ўқ-ёй отишсалар, саксон йил олдин фахр қилар эмишки, мени нишонагоҳ қилиб, бир кун ўқ отгайлар, » деб.² Чунки бу каби жисмоний машқлар, одамга руҳан кучлилиқ, ички мардлик, ўқтамлик бағишлайди. Бу мавзу ҳали олим ва публицистларимизнинг чуқур изланишларига муҳтож. Чунки жанг ёки кураш, ҳар қандай ҳаракат замирида инсоннинг руҳга муносабати катта рол ўйнайди. Бу руҳнинг мақоми қанчалар пок ва баланд бўлиши сўфиёна тайёргарлик қай даражада эканлигига боғлиқ. Бу ҳақда С. Кушкарров жуда эътиборга молик маълумотларни келтирадики, бу рисоланинг илмий-публицистик таъсир кучини оширган.

Рисоланинг салмоғини кўтарган ғоя—Инсон ўз нафсининг қули эмас, балки шоҳи бўлиши керак, деган фикрдир. С.Кушкарров Аҳмад Яссавийни жисмоний ва руҳий қувватларини бирлаштира олган аллома сифатида тасвирлайди.

¹ Кушкарров С. Сўфиёна жанг санъати.—Т.: Ўзбекистон, 2003 .

² Навоий. Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 16-том. —Т.: Фан, 2000. —Б.304.

Демакки, тасаввуф ҳавойи, «қотиб қолган» қарашлар йиғиндиси эмас, доимо ҳаракатдаги, ҳар бир ишга руҳ бағишлайдиган илҳом манбаидир.

§3. Тасаввуфий адабиётни ўрганишда матбуотнинг аҳамияти

Матбуотда учинчи гуруҳга оид мақолалар ҳам кенг ёритилаяпти. Бунда олимларимиз А.Ҳайитметов, Б.Валихўжаев, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Ҳамидов, Ш.Сирожиддинов, С.Олимов, С.Рафиддинов, Н.Жабборов, И.Сувонқулов, Э.Очиловларнинг катта ҳиссаси бор. Филология фанлари доктори М.Худойкулов таъкидлайдики, «Матбуот санъатнинг таркибий қисми бўлган адабиёт билан жуда яқиндан алоқада бўлади, баъзан эса ўзаро бирлашиб ҳам кетади. Матбуот билан адабиётни бир-бирига яқинлаштирувчи асосий нарса-бу СЎЗдир».¹ Ана шу сўзнинг қудрати тасаввуф адабиёти ҳақидаги мақола ва тадқиқотларга руҳ бағишлади, уларнинг ҳаётийлик кучини таъминлади. Чунки, «матбуот билан адабиётни бир-бирига боғлаб турувчи омил бу икки ижтимоий ҳодисани бир-бирига синтез қилувчи муҳим соҳа-публицистика бунда таъминотчи ролини бажарди. Шу туфайли ўқувчилар матбуотда Навоийнинг тасаввуфий истилоҳларга бой чуқур поэтик олами, Атоийнинг мажоз ва ҳақиқат ҳақидаги қарашлари², Фаридиддин Атторнинг сўфиёна нозик диди ва Сўфи Оллоёрнинг фатво ва тақво ҳақидаги кенг кўламли изланишларидан бохабар бўлдилар. Эндиликда, биргина Аҳмад Яссавий ва унинг ижод йўли ҳақида ўнлаб талқин ва табдиллар эълон қилинди. Улар ичида филология фанлари доктори И. Ҳаққуловнинг «Аҳмад Яссавий» сарлавҳали мақоласи мушоҳадаларнинг ўринлилиги ва аниқлиги, кенг кўламли хулосалари билан ажралиб туради³.

Аҳмад Яссавийнинг турғунлик йилларида қораланишига сабаб бўлган байтларидан бири «Туфроқ бўлгил, олам сани босиб ўтсин,» сатрини олим И.Ҳаққулов ўзига хос поэтик назар ва нуктадонлик билан шарҳлаб беради: Дастлаб у «туфроқ» сўзига юкланган маъно ва рамзларни шарҳлайди. Бунинг учун Одам Ато ҳақидаги ривоятни келтиради. Дунёнинг тўрт унсурдан иборатлиги, тупроқдан- сабр, умид, камтаринлик, сувдан-қувонч, саховат

¹ Худойкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси. -Т.: Университет, 1999. –Б.12.

² Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т.: Фан, 1995.

³ А.Яссавий Ҳикматлар(сўз боши муаллифи И.Ҳаққулов). - Т., 1994.

назокат, бирлик, шамолдан-ёлғон ва иккиюзламачилик, оловдан-нафс, кибр, таъма, ҳасад каби хусусиятлар қайсидир маънода одамга кўчган. Унинг асли эса тупроқдандир. Унинг лойи тупроқдан олиниб, шамол ёрдамида ҳаракатга келтирилиб, олов билан жасади иситилган экан. «Демак,-дейди И.Ҳаққулов.-Тупроқ... поэтик образ экан». Тупроқ сўзига олим яна бошқа маънолар қўшади: Тупроқ-ватан, тупроқ-она...» Бу каби мисоллардан келиб чиқадики, муаллиф бунда кўпчилик ўрганган андозавий, қолипга солинган тил ва ифода услубидан қочади, бу эса муаллиф фикрининг таъсирини янада оширган. Ана шундай кенг мулоҳазалардан кейин «Тупроқ бўлгин, олам сени босиб ўтсин,» сатрининг ҳақиқий маъноси аёнлашади. Тупроқ-жуда кучли поэтик образ. У қудрат, куч, меҳр тимсолидир. Бу каби теран умумлашмалар, олимнинг республика газета-журналларида чоп қилинган мақолаларни ўзида акс эттирган «Занжирбанд шер қошида», «Шеърят-руҳият демак», «Ирфон ва идрок» каби тадқиқотларида ҳам акс этган.

Машҳур сўфий шоир Сўфи Оллоёр ижоди ҳам илмий публицистикада жиддий ёритила бошланди. Бу борада И.Ҳаққулов, Н.Жабборов, Ш.Сирожиддинов, С.Рафиддинов, Н.Ҳасан, И.Сувонкулов, А.Дехқон каби олимларнинг меҳнатларини таъкидламоқ жоиз.¹ Айниқса, шоирнинг шу вақтгача ўқувчига номаълум бўлган биографияси, ёзган асарлари ҳақида диққатга сазовор ишлар қилинди. Таниқли олим Ш.Сирожиддиновнинг «Сўфи Оллоёр ҳаёти ва фаолиятига қайта назар» мақоласи шоир ҳаёти ва ижоди ҳақидаги энг тўлақонли тадқиқотлардан бири, дейиш мумкин². Унда шоирнинг адабий фаолияти билан бирга биографияси ҳам чуқур изланиш ҳамда манбаларни теран ўрганиш, ўзаро чоғиштириш асосида ёритилган. Филология фанлари доктори Нурбой Жабборовнинг «Сўфи Оллоёрнинг «Саботул –ојизин» асарида ақида масалаларининг талқини» мақоласида сўфий шоир ўқувчи кўз олдига нафақат бадий заковатга эга ижодкор сифатида, балки улкан бир фикр олими сифатида ҳам гавдаланади³. Бунда

¹ Сўфи Оллоҳёр. (Тўплам. Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллох) – Т-Т.: Ал-худо-Мовароуннаҳр, 2005.

² Сўфи Оллоҳёр (Тўплам. Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллох) – Т-Т.: Ал-худо-Мовароуннаҳр, 2005. – Б.39-47.

³ Сўфи Оллоҳёр. (Тўплам. Нашрга тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллох) – Т-Т.: Ал-худо-Мовароуннаҳр. – Б.48-54.

олим ўқувчининг билимини янада чархлаш мақсадида шоирнинг шеърий сатрларига, ундаги тушунилиши қийин бўлган сўзларга изоҳ беради. Бу эса манба чуқур ўрганилганлиги ҳамда табдил этиш маҳоратидан далолат беради. Олим С.Рафиддиновнинг «Сўфи Аллоҳёрнинг «Маслак-ул –муттақин» асари ҳақида» мақоласида ушбу асарнинг адабиётдаги аҳамияти, ундаги сўз ва ибораларнинг турли маъно қирралари ҳақида етарли маълумотлар берилган.¹ Шоирнинг ўзига хос мураккаб йўсинда битилган бу асари халққа етиб боришида, ўқувчига тушунарли ва осон бўлишида бу каби мақолаларнинг аҳамияти беқиёсдир. Мақоланинг тили ширали бўлиб, ўқувчи эътиборини ўзига тортади. Чунки олимнинг услубида халқ тилига яқинлик ва публицистик оҳанг кучлидир.

Адабиёт қачонки, публицистик тамойилга ҳам эга бўлса, шунда оммалашади, ундаги маънолар тўлиқ халққа етиб боради. Бу билан у ўзининг халқчиллик қирраларини намоён этади. Адабий образ ва тимсолларини публицистика барчага танитади. Унга ижтимоий маънолар юклайди. Шу боис ҳам биргина ҳазрат Алишер Навоийнинг Сукрот, Фарҳод каби қаҳрамонлари халқимиз томонидан севилди, идеал қаҳрамон сифатида эъзозланди.

Матбуотнинг яратувчанлик ўрни адабиёт тамойилларига ёндаш ҳолда ўсиб, ривожланиб борапти. Адабиёт, тарих, фалсафа–барча фанларнинг ўзани–матбуот теварагида бирлашади. Улар бир-бирларидаги янгиликлардан матбуот таъсирида хабардор бўлиб, кашфиётчилик руҳини ривожлантирадилар. Бу эса ўз навбатида ёш авлод онгида миллий истиқлол руҳини сингдиришда муҳим аҳамият касб этади.

Президентимиз И.А.Каримов ҳам «кучли руҳий қувват берадиган миллий маданиятимиз, шарқ фалсафасининг ҳаётбахш ва теран булоқларидан баҳраманд бўлиш муҳимдир,»² деган эдилар.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон мустақиллигининг қўлга киритилиши ўз навбатида олимларимиз ва публицистларимиз олдига ҳам бир қатор вазифаларни қўйдики, унутилган маданият булоқларининг кўзларини очиш, билимга, тафаккур қилишга ташна халқимизнинг руҳий эҳтиёжини қондириш бош масала бўлиб қолди. Албатта бу масалани матбуотнинг, сўзнинг курашчан руҳидан фойдаланмасдан туриб ечиб бўлмасди. Бир қатор газета-журналларимизнинг

¹ Ўша китоб.–Б.72-85.

² Каримов И. Маънавий юксалиш йўлида. –Т.: Ўзбекистон, 1998 .–Б.205.

хизматларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Улар сирасига «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Халқ сўзи» каби газеталарни, «Сирли олам», «Гулистон», «Мулоқот», «Тафаккур» журналларини киритиш мумкин. «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг ҳам бу борада хизматлари катта. Унда эълон этилган мақолалар бевосита илмий ҳаётни, жараённи ўзида акс эттиради. Н.Рамазоновнинг «Фақир образи ва унинг руҳий олами»,¹ Э.Очиловнинг «Навоий ғазалларида Комил Инсон тамсиллари»² каби мақолалари глобал информацияга, теран тадқиқий асосга, олимона нуқтаи-назарга эга эканлиги билан ажралиб туради.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, бу каби мақолалар ўқувчилар аудиториясининг юксак савияли, бевосита ана шу тасаввуфий билимни чуқур эгаллаган қатлами учун хосдир.

Матбуотда Аҳмад Яссавий ҳаёти ва ижоди, тариқати ва шогирдлари мавзусида тадқиқотчилар томонидан кўплаб мақолалар эълон қилинди. Бунини «Мулоқот», «Гулистон», «Тафаккур», «Сирли олам», «Қалб кўзи» каби журналлар, турли мавзуга оид рисоалардан ҳам билиш мумкин. Улардан баъзиларига тўхталамиз.

Филология фанлари номзоди, доцент Бойбўта Дўстқораев аср бошидаги Аҳмад Яссавий ҳақидаги манбаларни ўқувчилар ихтиёрига ҳавола қилади³

Олимнинг айтишича, 1910 йилда Тошкентда «Туркистонда ҳазрат масжиди» номли мажмуа рус тилида нашр қилинган. Унга мусташирқ Ю.Новицкийнинг «Туркестанские ведомости» газетасининг 1912 йили 17 феврал сонидан босилган «Хожа Султон Аҳмад Яссавий» (Қирққиз афсонаси), «Туркистон шаҳридаги ҳазрат Яссавий масжидининг тарихий-меъморий аҳамияти» деган мақолалар ва Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»ининг алоҳида оттиски олиниб киритилган. Олим Б.Дўстқораев ушбу улуг аллома ҳаёти ҳақидаги аср бошидаги тўпланган қимматли маълумотларни келтиради ҳамда 1922 йилда «Инқилоб» журналининг 2-сонидан эълон қилинган Абдурахмон Саъдийнинг мақоласини илова қилади. Шунингдек, Фитратнинг «Маориф ва ўқитғувчи»

¹ Рамазонов.Н.Фақир образи унинг руҳий олами//Ўзбек тили ва адабиёти.—2000.—№ 5.—Б.36.

² Очилов Э.Навоий ғазалларида Комил Инсон тамсиллари// Ўзбек тили ва адабиёти.—2001.— №7. —Б.13.

³ Қаранг: Яссавий ким эди (тўпловчи ва сўз боши муаллифи Б.Дўстқораев). —Т.: 1994

журналида 1927 йилда эълон қилинган «Аҳмад Яссавий» сарлавҳали мақоласи ҳам ўқувчини безътибор қолдирмаслиги аниқ.

Шунингдек, Аҳмад Яссавийнинг Қозонда босилган «Девони ҳикмат» китобидан ҳам парча эълон қилинганки, бу шеър аҳли учун ажойиб тухфа бўлган. Муаллиф аср бошидаги Аҳмад Яссавий ҳақидаги тадқиқотларга баҳо берар экан, шундай дейди: «Абдурауф Фитратнинг Аҳмад Яссавий ҳаёти, ижоди, маълумоти ҳақидаги тадқиқотларидаги тезислари, чиқарган хулосалари илмий жиҳатдан бақувватлиги, мантиқан изчиллиги билан ажралиб туради». Бу каби нуктадон хулосалар, мақола тилининг халқоналиги, ёқимли публицистик услуб ва тарихий ҳужжатлилик ушбу материалнинг қимматини, унинг таҳлилий таъсирини янада оширади.

Улуғ аллома ҳақидаги тадқиқотларда филология фанлари доктори Иброҳим Ҳаққуловнинг изланишлари катта аҳамиятга эга. Юқори бобларда айтиб ўтганимиздек, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» китобига Иброҳим Ҳаққуловнинг «Аҳмад Яссавий» номли сўзбоши мақоласи 1991 йилдаёқ чоп этилган эди. Унда олим аллома ижодининг аҳамияти, ўзбек адабиёти тараққиётида унинг ғоявий-руҳий таъсири, шоир ижодининг мазмуни, ҳикматларининг маъноси ҳақида сўз юритади.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, Иброҳим Ҳаққулов ижодида олимона назокат, шеърни теран ҳис қилиш ва сўзларнинг ирфоний аҳамиятини, ботинини кўра олиш хислатлари сезилиб туради. Агар матбуотда таҳлилий тамойил устивор бўлса, билдирилган фикр ва мантиқий хулосалар ҳам аниқ кўзга ташланади. Мавзунини муаллиф катта тайёргарлик билан ўрганган, йирик ва чиройли хулосалари беҳад кўп. Шу маънода мақолага шоирнинг «Толибларга дурри гавҳар сочдим мано» сатрлари эпиграф қилиб олинган ва унинг моҳияти теран ва изчил мулоҳазалар билан очиқ берилган. «Араб тили ҳукмрон бўлган бир муҳитда туркона куйлаш жасорат», дейди муаллиф.

И.Ҳаққулов, биринчилардан бўлиб, Аҳмад Яссавийни «мистицизм ботқоғида» дея айблаган олимларга қарши чиқиб, ундаги инсоний ҳурликка интилиш ва ҳаётпарварликни тушунтириб бера олган ижодкордир.¹ И.Ҳаққулов эслатишича, филология фанлари доктори Содир Эркинов «Ўзбек адабиёти тарихи»нинг I-томида «Аҳмад Яссавийнинг мавжуд намуналаридан

¹ А.Яссавий. Ҳикматлар(сўз боши муаллифи И.Ҳаққулов). - Т., 1994.

келиб чиқадиган хулосалар ниҳоятда реакциондир. Уларда одамларни бу дунё азобу уқубатларига бардош бериб яшаш, охиратдаги бахт-саодатга умид боғлаш ва бошқа диний таълимотлар поэтик қобикда ваъз, панд-насихатлар йўли билан тарғиб этилади,» дейилади. Бошқа ўринда академик В.Зоҳидовнинг фикрича: «Аҳмад Яссавий Ғаззолийга ўхшаб ўтакетган тарки дунёга мистик сўфизм билан ислом динини бирлаштиришга «келиштиришга уринган» эклектикдир»... Мана шу каби хилма-хил фикр-мунозараларга муаллиф ўзининг таҳлилий, чуқур ўйланган мисоллари асосида жавоб беради. Қиёс, далилу ашёларни ёнма-ён қўйиб юзлаштириш, тенг тошу тарозу палласига қўйиб тортиш, холис ҳукм чиқариш – бу Иброҳим Ҳаққулов сингари ижодкорларнинг илмий публицистикасидаги ўзига хос услубий қирралардир. Олим А.Расулов таъкидлашича, «услуг-ижодкор сийратининг акс этиши. Сийрат-ўзлик, индивидуалликнинг тиниқ кўриниши»дир.¹ Ана шу услуб маҳорати олим Ориф Усмон тадқиқотларида ҳам кўринади.

Аҳмад Яссавий ҳақидаги олим Ориф Усмоннинг «Ваҳдат шаробин ичдим» сарлавҳали мақоласи ҳам аҳамиятлидир.²

Унинг бадиий қиммати шундаки, бунда тадқиқотчи Ориф Усмон ҳаммага тушунарли ва рагон тилда Аҳмад Яссавий ҳикматларини шарҳлайди. Жавоҳир ва дурдоналарга монанд шеърларнинг асл мағзи–Ишқ эканлигини уқтиради³. «Хожа Аҳмад Яссавийнинг буюк хайрли фаолияти каби унинг серқирра ижоди ҳам деярли мана, саккиз асрдан буён бутун туркий ислом дунёси халқларини ҳаяжонлантириб, уларни ҳалоллик, поклик, тўғрилиқ, меҳнатсеварлик, ҳудожўйлик, Қуръон ва ҳадисларга ҳамда шариатга садоқат, инсоф ва имондорлик, ҳуллас, барчани умуминсоний маънавият руҳида тарбиялаб келмоқда», деб ёзади у. Ориф Усмон бунда теран таҳлил ва изчил мантиқий хулосага келиш усулига таянади. Шунингдек, мақола кўплаб тарихий манбалар асосида қурилганлиги, унга Аҳмад Яссавийнинг авлод шажараси ва Зангиота силсиласи ҳам илова қилиниши тадқиқотнинг тарихий-илмий аҳамиятини янада оширган. Ориф Усмон ижодини тадқиқ этганда, муаллиф манбаларни микротаҳлил услубида жиддий ўрганганлигини кузатиш мумкин.

¹ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. -Т.: Университет, 2003. –Б.24.

² Усмон О. Ваҳдат шаробин ичдим//Мулоқот. –1991. –№. 6.

³ Ўша манба.

Муаллиф ҳар бир сўзни ҳис қилиш, манбанинг мағзини чақишга ҳаракат қилади. Бу мазкур мақоланинг сарлавҳасининг сермаънолилигидан ҳам сезилиб туради: «Ваҳдат шаробин ичдим». Бу Яссавий ҳикматларидан олинган сатр бўлиб, мақолага ўзига хос услуб ва куйма маъно беради. Қолаверса, муаллиф мақола қаҳрамони яшаган давр фалсафасини, тарихий муҳитни етарли ўрганган. Зеро, олим Афтондил Эркинов таъкидлашича, «Давр ва ижодкор фалсафасини билмай туриб, маданий меросни мағиз-мағизигача англаш мумкин эмас».¹

Аҳмад Яссавий ва унинг мероси ҳақидаги мақолалар бошқа газета-журналларда ҳам кенг ёритилди. Улардан Ориф Усмоннинг «Занги ота силсиласи»², Султонмурод Олимнинг «Уч буюк тариқат», Тоҳир Қаҳҳорнинг «Аҳмад Яссавий»³, К.Тойжонов ва Ҳаёт Исмоиловларнинг «Яссавий хилвати»⁴, Н.Ҳожиматов ва З.Темировларнинг «Исмоил ота ва унинг кароматлари»⁵, М.Мирхолдор ўғлининг «Улуғ Яссавий йўллари»⁶, Мирза Аҳмад Азаматнинг «Отойи шажараси»⁷, А.Ҳақназарнинг «А.Яссавий маърифати»⁸, Е.Беризиковнинг «Авлиё Аҳмад Яссавийнинг ўн бир исми»⁹ каби ўнлаб публицистик мақолалари эълон қилиниши маънавий ҳаётимизда бир ҳодиса бўлди, деб айтиш мумкин.

Тоҳир Қаҳҳорнинг «Аҳмад Яссавий» номли агиографик характердаги мақоласида «Девони ҳикмат»-юртимизда адабиётнинг «Қутадғу билиг»дан кейинги энг буюк намунаси, деб баҳо берилади.

Н.Ҳожиматовнинг ва З.Темировларнинг «Исмоил ота ва унинг кароматлари» деб номланган мақоласи ҳам агиографик характерда бўлиб, алломанинг жияни (укаси Иброҳимнинг ўғли) Исмоил ота ҳақидадир. Маълумки, Исмоил ота яссавия тариқатидаги йирик машойих, мутасаввуф донишмандлардан бири. Мақолада келтирилишича, шоир Отойи Исмоил отанинг ўғли экан. Чиройли

¹ :Расулов.А. Бадий асарга ёндашув асослари. -Т.:Университет, 2003.

² Усмон О. Занги ота силсиласи //Мулоқот.-1997.-№ 5-6.

³ Тоҳир Қаҳҳор. Аҳмад Яссавий// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1990.- 26 октябр.

⁴ Тойжонов Карим. Исмоилов Ҳаёт. Яссавий хилвати//Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-1991.-7 июн.

⁵ Ҳожиматов Н.Темиров З. Исмоил ота ва унинг кароматлари// Ўзбекистон адабиёти ва санъати. -1992. -16 октябр.

⁶ .Мирхолдор ўғли М. Улуғ Яссавий йўллари //Мулоқот.-1994.-№11-12.-Б.37.

⁷ Азамат Мирза Аҳмад. Отойи шажараси//Мулоқот.-1996. -№11-12.

⁸ Ҳақназар А. А. Яссавий маърифати //Ёшлик.- 1993.-№3.

⁹ Беризиков Е. Авлиё Аҳмад Яссавийнинг ўн бир исми //Сирли олам .-1991.-№ 7.-Б.37-43.

ривоят ва сўфиёна рамзларга тўлиқ бу мақола Яссавий авлодлари бўлмиш Сайид ота, Сузук ота, Зангиота, Отойи кабилар ҳақида маълумот беради. Айниқса, Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурларнинг Отойи ҳақидаги фикрлари тадқиқотга жон бағишлаган: «Хусайн Шайх Исмоил ота фарзандларидандур. Гўзал муомалалик киши эрди. Халқ унинг атвориға (хулқига, феълига) гирифтор бўлубдурлар. Дунё бойликларига эътибор қилмайдур ва камбағал бўлишиға қарамасдан ўзини шундай бой кўргузар эмишки, ҳали эҳсон йўлини топмасалар эмиш. Оламдан ўтгон замонда, эмишки, ғойиб бўлгондур. Ҳозир бўлғоч, боши устида бир куш кўнган эмишки, ҳеч ким ул нав уч нусха нақшу ранг куш кўрмагандир. Элни кўргач, учубтур»¹.

«Бобурнома» асарида эса Отойи ҳақида шундай дейилади: «Мавлоно шайх Хусайн ҳукалийёт ва ҳақлийёт, калом илмини хўб билур эрди»... Бу каби аҳамиятли маълумотлар мақола кучига куч бағишлаган. Тили содда, лекин тарихий ҳужжатли далиллар билан бойитилган мақола мағизли ва ўқишли чиққан. Ориф Усмоннинг «Зангиота силсиласи» мақоласи ҳақида ҳам айтиш мумкин. Янги тарихий ҳужжат ва манбалар бу тадқиқотнинг ҳам самарали чиқишини таъминлаган.

Мавлоно Жомий ва унинг нақшбандиядаги ўрни ҳақида форс-тожик ва Европа олимлари йирик тадқиқотлар ўтказганлар². Аммо бизда Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийнинг дўстлиги доирасида илмий тадқиқотлар қилинган³, холос. Жомийнинг нақшбандия таълимотидаги ўрни, фалсафий-руҳий теран асарлари ҳақидаги янги тадқиқотлардан бири Жаъфар Холмўминовнинг⁴ «Тафаккур» журналида чоп этилган «Нақшбандия пири» сарлавҳали мақоласи бўлди. Унда тасвирий аниқлик, хабардор этишлик, таҳлил функциялари ўзаро бир-бирига сингиб кетган бўлиб, маъно ва мазмун жиҳатидан бир-бирини тўлдиради.

Муаллиф мавзуни таълимотнинг ҳудудий доираси нақадар кенглиги ва унинг тарки дунёчилик, фақирлик ва гўшанишинликни тарк этиб, моддий оламга юзма-юз бўлиб, аста-секин иқтисодий қудрат касб этиб, XV асрда мамлакат ҳаётида катта ўрин тутиши ҳақидаги мулоҳазалар билан бошлайди. Абдурахмон Жомийни

¹ Навоий А. Насойимул муҳаббат. (15-том). -Т.: Фан, 1968.

² Қаранг: //Мулоқот.-1995.-№7-8;-№ 5-6 ; -№1-2.

³ Бертельс Е.Э. Наваи и Жами. -М.: Изд.вос. лит., 1976.

⁴ Холмўминов Ж Нақшбандия пири//Тафаккур.-2001.-№ 4.

1453 йилда нақшбандия тариқати пири бўлганлигини, у уч халқа орқали ҳазрат Нақшбандга бориб етишини уқтиради. Унинг ўша давр буюк инсони – Хожа Ахрор Валий билан илиқ муносабатлари, Алишер Навоий 1476 йилда Абдурахмон Жомийга қўл бериши ҳақида ҳам муаллиф асл манбалар асосида ҳикоя қилади. Мақоланинг таъсир кучи шундаки, унда Жомий ўз асарлари ва яратган образлари билан ижтимоий-сиёсий, амалий-мазҳабий тус олган тариқатга илмий-фалсафий руҳ бағишлаганлиги етарли далиллар билан исботланади. Шу боис ҳам ушбу жажжи тадқиқот беътибор ўқилмайди. Ҳажман унча катта бўлмаган мақолада салмоқли, кенг қўламли фикр айтиш мумкинлиги муаллифнинг сўзга муносабати қай даражадалиги билан ҳам белгиланади. Тадқиқотчи Жаъфар Холмўминов изланишларида ана шундай нуктадонлик сезилиб туради. Кўринадикки, матбуотнинг тасвирийлик, таҳлилийлик, хабардор этишлик каби барча функциялари илмий публицистикага катта ҳаётий куч ва таъсир бағишлайди, унинг шакли, тили, услуби тарошланади.

Ислом тасаввуфининг бошқа динлар, оқимларга ва тариқатларга муносабати қандай? Матбуотда яна бир нарсага алоҳида диққат лозим: «фил учун тайёрланган озуқа пашшага овқат бўла олмаганидек», (Ҳ.Басрий сўзи) сўфий илмларда ўзига хос чуқур нозикликлар, фақат нафс даражаси баланд бўлган хос зотларгагина тушунарли ҳолат ва истилоҳлар бор, уларни қўллашда, тушунтиришда, талқин қилишда эҳтиёт бўлиб ёндашмоқ лозим.

Шуни қайд этиш лозимки, ислом тасаввуфи ва юнон, масихий, буддавий каби тасаввуф таълимотларини чалкаштириб талқин қилмаслик зарур. Масалан, А.Зоҳидов 1993 «Дунё» журналининг биринчи сонида «Шарқ машойихлари» мақоласида (20-21-бетлар) Иброҳим Адҳам таълимотида Будда сийратига, маноқибларига ўхшашлик топади. Бинобарин, уларнинг ҳар бири олтин билан мисга ўхшаб алоҳида қимматга эга. Олтин билан мисни қиёслаб кўрайлик. Тўғри, улар металл, лекин мис оловда эрийди, олтин эса эриши қийин. Ислом тасаввуфи ҳар томонлама кўркам бичимга, аниқ мақсадга эга етук таълимотдир. Олим Адҳамбек Алимбеков ўзининг «Ишқ асири бўлган жон» китобида Юнус Эмро ижоди ҳақида сўзлар экан, тасаввуф ва ислом динини ажратиб кўрсатади: «..асосий ғояси инсон камолотини куйлаш бўлган тасаввуфни

ислом дини билан чалкаштирмаслик керак», дейди. Тасаввуф акидасига кўра, шариат-пўст, тариқат-мағиз (А.Шабустарий фикри).¹ Дин–Тангрига яқин бўлиш тартиб-интизомини, одобини ўргатади, тасаввуф эса–Аллоҳни севиш услубини киши қалбига сингдиради. Дин-эшикни очиб беради, тасаввуф эса уй ичига киргизиб, Аллоҳнинг қудратини томоша қилдиради. Дин ва тасаввуфни ажратиб кўрсатиш, уларни зидлантириш мантиққа тўғри келмайди. Дин-уй пойдевори, тасаввуф эса бу уйнинг мухташам устунидир. Юқорида айтилганидек, ислом тасаввуфидаги мазмун ва муштаракликни буддавий ёки исовий, Пифагор таълимоти ҳатто шомонликдан ҳам қидириш услуби нотўғри. Ислом тасаввуфи ўзича илм ва қолган илмлар ҳам алоҳидадир. Ислом тасаввуфи нафсга қарши курашда Ягона Аллоҳга таянади, Қуръони карим ва расулуллоҳ суннатларини бош қомус қилиб олади, бошқа таълимотларда бундай эмас. Айтайлик, Будданинг сифатлари Иброҳим Адҳамга ўхшаса ҳам, Будданинг моҳиятида кўп худоилик бор, нафсига қарши курашда ўз «менлигига суянади». Масалан, гўёки инсоннинг табиати бир-бирига ўхшаса ҳам, миждози икки хил бўлиши мумкин. Икки киши бир манзилга йўл олса ҳам, ниятлари ўзгача бўлиши мумкин. Иброҳимнинг зуҳду тақвосидан мақсад Аллоҳ васли. Будданинг мақсади эса абадий ҳаёт умиди. Йўллар турфалиги мақсадлар бир хиллигини англатмайди. Бу ҳақда Н.Комилов, Ҳ.Ҳамидов, И.Ҳаққулов, А.Жузжоний, М.Ҳасаний, С.Олимов, Г.Наврўзова тадқиқотларида муфассал маълумотлар берилган.

Миллий тикланиш, миллий истиқлол ғоясининг заминида тасаввуф сарчашмаларидан баҳрамандлик ётади. Зеро, *ҳар бир ғоянинг вужудга келиши учун тарихий зарурат керак бўлгани каби, тасаввуф билимлари миллий истиқлол ғоясининг асосий манбаларидан биридир. Чунки миллий истиқлол ғоясининг асосий мезони–жамиятни маърифатли, комил инсон билан безашдир(–Таъкид бизники.–Г.Т.).* Шу маънода, тасаввуфий меросимизнинг тикланиши, уни халқимиз қўлига бориб етиши муҳим воқеа бўлди. 1991 йилдаёқ Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги кенг нишонланди, шоир ижодининг сўфиёна қирралари кенг ўрганилди. Ат-Термизий, Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Заҳириддин Бобур, Бобораҳим Машраб, Баҳовуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Вали,

¹ Ҳаққулов И.Тасаввуф ва шеърият.-Т.:Ғ. Ғулом номли нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

Сўфи Оллоёрларнинг таваллуд кунлари ҳар йили нишонланадиган бўлди. Матбуотда улар ижодини атрофлича тарғиб қилишга алоҳида эътибор қаратилди.

Умуминсоний қадриятлар асосида миллат келажagini белгилайдиган илгор гояларни ривожлантириш, шу орқали жамиятдаги юксак истеъдод ва тафаккур соҳибларининг ақлий-ижодий салоҳиятини Ватан истиқболи сари йўналтириш ишига матбуот тасаввуф маслагини орқали сезиларли ҳисса қўшиди(—Таъкид бизники.—Г.Т).

Тасаввуфий меросга катта эътибор берилиши матбуотнинг юксак руҳий такомил босқичига етиши учун асосий туртки бўлди, унга янгича куч ва салоҳият бағишлади. Шубҳасизки, бу «коммунистик» мафкура тазйиқида қийналган ҳалқимизнинг ўз ўзинини топишида аҳамияти каттадир. Бу ўзлик асрлар мобайнида тарих қатламларига сингиб кетган авлиёлар, муҳаддислар, донишмандларнинг маънавий мероси билан озиқланади. Шу ўринда қайд этиш лозимки, ҳеч бир таълимот тасаввуфчалик ҳаётни бутун мураккабликлари билан қамраб ола олмайди.

Тасаввуф таълимотининг ўрганажак масалалари эса шу қадар хилма-хил ва пурмаъноки, жаҳон олимлари ҳамон асрлар давомида ўз баҳсларини тўхтатганларича йўқ. Чунки бу илмнинг охири йўқдир, уни тўғри тушуниш ҳам осон эмас. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, тасаввуф таълимотини чалкаш тушуниш ёки мақсад ва воситаларини нотўғри йўналтириш унинг асл моҳиятига путур етказди. Шу боис уни ўқувчига етказишда жиддий ёндашиш керак. Бунинг учун доимий равишда тадқиқотлар сўнггида тасаввуфий истилоҳлар мазмуни акс этган изоҳли луғатлар бериб бориш, асл манбалардаги ҳикматларни ўқувчиларга осон, тушунарли бўлишига кўмак бериб бориш катта самаралар беради.

Бизнингча, ХХІ асрга қадар қўйган журналистика соҳасида илмий билимларнинг кучайиб, информацияга бўлган эҳтиёжнинг ниҳоятда ошиб бораётгани ҳаёт, тарихий фактлар ҳақида кузатишлар ва мантиқий ҳулосаларнинг фавқулодда қиёсий шаклда контраст ифодалашга бўлган мойиллик илмий-публицистик тафаккурни ҳам тарбияламоқда. Зеро, илм ҳамма замонларда жамият ривожига катта аҳамиятга эга бўлган. Бу борада эса публицистларнинг катта ҳиссаси бор.

Илмий публицистика шу боис ҳам катта тафаккур майдонига йўл олди. Эндиликда, илмий публицистика заминида халқимизнинг кўп минг йиллик мероси, миллий қадриятлари, энг эзгу фазилатлари камол топмоқда. Тасаввуф таълимоти ҳақидаги илмий-публицистик асарлар ҳам ана шу замин маҳсулидир.

Ушбу бобимизни умумлаштирган ҳолда қуйидагича хулосаларга келиш мумкин:

1. Тасаввуф таълимотининг матбуотда ёритилиш йўналишлари фикрлаш салмоғи, ифода кучи, объект ва субъектга муносабатига қараб, уч гуруҳга бўлиб таснифланди:

1) Тасаввуф назарияси ҳақида мақолалар. Бу мақолаларда масала қўйиш маҳорати, ҳужжатлилик, масаладан масалага ўтишдаги тадрижийлик, фикрларнинг узилиб қолмасдан занжир ҳосил қилиши, хулосаларнинг яхлитлиги, фикрнинг оддийдан мураккабга томон ўсиб бориши кабилар асосий хусусиятлардандир.

2) Тасаввуф алломалари ҳаёт ва ижод йўли ҳақидаги (агиографик) мақолалар матбуотни тарихий аниқлик, далилий асос ва ҳужжатли хулосалар билан бойитмоқда. Агиографик характердаги мақолаларда публицистик руҳ кучлилиги кўзга ташланади.

3) Тасаввуф адабиёти таҳлилига бағишланган мақолалар ҳам ўзбек матбуотида катта илмий ҳудудни ташкил қилади. Матбуотнинг яратувчанлик ўрни адабиёт тамойилларига ёндаш ҳолда ўсиб, ривожланиб борапти. Адабиёт, тарих, фалсафа–барча фанларнинг ўзани матбуот теварагида бирлашади. Улар бир-бирларидаги янгиликлардан матбуот таъсирида хабардор бўлиб, кашфиётчилик руҳини ривожлантирди.

2. Мустақиллик йилларида даврий нашрларда жиддий, кенг кўламли масалаларни ўртага ташлаган мақолалар эълон қилиндики, бу билан жамиятда шу мавзуга оид, кенг жамоатчилик фикри шаклланди. Матбуот маълум маънода тасаввуф ва ҳаётни бир-бирига яқинлаштирди.

3. Миллий тикланиш, миллий истиқлол ғоясининг шаклланишида тасаввуф сарчашмаларидан баҳрамандлик ётади.

III БОБ. ТАСАВВУФ МАСАЛАЛАРИГА ОИД МАТБУОТДАГИ ЧИҚИШЛАРНИНГ ШАКЛ ВА УСЛУБЛАРИ

§1.Тасаввуф мавзуларини ёритишда публицист маҳорати

Матбуот тасаввуф таълимотига доир илмий публицистиканинг икки муҳим қутби—ғоявий-назарий ва амалий-услубий йўналишларини бирлаштиради. Унинг ғоявий назарий қисми дунёга назар, ахлоқий қоидалар турмуш тарзи талабларининг йиғиндиси сифатида ёзилган, кенг мушоҳадага асосланган тасаввуф шайхлари, хориж ва юртимиз олимларининг изланишларини ўз ичига олади. Амалий-услубий йўналишлари шундаки, у замонамиз талабларига монанд равишда ўзаги Комил инсонлик бўлганлиги, ахлоқий-таълимий асосга эгаллиги учун, миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда асосий аҳамият касб этади. Профессор Н.Комилов ижоди матбуотнинг ҳар икки қисми учун манбалардан бири бўла олади.

Ўзбекистонда тасаввуф таълимотининг ривожига филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комиловнинг қўшган ҳиссаси жуда катта. Кўпчилик учун нотаниш, «реакцион» деб тан олинган «тасаввуф»ни—Нажмиддин Комилов ҳақиқий кирраларини очиб берди. Айниқса, «Ёшлик» журналининг 1986 йил, 10-сонида босилган «Ўлмас сатрлар қудрати» мақоласи катта шов-шув бўлди. Бунда XVI асрда яшаб ўтган атоқли турк олими Судий Баснавийнинг «Ҳофиз девонига шарҳ» асари таҳлил қилинади. Унда теран бадий-лисоний таҳлилдан ташқари илмий теран мушоҳадалар акс этган. Кейинги мақолалари ҳам («Тасаввуф ва бадий ижод»), «Жон ва жонон можароси», «Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир»)¹ тасаввуфга қизиқувчилар сонини орттирди.

Шундан кейин бирин-кетин унинг шу мавзудаги улкан қомусий китоблари ва таржималари ўқувчилар қўлига етди, тасаввуфнинг таълимот сифатида қайта кашф этилиши, қолаверса, миллий истиқлол ғояси, миллий мафкура тамойили шаклланишида муҳим

¹ Комилов Н.Ўлмас сатрлар қудрати//Ёшлик.—1986.—№10.Яна қаранг:Комилов Н.Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир//Ёшлик.—1992.—№9-10.—Б.52—56;Комилов Н.Тасаввуф ва бадий ижод//Ёшлик.—1991.—№8.—Б.73-79.

манба эканлиги, тарихий қадрият сифатидаги аҳамияти юзага чиқди.

Н.Комилов яратган илмий-ижодий изланишларни бизнингча, учта гуруҳга бўлиш мумкин. Буларнинг дастлабкиси, тасаввуф назариясига оид тадқиқотлар, иккинчиси, тасаввуфий адабиётга оид фикр-мулоҳазалар ва учинчиси, сўфийлар ижодидан таржималардир.

Публицистика–фикр ва ғоялар майдонидир, унда бир фикр иккинчи фикрга тўртки бериши, кишилиқ тараққиётида даврдан бир қадам олдинда юрадиган тадқиқотлар бўлиши керак. Ўшандагина публицистик мақсад самара беради. Н.Комилов изланишларида биз муқаррар тарзда икки хусусиятнинг уйғунлашиб кетганини кўрамиз. Биринчиси шуки, олим-публицист ўз тадқиқотларини енгил ташвиқот воситасига айлантирмайди, шу куннинг долзарб масалалари ҳақида қуруқ бадиийлашган шиорлар ва хитоб айтиш йўлидан бормайди, балки ҳар бир асарида бирор муҳим умуминсоний муаммони ўртага ташлайди. Иккинчидан, бу муаммолар илмий-публицистик тарзда ифодаланади.

Энг муҳими, бу мақолалар қуруқ ғоялар йиғиндиси эмас. Нажмиддин Комилов «юррак призмаси»дан ўтган сўзларнигина қўллайди. Олим таржимасидаги шайх Азизиддин Насафийнинг «Зубдатул-ҳақойиқ», Фаридиддин Атторнинг «Илоҳийнома», Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султония» каби асарлари ўқувчилар маънавий дунёсини беҳад бойитди. Айниқса, бугун «Зубдатул-ҳақойиқ» зиёли ўқувчилар учун энг сеvimли асарлардан бири бўлди. Демакки, тасаввуфий мақолалар ривожига таржима асарларнинг ҳам ўрни беқиёс бўлмоқда. Н.Комиловнинг «Нажмиддин Кубро» китоби буюк ватандошимиз, машҳур шайх «Валитарош» деб аталган зот ҳақида бўлиб, унда шайхнинг ҳаёти, ижоди, таълимоти ҳақида сўз боради. Шайхнинг ватанпарварлик жасорати, муғул босқинчиларига қарши кураши содда тил билан ёрқин бўёқларда тасвирланади. Олимнинг тасаввуф назарияси ва унда кўтарилган муаммолар ва истилоҳлари ҳақидаги қатор китоблари тасаввуфсеварлар учун дарслик вазифасини ўтайди. Биргина «Тасаввуф» китобини олайлик: (I ва II китоб)¹. Бу китоб

¹ Комилов Н.Тасаввуф ёхуд Комил инсон ахлоқи. I китоб. -Т.: Ёзувчи, 1996; Тасаввуф.Тавҳид асрори. II китоб. -Т.:Ўзбекистон, 1999.

муаллифнинг мақола, суҳбат ва мавъизаларда айтилган илмий фикр-мулоҳазаларини ўзида жамлаган.

«Тасаввуф» китобининг энг муҳим ва мураккаб бобларидан бири «Тариқат ва шариат» деб аталган. Муаллиф жасорат билан ушбу бобга тегишли бўлган муаммоларни ечишга ҳаракат қилади, муфассал баҳслардан кейин шариат билан тасаввуф орасида юз фоиз бир-бирини инкор қилувчи қарама-қаршилик мавжуд эмас, деган хулосага келади. У, бундай деб ёзади: «...шариат аҳлига ташвиш келтирган нарса, бу тасаввуфнинг фано, тавҳид, ишқ, васл каби ғоялари эди. Чунки мазкур тушунчалар, ҳурфикрлиликни, ҳақиқатни излаш йўлидаги мантиқий-тафаккурий жиҳатни кучайтирар, ваҳдат, руҳ, илоҳ ва инсон ҳақида теранроқ билим берар, олам асрорини англашга йўл очарди... боз устига ҳақ ишқида беҳуд ва девона валийларнинг «шахсиёти», яъни, зоҳирда куфр бўлиб кўринган гаплари... баъзи мутаассиб кишиларни ташвишга солар ва улар буни иймондан чекланиш, деб баҳолайдилар»¹.

Муаллиф мазкур қарама-қаршиликларнинг қурбони бўлган Яҳё Сухравардий, Мансур Халлож, Имомиддин Насимий ва Бобораҳим Машраб каби ҳурфикрли инсонларни санаб ўтиб, хонақоҳ аҳлига Ибн Жазвирий ва бошқа муаллифлар томонидан ёзилган китобларга танқидий ёндашиб, буюк мутасаввуф олимларнинг асарларига таянган ҳолда, тасаввуф таълимоти шариатнинг асосий қоидаларига қарши эмаслигини кўрсатиб ўтади. У, Ибн Жазвирий томонидан сўфийларга билдирилган қарши фикрларга жавоб қидиради ва мавлавий Румийнинг қуйидаги байти билан бобни тугатади. Байтнинг мазмуни: ҳар бир пайғамбар ва валийнинг ўз маслак ва мазҳаби бор, лекин Ҳақ олдида борганда, уларнинг ҳаммаси бирдир.

Ушбу асарнинг «Хилват ва анжуман» бобида, унда муаллиф нақшбандия тариқатидаги руҳий тараққиёт босқичларига боғлиқ бўлган баъзи бир ҳодисаларни қайд этади, унинг таълимотини изоҳлаш жараёнида В.Л.Гордлевский тилидан «Баҳоуддин туркларнинг қадимий шомоний тасаввурларидан ҳам яхши фойдаланган» деган хулосани келтириб, Баҳоуддин Нақшбанд билан турк машойихлари орасидаги муносабатларга ишора қилади, айниқса, Халил ота билан дарвешлик жараёнида унинг узок муддатли муносабати ва ундан кейин Мовароуннаҳр салтанати

¹ Комилов Н.Тасаввуф ёҳуд Комил инсон ахлоқи. I-китоб. -Т.:Ёзувчи, 1996.

тахтига ўтириб, Султон Халил номи билан шуҳрат қозонгандан кейин ҳам анча йил у билан яқин бўлгани ҳақида маълумот бериб, давлатни бошқариш ишларидан ташқари сулук оламида ҳам у билан бирга бўлди, дейди.

Муаллиф бундай ҳолатни, яъни, дарвешнинг тахтда ўтириб, мамлакатни идора қилиши, айти ҳолда муридлар тайёрлаши, Халил ота мисолида, шоҳу дарвешни бирлаштириш мумкинлигини исботлаган бўлса, Баҳоуддин унга хизмат қилиши, тасаввуф ҳукмрон бўлган салтанатни вужудга келтириш мумкинлигини кўрсатувчи нодир ҳодиса, деб баҳолайди.

Муаллиф ўз баҳсида нақшбандия шундай улуғ бирлаштирувчи экани, қавмлар, табақалар ва тоифаларни тасаввуф таълимоти асосида жипслаштириш вазифасини амалга оширган, деб хулоса чиқаради. Бу, тасаввуф таълимотини демократлаштириб, омма орасида тарқатиш учун муносиб замин ҳозирлаш, деб баҳо беради. Мазкур қонданинг ҳаётга татбиқ этишни ҳар томонлама шарҳлаб, турли олимлар, шоирлар ва машойихнинг фикру мулоҳазаларини текшириб ўтиб, «Лисонут-тайр» ва «Нафаҳотул-унс»да берилган мисоллар ёруғлигида изоҳлаб ўтиб, нақшбандия тариқатининг моҳиятини қисқача ёритиб беради ва Мисрлик Зуннуннинг бир латиф ҳикояси билан бобни тугатади.

Н.Комилов тасаввуф таълимотидаги ғояларни турли мазҳаблар ва силсилалар қарашларини бирлаштирадиган чексиз фикр олами деб баҳолайди ва инсон учун қайғуриш, унинг маънавий камолотини ўйлаш – тасаввуфнинг доимий ўзак масаласи бўлиб келганлигини эслатиб ўтади.

Муаллиф тасаввуфга турли олимлар ва орифлар томонидан берилган таърифларни эслатиб, нафс тушунчаси устида муфассал тўхталиб, унинг салбий томонларини ёритиб беради ва нафс, худбинлик–ўзим бўлай фалсафасини туғдиради дейди. У тасаввуф аҳлининг «инсон инсоннинг биродаридир» деган ғоясини, Саъдий Шерозийнинг машҳур шеъри «Баний одам аъзои яқдигаранд...» сўзлари асосида изоҳлаб, уни Мавлавийнинг бир шеъри билан солиштириб, назарда тутилган маъносини чиқаради.

Умуман, олимнинг бу китоби фактларга бой, манбаларга таяниб ёзилганлиги ва ўзига хос ташбеҳ, қиёсий таҳлил услубида битилганлиги билан ажралиб туради. Олим ҳар бир сўз, ҳар бир

жумла орқали тасаввуф характери́ни очи́б беришга ҳаракат қилади, имкониятни англатишга интилади.

Н.Комиловнинг кенг фаол изланишлари натижаси ўларок тасаввуф таълимотидаги бир қатор истилоҳларнинг маъно-мазмунлари очилди. Буни, «Тасаввуф ва бадий ижод» сарлавҳали мақоласи орқали ҳам билиш мумкин¹. Мақолада буюк шайхлар, руҳоний арбоблар, аллома ижодкорлар меросидан ҳикматли сўзлар, айрим назарий умумлашмалар келтирилади. Мутлақ рух, ваҳдат, касрат олами, жавҳар, ҳулул, ринд, маърифат, жунун, жазба, мажзуб, солиқ, самоъ, суқра, луқма ҳиллияти каби тасаввуфий истилоҳ ва бирикмаларга оид талқинларни кўриш мумкин. Олимнинг «Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир»² мақоласида сўфиёна таълимотда муҳим бўлган «Ишқ» истилоҳи кенг таъриф этилади. Н.Комиловда сарлавҳа танлаш маҳорати жуда кучли, кейин маълум бир фикрни ривоятлар билан «келинчакдай ясантириб» олиб чиқадики, бу билан ўқувчи маънавий олами янада бойийди. Сарлавҳа тагида кичик ҳикматли сўзлар ҳам рамкага олинганки, улар ҳам катта маъно юкини ташийди:

«Хусн хилватда яширин туришга рози эмас, у ишқ билан дўст бўлиши керак».

«Ўзини таниган киши ўз Раббисини танийди».

«Кимки ўз Раббисини таниса, уни севади,
кимки дунёни таниса, ундан воз кечади».

«Пок кўзни пок кўнгил билан пок юзга сол»...

Бу каби гўзал «мабдаъ»лар («бошланма»лар) мақоланинг бутун руҳига сингдирилган. Н.Комиловнинг фикрича, ишқ икки хил, яъни илоҳий ва мажозийдир. Бу ишқ қанча кучли бўлса, инсон маърифат зиналари сари шунчалик тез кўтарилади, нафс сифатларини тарк этиб, камолот чўққиларини забт этади. Шунингдек, тадқиқотчи алломалар Абулқосим Кушайрий, Абуҳомид Ғаззолий, Муҳаммад Фузулий, Алишер Навоий, Хожи Зайнобиддин Ширвоний кабиларнинг «ишқ» иқтибосларидан фойдаланадики, бу асар руҳига жон бағишлайди: «Абулқосим Кушайрий ёзади: «Муҳаббат муҳиб (севгувчи)нинг сифатлари маҳв бўлиши ва маҳбуб (севиқли) зотидан исботланиши»... Олимнинг мана бу салмоқли хулосалари ҳам мақола баҳосини оширади.

¹ Комилов Н.Тасаввуф ва бадий ижод//Ёшлик. –1991.–№ 8.–Б.76.

² Комилов Н.Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир//Ёшлик.– 1992.–№ 9-10.–Б.52-56.

«Дунё мутлақ руҳнинг кўзгуси, инсон унинг муҳаббатининг меваси. Инсон, ўз хилқати, тузилиши билан илоҳий хусусиятларни акс эттирган тимсолдир, унинг қалби эса нури раҳмон маскани». Тадқиқотчи, Абу Ҳомид Ғаззолий фикр-мулоҳазаларидан унумли фойдаланади: «Ғаззолийга кўра, илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат ўртасида зиддият йўқ, аксинча, илоҳий муҳаббат инсоний муҳаббатнинг ривожланиб, камол топган кўринишидир».

Н.Комилов илоҳий ишқ тимсолларини жуда кенг маънода тушунади, психологик ҳолатларни мукаммал далиллайди, бадий–ғоявий баркамол мулоҳазаларга таянади. Биргина «муҳаббат» истилоҳининг таҳлили ҳақидаги ўнлаб хулосаларни ўртага ташлайди. Унинг тадқиқотларида микротаҳлил услуби етакчилик қилади.

Шундай мақолалар ҳам борки, у фанда монофикрли асарлар дейилади.¹ Уларни бир марта талқин этилгандаёқ барча қирралари, имкониятлари очилиб қолади. Лекин Н.Комилов изланишларини ўрганганда, бу мақолалар мутоласида ҳар сафар ўқувчида янги-янги сезимлар, аввалгидан теран мулоҳазалар пайдо бўлади. Маънолар кўпқатламлиги, фикрнинг эстетик қимматлилиги Н.Комилов тилининг индивидуаллигини, услубининг ранг-баранглигини таъминлайди.

Маҳмуд Асъад Жўъшонда бир ҳикмат бор: «Кўл кучи билан ишлаган киши ишчидир. Кўли ва ақли билан ишлаган киши устадир. Кўли, ақли ва туйғулари билан ишлаган киши эса санъаткордир», дейди у.² Бизнингча, салоҳиятли олим Нажмиддин Комиловга ҳам ана шундай баҳо бериш мумкин. У нафақат фанда, балки ўша фаннинг умумлашмаларини, қаймоғини ўзида жамлайдиган илмий публицистикада жиддий асарлар яратди, тасаввуфий мақолалар тадрижида руҳий таҳлил санъаткори сифатида танилди. Зеро, тасаввуф – туйғулар такомилининг самарасидир.

Айрим мутахассислар журналистика фақат кундалик ҳаётни, воқеликни, айти шу замонни ёритиши, жамлаши керак, деб ўйлайдилар. Журналистика бутун замон ва даврларни, барча таълимотларни қамраб олувчи илмдир. Бугун тасаввуф–адабиёт, фалсафа, муסיқа, психология ва санъат сифатида тарихий

¹ Расулов А. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. –Т.: Университет, 2003.–Б.15.

² Жўшон Маҳмуд Асъад. Муршиди комил ҳикматлари. –Т.:2004, Мовароуннаҳр. –Б.55.

қадриятларимиз гултожига айланди. Профессор Н.Абдуазизова таъкидлаганидек, публицистика–авваламбор, ижодкорни куршаб турган ижтимоий муҳит, инсон маънавияти, унинг табиатга муносабати, Ватан тарихи, бугуни ва келажаги борасида қайғуришдир. Зеро, тўғридан тўғри, бевосита мулоҳаза юритмоқлик ўқувчининг ҳиссиётини эмас, балки ақлини мўлжалга олмоқликдан иборатдир.¹

Тасаввуфий мавзудаги асарлар ривожига филология фанлари доктори, профессор Ҳомиджон Ҳамидовнинг тадқиқотлари ҳам катта аҳамият касб этади. Олимнинг «Аждодлар сабоғи – ақл қайроғи» рисоласида бир қатор тасаввуфга бағишланган мақолалари жамланган.² «Орифлар султони» сарлавҳали мақоласи машҳур сўфий Боязид Бистомий ҳақидадир. Муаллиф бу мақоласида Муҳаммад Сиддиқ Рушдийнинг «Тазкиратул авлиёи туркий» китоби ва Алишер Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» асари доирасида Бистомий ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни умумлаштиради. Шунингдек, ривоят ва Боязид Бистомий тилидан айтилган ҳикматлар асарга алоҳида руҳ бағишлаган. «Офариннома» муаллифи» мақоласи 1915-1916 йилларда туғилган истеъдодли шоир Абушукур Балхий ижоди ҳақидадир. Яна бир «Ҳайратангиз истеъдод» мақоласи эса Ғазнавийлар сулоласи адабий муҳитининг йирик вакилларида бири Абулҳасан Али ибн Чулуғ Фаррухий ижодига бағишланади. «Жаҳолатни қоралаб» тадқиқотида Ҳ.Ҳамидовнинг Аҳмад Яссавий ҳақидаги изланишлари жамланган.

Муаллиф Аҳмад Яссавийдаги сабру қаноат, жавонмардлик, фидойилик, ошиқликка интилиш каби мавзуларни кенг тадқиқ этади, бу хислатлар чинакам инсоний туйғулар ифодаси эканлигини таъкидлайди. Муаллиф тилининг жозибадорлиги, фикрининг ўткирлиги, ғоясининг аниқлиги бу мақолаларга жон бағишлаган. Ҳ.Ҳамидов, шунингдек, Фариддин .Аттор, Саййид Али Ҳамадоний, Камол Хўжандий, Баҳоуддин Нақшбанд, Атоулло Ҳусайний, Камолиддин Беҳзод, Мирзо Бедил, Саййид Насафий, Мушфикий каби сўз ва ирфон санъаткорларининг ҳаёти ва ижодини ҳам ўрганиб кенг тадқиқ этадики, бу ҳам олимнинг тасаввуфона адабиёт соҳасида қилган чуқур изланишлари самарасидир.

¹ Абдуазизова Н.Матбуот ва сўз эркинлиги –олий қадрият.–Т.:Академия, 2006.–Б.38.

² Ҳамидов Ҳ.Аждодлар сабоғи-ақл қайроғи. -Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1998.

Н.Комилов, Б.Валихўжаев, Ҳ. Ҳамидов, М.Маҳмудов, С.Олимов, И.Ҳаққулов каби олимлар ижоди тасаввуф ва адабиёт—бу икки ижтимоий институтни улкан журналистика институти билан бирлаштирди.

Чунки *тасаввуфий йўсиндаги мақолалар фаол тасаввурларга кенг йўл очади*(-Таъкид бизники.-Г.Т.). Зеро, журналистика ҳам ана шу ифоданинг бир тури, у воқеликни санъаткорона намоён қилиш, акс эттириш услубларидан биридир.

Юқорида ҳам таъкидлаганимиздек, ўлкамиздаги тасаввуфий мақолалар тадрижини адабиётшунос олим Иброҳим Ҳаққулов изланишларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Олим шу вақтга қадар «Ўзбек адабиётида рубоий», «Увайсий шеърияти», «Бадиий сўз шукухи», «Занжирбанд шер қошида», «Шеърят рухий—муносабат», «Тасаввуф ва шеърят», «Камол эт касбким», «Абадият фарзандлари», «Ирфон ва идрок», «Ким нимага таянади?» каби йигирмага яқин китоблар муаллифи бўлди. У ўз тадқиқотларида илоҳий, ирфоний, руҳоний ҳаёт гўзалликларини, сўфиёна ишқ рутбаларини теран илмий-бадиий далиллар билан асослади.

И.Ҳаққулов мақолаларининг қаҳрамонлари ким? Улар зоҳир илмига эга, ўзгалар фаҳми етмайдиган ва идроки ожиз бўлган нарсаларни англаш ва фаҳмлашга қодир бўлган кишилардир. Уларнинг қалблари тирик, зиндадилдирлар. Уларнинг дарди — шахс ички ҳаёти, маънавий эркинлигини ҳимоя қилиш, инсоннинг ўзлигини топиш, англаш йўлидаги ҳур қарашларини кучайтириш дарди. Шу боис И.Ҳаққулов одам ва олам, тириклик ва ўлим, тарих ва келажак, руҳ ва эрк каби мавзуларда кенг фалсафий мушоҳада қилади, гоё ва образлар кўркемлиги ҳақида ўйлайди.

И.Ҳаққуловнинг ҳар бир мақоласидаги тадқиқотлар ўзига хос услубга эгадир. В.Г.Белинский санъат билан фан услуби ҳақида гапириб, «Бири исботлайди, иккинчиси кўрсатади ва иккаласи ҳам ишонтиради, фақат бири мантиқий далиллар орқали, иккинчиси эса манзаралар орқали» деган эди¹. И.Ҳаққулов ижодида фан ва санъатга хос бўлган бу икки хил услуб биргаликда намоён бўлади.

Публицистика жанрларининг ҳаётий таъсирчанлигини белгилайдиган муҳим омиллардан бири ҳаёт фактларини ҳар тарафлама чуқур ўрганиш ва холис нуқтаи назардан тадқиқ

¹ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Том 10. -М., 1956.—Ст.311.

этишдан иборатдир. Бунда муаллиф чинакам социолог сифатида иш кўради. У: а) ҳаётий далиллардан, б) тарихий ҳужжатли материаллардан, в) мазкур соҳа кишиларининг фикр-мулоҳаза ва амалий хулосаларидан унумли фойдаланади. Албатта бунда тадқиқотчининг кенг билими, истеъдоди ҳам катта роль ўйнайди. «Нарсаларнинг қандай бўлиши кераклигини билиш кишининг ақллилигини, нарсалар ҳақиқатда қандай эканлигини билиш тажрибалилигини, бу нарсаларни қандай қилиб яхши томонга ўзгартиришни билиш кишининг гениаллигини кўрсатади»¹. Бинобарин, ҳақиқий ижодкорда ана шу хислатлар бўлиши зарур.

Шу маънода, И.Ҳаққулов қайси мавзуга қўл урмасин, унга ўзининг истеъдоди билан, куйинчаклиги билан ёндашади, материалларни шоирона назар билан ўрганади, бадиий-психологик деталлаштиришни биринчи ўринга қўяди. Шу боис, унинг ҳар бир тадқиқоти талқин ва таҳлил жиҳатидан оригинал ва ўқимишли чиқади, ўқувчи ундан олам-олам маъно олади.

Олим И.Ҳаққуловнинг энг сара асарларидан бири матбуотда эълон этилган мақолаларни ўзида жамлаган «Шеърят-руҳий муносабат» китобидир². Олим унда тасаввуфий адабиёт вакиллариининг ҳаёти ва ижоди ҳақида сўз юритади. Назаримиздан четда бўлган Адиб Собир Термизийнинг ва Увайсий, Машраб, Лутфий, Бобур каби сўз санъаткорларининг асарларини кенг таҳлил марказига олиб чиқади. Биргина «Увайсий шеъряти» тадқиқоти олимнинг бутун ички салоҳияти, юрак теранлиги маҳсули десак, муболаға бўлмайди.

Тадқиқотчи дастлаб Увайсий ижодининг ғоявий-бадиий қудрати ва кўлами ҳақида фикр юритиб, уни юнон шоираси Сапфо, француз шоираси Маргарита Наварлига қиёслайди. Унинг ижодидаги ошиқона кечинмалар, некбин кайфиятлар, ҳижрон ҳақида кенг тадқиқ қилади. «Унинг ижодида Муҳаммад Фузулий ғазалиётининг ҳам ўтли оҳанг ва тил садолари яшайди», дейди тадқиқотчи. Ушбу материалнинг таъсир доираси жуда катта. Чунки муаллиф бунда Увайсий ижодининг бевосита тағзаминига мурожаат қилади, ундаги тасаввуфий қатламларни кенг ўрганади, бу борада унинг орифона характердаги асарларини таҳлил объекти қилиб олади:

¹ Дени Дидро. Собр. соч. в десяти томах. Том 10. -М., 1947. -Ст.141.

² Ҳаққулов И. Шеърят-руҳий муносабат. –Т.:Ғ. Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

Фаноға гар қадам қўйсанг, таваккул пўтаси бирла,
Бўлур ўзлик билан жанг, Вайсий, белни боғлагил бозуд...
«Увайсий ғазалларининг ғоявий-бадий таркиби тоза, бироқ,
бир қадар мураккаб ва ёлқинлидир», дейди муаллиф.

Нафс илкини, эй Вайсий, жудо айла ёқангдин,
Туткул сен ўзунг ўлгунча домони қаноат, –
каби кўплаб Увайсий сатрларини шоирона ва гўзал тадқиқот
назари билан ўрганади, таҳлил қилади. Бу таҳлилдаги жонлилик,
тасаввуф таълимотининг ишқ, нафс қаноат каби рукнлари тавсифи
ўқувчи кўзи ўнгида янги оламларни кашф қилади. Муаллиф
тилининг равонлиги, эстетик таъсирчанлиги, юракка яқинлиги асар
мазмунига ўзгача руҳ берган.

Олимнинг газета ва журналларда ўнлаб мақолалари эълон
этилди ва улар «Тасаввуф ва шеърят», «Ирфон ва идрок», «Ким
нимага таянади?» каби китобларида ҳам жамланган. «Тасаввуф ва
шеърят» китобида тасаввуф ва бу тарихий-ижтимоий, бадий
ҳодисанинг Шарқ халқлари тафаккури тақомилида тутган ўрни
масаласи ҳақида сўз боради.¹ Муаллиф тасаввуф ва ўзбек адабиёти
ҳақида ўз қарашларини намоён этади.

Бу борада муаллиф асл манбалар ҳамда Европа ва Шарқ
олимларининг тадқиқотларини кенг ўрганиб чиқади.
Мақолаларнинг тарихий ҳужжатларга бойлиги, қиёсий таҳлил
кучлилиги таҳлил маҳоратининг юксак бўлишини таъминлаган.
Биргина «Тасаввуф эмас зухду тақвию тоат» сарлавҳали
мақоласини олайлик. Унда муаллиф «тасаввуф» сўзининг маъно ва
истилоҳи, тариқат йўлидан мақсад ва манзилига борувчи ошиқ
мақомлари – тавба, вараъ, фақр, сабр, таваккул, ризони кенг
бадий-тарихий далиллар билан таърифлайди. Булар шунчаки
босқич эмас, балки солиқнинг камолот йўллари эканлигини
таъкидлайди. Бу мақомларни «Лисонут-тайр» достонидан олинган
мисоллар асосида шарҳлайди. Мақоланинг яна бир қимматли
томони тасаввуфдаги фано йўли ҳақида чиройли шарҳлар
берилганидир. Унда Навоийнинг бу сатрлари таҳлил объектига
айланади:

Дединг! «Фано недурур?» Мухтасар дейин: «Ўлмак!»
Ки шарҳин тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси,
1991.

Бунда муаллиф олим Мирзо Фатали Охундов ва Ҳамза Фансурийнинг «Асрорал Орифин» асаридаги иқтибослар ва Жалолидин Румий, олим И.С.Брагинскийнинг тавсифларидан фойдаланади. Алишер Навоийдаги «соқийи тавфиқ илгидан май ичмоқни» сатрини ҳам шарҳ этади. Соқий ҳам – сўфиёна сўз. Олим А.Пиримкуловнинг фикрича, «соқийни фақатгина улфатларга май улашувчи даврабоши сифатида талқин этиш мутлақо тор тушунчадир. Шарҳ шоирлари соқий тимсолида, аввало, ҳақ жамолини тасаввур қилганлар»¹. И.Ҳақкулов фикрларида ҳам ана шу маъно мужассамдир.

Шунингдек, «соқий» истилоҳини олим Сайфиддин Рафиддинов ҳам ўрганган бўлиб, бу борада олимларимизнинг фикрлари яқдилдир². «Сулаймон Боқирғоний» мақоласида олим Олим Шарофиддинов ва Сотти Ҳусайнларнинг 1939 йилдаги тадқиқотларидан ҳам кенг фойдаланади. С.Боқирғоний– Аҳмад Яссавий халифаси бўлиб, унинг ҳикматлари халқ томонидан севиб ўқилган: «Ҳар ким кўрсанг Хизр бил, ҳар тун кўрсанг қадр бил!» мисраларини олим равон ва жуда ўзига хос услубда шарҳлайди. «Фақр йўлида ғани, имонга бой» мақоласида эса яссавия ва нақшбандиядаги муштарак жиҳатлар ҳам қаламга олинади. Навоий ижодида нақшбандия таълимотининг ўрни кенг ёритилади. Навоий «Ҳамса» асарида Баҳоуддин Нақшбандга бир боб бағишлаган. Олим ана шу мавзуда ҳам қимматли фикрлар айтади. «Ишқ камоли-руҳоният ғолиблиги» мақоласи ишқ ва ҳижрон, руҳ ва нафс, ақл, ҳол илми ҳақида баҳс юритади. Ажойиб ривоятлар, тасаввуф нуқтадонларининг фикр қаймоқлари асарга файз бағишлаган. Навоийдаги «Ул пари ишқидин ғолиб бўлди руҳониятим» мисрасига кенг маъноли ҳикматлар дарж этади.

Шунингдек, Муҳаммад Фузулийнинг шариат, тариқат, маърифат моҳияти образли ифодаланган мажозий тасвирларидан ҳам кенг фойдаланади. Унда руҳ, юрак, ишқ, сихат, мараз (хасталик), фараҳ, хусн, ҳаёлларни образга айлантириб, «Ўзлигингни танимасдан, ўз орзунг билан ғофил қолма, ҳам ошиқлик мазҳари сенсан, ҳам ошиқлик зийнати ўзингсан!» деган хулоса чиқаради. Муаллиф шу хулосани мақолалар руҳига сингдириб юборган. Ана шундай ечимлар унинг «Кимки ўзлик

¹ Пиримкулов А.Огаҳий маснавийлари. Фил.ф.н..дис... автореф. 1998.

² Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. -Т.: Фан, 1995.

иморатин бузди», «Гурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш», «Ҳақиқат йўл тутай десанг» сингари мақолаларида ҳам борки, уларни ўқиган ўқувчи адабиётнинг маъно қатлами тасаввуфда эканлигини англаб етади. И. Ҳаққуловнинг «Камол эт касбким» мақолалар китоби Навоий қитъаларига берилган сўфиёна шарҳлардан иборат¹. Бу мақолалар илмий публицистикада шарҳ жанрининг юксак савиядаги намуналаридир. Қитъа (кўплиги муқаттаот) арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси парча, бўлак демакдир. Ушбу қитъаларни олим Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар, тасаввуфий истилоҳлар асосида шарҳ этади. Бу китоб ҳам сўфиёна илм мухлислари учун гўзал армуғон бўлди, десак адашмаймиз.

Олимнинг «Ишонч», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталари ва «Ўзбек тили ва адабиёти» журналларида берилган турфа суҳбат-мунозара руҳидаги асарлари ҳам ўқувчи қалбига йўл топиб бора олади. Уларда заҳматкаш ижодкорнинг қалб олами, илмий публицистик салоҳиятнинг теранлиги бор бўйича намоён бўлган.²

«Дин сингари тасаввуфнинг ҳам оламшумул мафкураси – ишқдир», дейди олим бир мақоласида³. Зеро, тасаввуф илми инсоннинг руҳий эҳтиёжидан келиб чиққан. Агар бировни севсанг, ишқингни унга айтиб дил бўшатмагунингча, тинчинг бўлмайди. Тасаввуф ҳам ана шу ишқ маҳсули. У адабиёт бўлсин, мусиқа бўлсин, фалсафа ёки психологияга айлансин – мояси ишқдир. Бир сўз билан айтганда, тасаввуф Банданинг Раббисига ишқ изҳор қилиш услубидир. И. Ҳаққулов мақолаларининг тағзаминида ана шу руҳ ҳукмрон.

Олим И. Ҳаққулов Ўзбекистонда тасаввуф ва адабий ижоднинг муштарак жиҳатларини кенг кўламда ёритиб берди ва шу маънода матбуот ривожига ҳам катта ҳисса қўшди.

Ёритилаётган мавзуда фактларни жамлаш ва саралаш, адабий қудратни ҳис қилиш, ички гармония, тил ва баён услубининг ягоналиги, мазмунан уйғунлик Иброҳим Ҳаққулов илмий

¹ Ҳаққулов И. Камол эт касбким. -Т.: Чўлпон, 1991.

² Қодирова А. Бу йўл ихлос йўли, адаб йўлидир// Ишонч.-2004.-15 феврал; Бозорова Н.Кўнглимда не маъни ўлса эрди пайдо//Ишонч.-2002.-8 феврал; Отабоев А.Мерос, моҳият ва талқинлар//ЎзАС.-1997,-21 май; Очилов Э.Тасаввуфий ва ирфоний шеърятни ўрганиш муаммолари//Ўзбек тили ва адабиёти.-2002.-№3.

³ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Т.:Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. 1991.-Б.180.

публицистикасининг хусусиятларидир. Бунда у мақола қаҳрамонининг фикрини кучайтиради, янги фикрлар қўшади, айрим асарлардаги фикрни, мазмунни шарҳлашда бу фикрни келтириб чиқарган сабаблар, унда кўзланган мақсадни излаб топади ва бу далилларни ҳам мақола руҳига киргизиб боради. Шунда фикрлар, мазмунлар, маънолар мақсадга мувофиқ тарзда янгиланади ва тартибланади. *Илмий публицистикада энг кераклиси, эстетик ва маърифий таъсирчанликдир. Зеро, фаннинг матбуотдаги ифодаси қотиб қолган нарса эмас, балки у инсонлар учун тушунарли ва гўзал тилда баён этилиши керак. Мақола шундагина ўқувчи эътиборини жалб қила олади ва илмий-оммабон руҳ касб этади* (–Таъкид бизники.-Г.Т.). И. Ҳаққулов ижодида ана шу хислатлар чуқур намоён бўлади. Адабиёт – инсоншунослик экан, одоб-ахлоқ йўли экан, унинг туб моҳиятида тасаввуфий қарашлар ётганлигини муаллиф чиройли истиоралар, нозик кузатишлар ва ҳикматли сўзлар ҳамда асл манбалар билан изоҳлайди. Қуръони Каримнинг “Зориот” сураси, 20-21-оятларида шундай дейилади. «Сизнинг нафсингизда ҳамма сир ва ҳикматлар мавжуддир, уларнинг ҳар бири вожиб Таолонинг исботига далил ва кифоядир. Бас, нега сизлар ўз нафсингизга тадқиқ назари билан қарамайсиз». Тасаввуф – ана шу нафс тадқиқиға бўлган эҳтиёж маҳсули. Зеро, «ҳикмат жисмларда нафс ишининг қандай бўлишини билишдан иборатдур», дейди Бедил ҳам. И.Ҳаққулов ижодида ана шу ҳикматлар, унинг адабиётдаги ифодаси бор бўйича намоён бўлгандир.

§2.Тасаввуф таълимотини талқин этишда жанр имкониятлари

Маълумки, публицистикада информация, воқеликни тасвирлаш, ҳаётда юз берган янгиликни юзага олиб чиқиш, унинг кудратини, таъсирчанлигини ифодалаш воситасидир. Унда ўша давр кишилари, ҳаёт тарзи тасвирланади, маънавияти ифодаланади. Илмий публицистикада-чи? Бу соҳада мазкур жараён қандай юз беради? Бу соҳа ҳозирги замондан нима олади? У ўзини юзага келтирган ижтимоий ҳаётдан энг фаол ғояларни ўзлаштиради, ўтмиш, бугун ва келажакни бирлаштиради, маънавий тажрибаларни ривожлантиради, ҳаётга тадбиқ этади. Шу йўл билан ҳозирги замон муаммоларини замондошларга етказиш, уларни ечишда

жамоатчиликни жалб этишга ҳаракат қилади. Шу маънода, матбуотнинг бош функцияларидан бири–таҳлил функциясининг ҳам илмий публицистикада ўрни катта.

Бунда маълум бир муаммонинг ички сабабларини, чуқур қатламларини ўрганиб, тарозига солиш, хулоса чиқаришдан олдин таҳлил қилиш хусусияти ҳам бор бўлиб, илмий публицистика кўпроқ матбуотнинг шу функциясини ўзига асос қилиб олади.¹ Олим М.Худойкулов таъкидлаганидек, «мазкур функция ўқувчиларга ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, илмий, адабий-бадий, илмий, адабий-эстетик билим беради, инсонни тарбиялайди».²

Ўз-ўзидан, ўзбек матбуотида ижтимоий-сиёсий, илмий, адабий-бадий, ҳажвий, суратли ва тармоқ нашрлари мавжуд экан, уларда тасаввуф таълимоти мавзусидаги мақолаларнинг жанр имкониятлари, ундаги мавзуга доир масалалар таҳлили қай даражада, деган савол пайдо бўлади. Ҳар бир мақолада матбуот функциялари маълум маънода акс этади, бу эса унинг шакл, тил услубларига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бунда «Мулоқот», «Тафаккур», «Шарқ юлдузи», «Сирли олам», «Саодат» каби ижтимоий-сиёсий, адабий-бадий нашрлар ва айрим илмий-публицистик рисоалар теваарагида кўриб ўтишни лозим топамиз. Бунда муаллифлар сўзлаётган аудиториянинг иқлимини ҳис қилиш, маъно ва мазмун муштараклигидаги меъёрни англаб етиш катта аҳамият касб этади.

«Саодат» журналининг 1990 йилдан кейинги сонларида тасаввуф мавзусига жиддий ёндашув кўзга ташланади. Унда сўфийлар ҳаёти, ижоди кенг тарғиб қилинди. Сўфиёна истилоҳлардаги мавзу ва қарашлар умумий тарзда бўлса-да, очиб берилди. Олим Али Даштийнинг чоп этилган тасаввуфий қарашлари матбуотнинг таъсир кучи кенг кўламини қамраб олишга қодир, глобаллашган информация билан қай даражада боғлиқлигини кўрсатди.³ Али Даштийнинг журналда эълон қилинган мақоласи ўзининг содда тили, ўқимишлилиги билан ажралиб туради.⁴

¹ Худойкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси. –Т.: Университет, 1999.–Б.25.

² Яна ўша асар.

³ Қаранг: Саодат.–1992.–Б.- 10.

⁴ Қаранг: Саодат.– 1992.–Б.-10.

«Саодат» журналининг 1992 йил 10-сониди, 16-17-бетларда Асқар Маҳкам таржимасидаги «Сўфийлик нима ва сўфийлар ким?» номли бу мақола жуда чиройли услубда битилган бўлиб, давр нуқтаи назаридан аҳамияти беқиёсдир.¹

Зеро, 1992 йилларда тасаввуф илми бизда эндигина ўрганила бошланган, таъбир жоиз бўлса, очилмаган «қўриқ ер» эди. Шундай пайтда Али Даштий «тасаввуф нима?» деган саволни ўртага ташлайди ва унга аниқ жавоб беради. Унга кўра «Тасаввуф таълимоти» шунчаки, «қотиб қолган» таълимот эмас, балки ҳамиша ўсиб-ўзгариб турадиган қудратга эга бўлиб, у асосан нафсни тарбиялашга қаратилган ахлоқий-таълимий қарашлар системасидир. У инсонни ўз қалбига боқишга, қилган амалларини сарҳисоб қилишга ундайди. Бу мақоладаги жозибали тил, халқона услуб- маъно ва мазмуннинг чуқурлигини ҳам таъминлаган: «Тасаввуф оз емоқдир, худой ила ором олмоқдир. Ҳеч нарса сўфийни тийра қилмагай ва ҳамма нарса ундан ёруғлик сафо топгай».²

Журнал ўз хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, аёл, жамият, даврнинг ўзаро боғлиқ жиҳатларини кенгроқ очиб беришга интилади. Нигора Ниёзованинг «Сўфи Оллоёрнинг Робиъага эҳтироми» сарлавҳали мақоласида ана шундай қарашлар мавжуд.³ «Саодат»нинг 1992 йил 3-4-сонларида эса Садриддин Салимовнинг «Зиёратингиз қабул бўлсин» сарлавҳали мақоласи эълон қилинган.⁴ Мазкур мақола жуда долзарб мавзуда бўлиб, «ислом дини аёлларни камситади, тўрт девор ичида сақлашга ҳаракат қилади», каби нотўғри тушунчаларга жавобан ёзилган. Шунингдек, мўъмина, оқила аёллардан бири Қизбиби ва унинг зиёратгоҳи ҳақида ҳам сўз боради: «Шу вақтгача ислом хотин-қизларга паст назар билан қараган деган ақидани эртаю кеч ёшлар онгига сингдириб келдик. Лекин Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифнинг чоп этилиши билан бундай даъвою талқиннинг нотўғри эканлиги исботланди–қўйди. Агар ўтмишда хотин-қизлар камситилганда эди, Бухорою шарифдай дину диёнат илму маърифат марказлари бири бўлган жойда Биби Масъуми пок, Биби Мусаллам (Биби Мушкулкушой),

¹ Али Даштий. Сўфийлик нима ва суфийлар ким? // Саодат .–1992.–№ 10–Б.16-17.

² Қаранг: Али Даштий. Сўфийлик нима ва суфийлар ким? // Саодат .–1992.–№ 10. –Б.16-17.

³ Ниёзова Н.Сўфи Оллоёрнинг Робиъага эҳтироми //Саодат. –1993. –№ 5.

⁴ Садриддин Салимов.Зиёратингиз қабул бўлсин//Саодат.– 1992.–№ 3-4.

Биби Хонум, Қизбиби, Қирққиз, Модарихон, Волидаи Хол, Ойбиноқ ва бошқа юзлаб аёлларга бағишланган обида қадамжо-зиёратгоҳлар авайланиб, нафақат туронликлар учун балки бутун дунё мусулмонларига азиз ва муқаддас ҳисобланармиди?»¹ Муаллифнинг куюниб айтган мулоҳазаларида жон бор. Бу билан ушбу мақолада долзарб муаммо ҳам кўтарилади. Яъни тарихий ўзлигимизнинг қирралари бўлган турфа обида ва қадамжоларда ободончилик ишларини олиб бориш ва уларни авлодларга бекаму кўст етказиш лозим. Бу муаллиф мақоласидаги лейтмотив- асосий эзгу мақсаддир. Бунда муаллифнинг мавзуга куйинчаклик билан ёндашуви унинг таҳлилий кучини оширган. Айрим мақолаларда эса матбуотнинг тасвирийлик функцияси устивордир.

Журналнинг 1993 йил 10-11-сонларида «Қуръон тафсирлари» рукнида Маҳкам Андижонийнинг «Чўмилаётган соҳибжамол ёки ҳазрати Довуднинг гуноҳи» сарлавҳали мақола эълон қилинган.² У бадеа жанрида бўлиб, муаллиф мақола бошида «Қуръони Карим»дан ҳазрати Довуд ҳақидаги муборак оятларни келтиради ва воқеа тафсилотини ўқувчига тушунарли тарзда ҳикоя қилиб берилади. Бу мақоланинг ахлоқий-тарбиявий аҳамияти каттадир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бадеа жанрида ривоят ва асотирлардан унумли фойдаланиш, биринчидан, унинг публицистик таъсирчанлигини оширса, иккинчидан, ўқувчининг эсида қолишини осонлаштиради. Ҳар бир маълумот ўқувчи онгида қайта ишланиб, ахлоқий-тарбиявий мазмун ҳосил қилади: «Ҳазрат Довуд ҳар доимдагидай байтул ҳарамда Ҳақ таоло шаънига ҳамду саноларни берилиб куйлаб ўтирганида Иблис пайғамбарни йўлдан оздириш учун олтин ва бошқа жавоҳирлардан тирик қуш ясаб, Довуд ҳузурига юборди.

Пайғамбар бу ғаройиб қушни кўриб, жаннат қуши деб ўйлайди ва Аллоҳга ҳамду саноларни эсдан чиқариб, қушга маҳлиё бўлиб қолди. Довуд алайҳиссалом уни тутаман, деб югурганида қуш учиб кетди ва тоғдаги катта чинор шохига кўнади. Ҳазрати Довуд тепага чиқиб кетаётганида сал наридаги ҳовуз четида чўмилаётган нозик ниҳол соҳибжамолга кўзи тушади. Шу заҳоти кўнгли беқарор бўлиб, шохлик мансабидан фойдаланиб соҳибжамолни ўз ётоғига чақиртириб, у билан қовушади. Ана шу нозик ниҳол париваш –

¹ Қаранг: Садриддин Салимов. Зиёратингиз қабул бўлсин // Саодат. – 1992. – № 3-4.

² Андижоний Маҳкам. Чўмилаётган соҳибжамол ёки ҳазрати Довуднинг гуноҳи // Саодат. – 1993. – №. 10-11.

Сабиҳа аслида ҳазрати Довуднинг содиқ саркардаси Баҳодир Урмёнинг завжаси эди. Ҳазрати Довуд ундан қутулиш ва гўзал хотинига эришиш мақсадида Сабиҳанинг эри Урмёни румликлар билан урушнинг энг оғир, оловли жойига юборади ва у ўша жангда Ватан учун ҳалок бўлади. Гўзал Сабиҳага ҳазрати Довуд уйланди ва ривоятларга кўра, бу муҳаббатдан туғилган фарзанд ҳазрати Сулаймон алайҳиссалом эди.

Орадан йиллар ўтди. Ҳазрати Довуд ўз саркардасига жабр-зулм қилгани ёдидан кўтарилиб кетди ва у байтул ҳарамда ўтириб:

– Эй парвардигор, бировларга жабр-зулм қилувчиларни сира кечирмагин ва мазлумларни ўзинг ғимоя қил! – деб мурожаат қилар эди. Шунинг учун ҳеч бир ҳодисани назардан қочирмайдиган Қодир Эгам ўз элчиси Довуд пайғамбарни огоҳ қилиш учун унинг ҳузурига фаришталари Жаброил ва Мекоилларни(бирини золим ва бирини бечора, мазлум қиёфасида) юборди. Иккаласи Байтул ҳарам меҳробидан чиқиб, ҳазрати Довудга арз билан мурожаат қилдилар.

- Юзта совлиқ қўйи бор одам менинг биттагина совлиғимни тортиб олди, шу инсофданми? – деди мазлум.

- Менинг қўйларим юзта бўлса, бир суруви етади, бу камбағалга қўйнинг нима кераги бор, барибир боқолмайди, - деди золим.

Бу даъволашувни эшитиб, ҳазрати Довуд адолатсизлик қилган золимни жазолаш учун таёғини кўтарди. «Бу таёқ билан ўзингни ургил! - дейишди фаришталар. Сўнг Мекоил ва ҳазрати Жаброил иккаласи яна ғойиб бўлиб қолишди». Бунда матбуотнинг тасвирийлик функцияси, унга хос бадиийлик, ровийлик хусусиятлари мақоланинг таъсир кучини оширган.

Умуман, мазкур бадеа қизиқарли ва хилма-хил сюжетларга бой, айтиш мумкинки, публицист юксак савияда туриб мавзуга ёндашган. Лекин «Қуръон тафсири» рукнидаги бу мақолага «Инжил» нашрига эмас, «Қуръони карим»га суяниб фикрлаши мақбул эди. Ижодкор ўз фикрини тўлдириш ва чуқурлаштириш учун «Библия», яъни «Инжил»нинг (Стокгольм нашри, 1992 йилдан) фойдаланади. Айни пайтда «Инжил»нинг 4000 дан ортиқ вариантлари бор. Ҳар бир мақолада фактларни солиштириш, чуқур ўрганиш тадқиқотчининг вазифасидир. Умуман, «Қуръон тафсири» деган рукн остида мақола ёзишда ҳар томонлама эҳтиёт бўлиб

ёндашмоқ зарур. Айниқса, бунда адашув, чалкашликка йўл қўйиш бошқаларни ҳам адаштиришга олиб келади.

Бадеа жанри тасаввуфий мавзуни ёритишда катта имкониятларга эга. Бу борада юқори ўринларда таъкидланганидек, Б.Валихўжаевнинг изланишлари ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Сўнгги йилларга келиб, «Саодат» журналида тасаввуф таълимотига оид мақолаларни бериб бориш барҳам топди. Кўпроқ ахлоқий-таълимий мавзуларга ёндашиш «Саодат»нинг асосий услубларидан бири бўлса-да, тасаввуфий мақолаларни эълон қилиш сустлашгани ачинарлидир.

Ўзбек матбуотида ҳар бир журнал ёки газетанинг ўз қиёфаси, ўз услуби бор. Бу уларнинг безалиш услуби, тили, психологик хусусиятлари ҳамда ўқувчиларга маълумотни етказа билиш маҳоратида ҳам кўринади. Баъзи мақолаларда матбуотнинг тасвирий ва таҳлилий функцияси биргаликда, яъни синкретик тарзда қўшилиб, унинг таъсир кучини оширган. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тасаввуфий мақолаларга шарҳ жанрида битилган мақолаларда ҳам ана шу хусусиятларни кўриш мумкин. Лекин бу йўсиндаги мақолалар кўп эмас. Улар сирасига профессор Н.Абдуазизованинг «Мулоқот» журналидаги шу мавзудаги материалларга шарҳ йўсинида ёзилган «Умуминсоний қадрият ва янгича тафаккур минбари» мақоласини киритиш мумкин.¹ Мақола журнал чиқа бошлаганига ўн беш йил тўлиши муносабати билан ёзилганлиги учун унда публицистик пафос руҳи кучли. Муаллиф журналдаги тасаввуфий мақолаларга назар ташлар экан, улардаги умумий бир концепцияни кўра олади: бу жамиятни Комил Инсон билан безаш ғоясидир. Муаллиф ана шу нуқтаи -назардан О.Усмоннинг «Ваҳдат шаробин ичдим», «Шайх Юсуф Ҳамадоний», «Занги ота силсиласи» ва Б.Валихўжаевнинг «Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат» каби мақолаларидаги журналист маҳоратини таъкидлайди, тарихий далиллашнинг бу услубдаги мақолалардаги аҳамиятини кўрсатади.

Шунингдек, «Мулоқот» журналининг бошқа таҳририятларга нисбатан ўрни ва қиёфаси унда эълон этилаётган мавзуларнинг халқчиллиги ва равонлиги, долзарблиги билан бирга тарихий факт ва далиллардан унумли фойдалана олишида эканлиги билан ҳам

¹ Абдуазизова Н. Умуминсоний қадрият ва янгича тафаккур минбари//Мулоқот.—2005.— №6.—Б.15-18.

белгиланишини кўрсатиб ўтади. «Мулоқот» журнали фаолиятида,— дейди муаллиф— истиқлолга хос муҳим ижодий бурилиш руҳи етакчилик қилади, яъни маънавият ва маърифатни юксак даражага кўтариш туйғуси, умумбашарий ва миллий кадриятларни уйғунлаштириш негизида миллий онг ва демократик тафаккур тарбиясини кучайтириш руҳи устувордир». Бу муаллиф фикрининг хулосаси бўлибгина қолмай, мақоланинг концепцияси бўлиб хизмат қилган. Шарҳ жанрининг имкониятларидан яна бири унда муаллиф фикрининг оддийдан мураккабга томон ўсиб бориши, маълум бир динамикага эга эканлигидир. Кўринадики, шарҳ жанри илмий публицистикада илмий фикр-мулоҳазани фақат баҳолаш, тарози палласига қўйиб тенг тортиш услубигина эмас, балки тафаккур тадрижини белгилайдиган, жамият ҳаётига кенг назар ташлайдиган, муаллиф фикрини жамоатчилик фикри билан солиштириш асносида ривожлантирадиган жанрлардан биридир.

Суҳбат-мунозара жанрида битилган материаллардан бири журналист К.Алиеванинг «Миллий тикланиш» газетасида чоп этилган «Илм хосияти» мақоласидир¹. Профессор Н.Комилов билан савол-жавоб тарзида ёзилган бу мақолада тасаввуф таълимотининг ҳақиқий маъно-моҳияти, унинг жамият ҳаётидаги ўрни, инсоннинг ҳаётдан мақсади, нафси поклаб, Комил инсонлик сифатларига эга бўлиш риёзати ҳақида сўз боради. Суҳбат мунозарада муаллифнинг ҳаёт ҳақидаги, тасаввуф таълимоти ҳақидаги ўзаро уйғун фикр-мулоҳазалари, чуқур ўйланган саволлари олим томонидан етарли тарихий далиллар ва теран фактларга асосланган жавоблар билан бойитилган. Айниқса, давлат ва жамият ривожига фан ва маданият, илмий тафаккур тадрижи билан бевосита боғлиқ эканлиги, шу асосга кўра тасаввуф таълимоти ҳам жамиятда катта аҳамиятга эга эканлиги бунда чуқур таъкидланади. Журналистнинг бу борада чуқур тайёргарлик кўрганлиги саволларнинг салмоғидан ҳам кўриниб турибди. Берилган тўққизта савол ҳам асосли ва мавзу ҳақида ўқувчига кенг тасаввур беради.

Суҳбат-мунозара жанридаги мақолалар учун хос хусусият ўртага ташланган муаммонинг илмий ечимини топишдаги маҳорат билан белгиланади. Бу маҳорат эса бевосита журналистнинг мавзу ҳақидаги тасаввури равшанлиги ва ҳар томонлама кенг билими билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, берилажак саволлар ҳам

¹ К.Алиева. Илм хосияти // Миллий тикланиш. - 1997. - 21-октябр.

масаланинг моҳиятига ойдинлик киритишга ва шу билан бирга суҳбатдошнинг маънавий қиёфасини акс эттиришга хизмат қилиши керак. Юқорида қайд этилган мақоладаги ана шу хусусиятлар мақоланинг кенг ўқувчилар оммаси учун тушунарли ва равон бўлиши, ўқимишли чиқишини таъминлаган. Ўта жиддий мулоҳазалардан кейин мақола сўнггида муаллиф суҳбатдошдан унинг шеър ёзиши ҳақида сўраши ва лирик асарлардан намуналар берилиши материалдаги умумий руҳни янада кўтаринки этган, ўқувчи ва муаллифни янада яқинлаштирган. Суҳбат-мунозара жанри ана шу хусусиятлари билан ҳам ажралиб туради.

Айни 1990-2000 йиллар матбуотни кузатганимизда, «Халқ сўзи», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газеталари ва «Мулоқот», «Сирли олам», «Гулистон», «Ёшлик», «Фан ва турмуш», «Шарқ юлдузи», «Саодат», «Тафаккур» каби журналларда тасаввуфий қадриятлар мавзуси кенг ва теран ёритилганлигининг гувоҳи бўламиз. Бунда муаллифлар кўпроқ публицистиканинг портрет-очерк, муаммоли мақолалар ва тарғибот-ташвиқот услубидаги жанрларидан фойдаланаётганлигини кўриш мумкин.

«Шарқ юлдузи»¹ журнали ҳам 1988 йилдаёқ бу мавзуларга жиддий эътибор қаратган эди. Олим Муҳаммаджон Имомназаровнинг машҳур сўфий ва шоир Фаридиддин Аттор ваҳдонияти ҳақидаги мақоласи портрет-очеркнинг намунасидир. Ўзининг чуқур бадиияти ва халқона тили билан бу мақола ўқувчини безътибор қолдирмайди. М.Имомназаров ушбу мақолада шоирнинг «Мантиқ ут-тайр» («Қуш тили») достони асосида туғилган баъзи бир мулоҳазаларини баён этади. Муаллиф ушбу асар олдидан катта маънавий-адабий тайёргарлик кўрганлиги билиниб турибди. Хорижлик олимлар Хелмут Реттер, Абдуваҳоб Аъзам, Абдулхусайн Зарринкўб, Меҳди Ҳамидий, Ф.И.Волков, А.Муҳаммадхўжаев, Е.Э.Бертельс, Гарсин де Тасси кабиларнинг тадқиқотларини теран таҳлил этади ва бевосита шоир ижодини асл манбалар асосида тадқиқ қилади. Бунинг учун ЎзФАнинг Шарқшунослик институтида сақланаётган «Ситтаи Фаридиддин Аттор» (Фаридиддин Аттор олтилиги) номли ноёб қўлёзма асосида фикр-мулоҳаза юритади. Шу билан бирга муаллиф сўфий шоир ҳаёти ҳақида бир қатор тарихий маълумотлар ҳам келтирадики, бу

¹ Қаранг: Имомназаров М.Ҳақиқат ва мажоз//Шарқ юлдузи.— 1988.—№ 4.—Б.176-181.

мақоланинг илмий-бадий қимматини янада оширади. Мақолага Алишер Навоийнинг

Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқники,

Гар сен идрок айласанг, айни ҳақиқатдур мажоз,-

мисралари эпиграф қилиб олиниси бежиз эмас. Зеро, муаллиф Фаридиддин Аттор ижоди ва ҳаёти мисолида ҳақиқат ва мажоз тимсолини тадқиқ этади. Тимсолларга яширинган маънолар силсиласини тасвирий воситалар билан теран ифода этиш муаллифнинг ўзига хос услубидан далолатдир. Мақола мана бу рамзий тасвир билан бошланади: «Атроф сахро. Худудсиз қум денгизи жазирамада олов янглиғ жимирлаб кўзни қамаштиради. Ҳорғин йўловчилар бир ютум сувга зор ўлароқ олға қараб бемадор сурғалишади. Барчанинг нигоҳи узоқ уфқларда. Ниҳоят сафарнинг олди қаторидан хаста ва ҳазон овоз келади: «Олдинда бир кўм-кўк водий нишона бермоқда». Беҳисоб кўзлар умидвор ўша томон талпинади: «Қани? Қани ўша водий? Ҳаёт водийси. Бахт водийси».

Аммо йўловчининг яллиғланган нигоҳи яна алданади. Уфқларда ҳеч нарса йўқ, фақат жазирама кул денгизи. Кўринган шарпа эса аёвсиз саҳронинг навбатдаги «ҳазили»- сароб...». Публицистнинг бу нозик тимсоли бежизга эмас. Чунки, унинг ўзи сўнгроқда таъкидлаганидек, сув—бу ҳақиқат. Йўловчилар — инсоният. Асрлар оша «бахт» дея, «обихаёт» дея, «ҳақиқат» дея олға силжиб келаётган инсоният. Бу ўхшатишдаги публицистик бўёқнинг кучлилиги, рамз ва маънонинг уйғунлиги ўқувчини ўзига тортиб олади, ўқувчи публицист ўртага ташлаган «сир»ни билиш учун ҳам катта қизиқиши билан мақолага кўз югуртиради. Шунингдек, ўз ўрнида келтирилган Фаридиддин Аттор шеърларидан иқтибослар, «Мантиқ ут-тайр» қаҳрамонлари ҳақидаги ўзига хос хулосалар ҳам ўзининг кучли ва теранлиги билан ажралиб туради. Айниқса, Фаридиддин Атторнинг

Ишқро, дарди бибояд пардасўз,

Гоҳ жонро пардарир, гоҳ пардадўз.

(ишқ дарди пардани куйдирувчи бўлиши лозим). Гоҳ жон пардасини йиртувчи, гоҳ тикувчи мисраларини тадқиқотчи чиройли услубда шарҳлайди. Умуман олганда, мақоладаги самимият ва кенг билим унинг ҳаётчанлигини таъминлаган. Муаллифнинг бир томондан портрет-очерк имкониятларини теран англаши, сўзланмоқчи бўлган аудиторияни нозик илғаши услубнинг

индивидуаллигини таъминлаган бўлса, иккинчи томондан, тил ва мазмун ўзаро муштарак ҳолда очеркнинг информацион базисини мустаҳкамлаган. Чунки тилга олинмоқчи бўлган мавзунинг аудиторияга қай даражада сингиши, жамоатчиликда қандай таассурот қолдириши информацион базисга ҳам боғлиқдир.¹ Зеро, тасаввуф илмини жамоатчилик қандай қабул қилиши жанр имкониятларидан қай даражада фойдаланиш билан ҳам ўлчанади.

Бу борада қандай жанр бўлмасин, аудиториянинг иқлимини белгилайдиган, босқичма-босқич тасаввуфга оид сўзларни луғат асосида бериб бориш катта самаралар беради.

«Ўзбекистон овози» газетасининг 1993 йил, 26 август сониди Султонмурод Олимнинг «Тасаввуф нима? » номли мақоласи тасаввуф ҳақида равшан тасаввурлар бериши ва жамоатчиликнинг фаол эътиборини торта олиши билан ажралиб туради. Аслида мақола тарғибот-ташвиқот услубида битилган бўлса-да, муаллиф кўпроқ фикрлашни ўқувчининг ўзига ҳавола қилади. Унда инсон ўз-ўзини англаши, поклик, футувват каби фазилатлар улуғланади, Алишер Навоийнинг тасаввуфга берган сифатларини таҳлил этиш орқали тасаввуф бир ясама билим эмас, балки халқимизнинг руҳиятида у аслида мавжудлиги таъкидланади. Муаллиф бу илмни ҳаётга боғлаб тушунтиради, кўнгил софлиги, ризоиликни риё, ҳасад каби иллатларга қаршилангириб сўзлар экан, Нақшбандия оқимининг ҳаётбахшлигини ишонарли далиллар билан изоҳлайди. Бунда муаллиф «тасаввуф», «солик», «ризо аҳли», «маърифат» каби сўзларнинг маъноларини соддалаштириб баён этади. Умуман, тарғибот-ташвиқот руҳидаги мақолаларда етакчи хусусият мавзунини жамоатчилик фикрига ҳавола қилишдаги меъёрдир. Бу меъёрни бошқа газета-журнал саҳифаларидан ҳам топиш мумкин.

«Мулоқот» журнали ҳам тарғибот-ташвиқот услубидаги ва портрет-очерк сифатидаги ўнлаб мақолалар эълон қилди. Жумладан, Б. Валихўжаевнинг «Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат»², «Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари»,³ Муталлиб Усмоновнинг «Ислом ва демократия»,⁴ Ориф Усмоннинг «Ваҳдат шаробин ичдим», «Ҳаким ота»⁵ А.Мавруловнинг «Ислоҳотлар

¹ Прохоров.П.П.Введение в журналистики.-М.: Из-ва Рип-холдинг, 1998. –Ст.30.

²Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор: уйдирма ва ҳақиқат//Мулоқот. –1991.–№3-4.

³ Валихўжаев Б. А.Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари//Мулоқот.–1991.–№ 2 .

⁴ Усмонов Муталлиб. Ислом ва демократия//Мулоқот. –1991.–№ 7.–Б. 63-67.

⁵ Усмонов Ориф. Ҳаким ота //Мулоқот. –1993. –№11-12–Б.54.

манбаи –инсон»,¹ Мираҳмад Мирхолдор ўғлининг «Аҳмад Яссавий «Шажараи саодат»,² А.Жузжонийнинг «Тасаввуф таълимотининг илдизлари»,³ З.Қутибоевнинг «Маънавият чашмасидан томчилар»,⁴ Бахтиёр Исабекнинг «Яссавий ва Нақшбандия»⁵ каби қатор мақолалари эълон қилиндики, уларнинг барчаси миллий маънавиятимиз силсилаларига муносиб улуш бўлиб қўшилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, *тасаввуф таълимотини талқин этишда асосан, мақола жанри етакчилик қилмоқда* (–Таъкид бизники.–Г.Т). А.Жузжонийнинг «Тасаввуф таълимотининг илдизлари» туркум мақолалари журналнинг бир неча сониди бериб борилган. Уларда «тасаввуф» сўзининг келиб чиқиши, «ирфон» сўзининг маънолари, «таносух», «Виндоштан» мазҳаби, Афлотуннинг «Ғоялар дунёси», Мисрдаги «Ишроқ мактаби» ва шу каби кўпчилик учун нотаниш мавзуларни олим қисқа ва лўнда изоҳлайди. Бу мақолалардаги хулосалар ўқувчи дунёқарашини янада кенгайтиради. Жумладан, Румийнинг «Биз Қуръоннинг мағзини чақиб, бошқаларга унинг пўчоғини қолдирдик», деган ҳикматли сўзларига боғланган мақола сўнгидаги ечимлар кучли хулосалар билан бойитилган. Зеро, А.Жузжоний таъкидича, «Ҳинд, юнон, фалсафаси ва масиҳият таълимотларидан қатъий назар ислом тасаввуфи Қуръон булоғидан сув ичади». А.Жузжонийнинг ушбу мақолалари кенг ўқувчилар аудиторияси учун мўлжалланган бўлиб, унда «ирфон», «тасаввуф», «таносух», «вахдатул вужуд» каби тушунчаларга, тасаввуфдаги Афлотуннинг «Ғоялар дунёси», Мисрдаги «Ишроқ» мактаблари ҳақида бир чимдимдан бўлса-да, маълумотлар берилади. Бу туркум мақолаларнинг бир афзаллиги шуки, фойдаланилган манбалар муфассал равишда мақола сўнгида келтирилган. Шунингдек, журналда Фаҳриддин Али Сафийнинг «Рашаҳотул-айнул ҳаёт» («Мангу ҳаёт булоғидан томчилар») асарининг бериб борилиши ҳам ўқувчи маънавий дунёсини бойитади.

1993-йил, 9-10-сониди эса Мираҳмад Мирхолдор ўғлининг «Аҳмад Яссавий. Шажараи саодат» сарлавҳали мақоласи эълон

¹ Маврулов А. Ислоҳотлар манбаи-инсон//Мулоқот.–1997.–№1.

² Мираҳмад Мирхолдор ўғли. Аҳмад Яссавий. Шажараи саодат//Мулоқот.–1993.–№ 9-10.–Б.48.

³ Жузжоний А.Тасаввуф таълимотининг илдизлари//Мулоқот. –1995.–№1-2;–№3-4;–№5-6.

⁴ Қутибоев.З.Маънавият чашмасидан томчилар//Мулоқот.–1995.–№5-6.

⁵ Исабек Бахтиёр.Яссавия ва нақшбандия//Мулоқот.–1997.–№3.–Б.37-40.

қилинган бўлиб, унда Аҳмад Яссавий ва унинг шажараси ҳақида муфассал маълумотлар берилган. Ундаги хулоса жуда ўз маромига етгани билан аҳамиятга эга: «Эътиқод-кимёи асил», дея асосли хулоса чиқаради муаллиф. Бу каби хулосалар ўқувчи тафаккурини бойитиб, маънавий дунёсини кенгайтиради. Муаллифнинг асл манбалардан хабардорлиги мақоладаги изчиллик руҳидан сезилиб турибди. Бизнингча, илмий публицистика йўналишида ижод қилиш ижодкордан қуйидаги билимларни талаб қилади: Биринчидан, у энг аввало, манбалар билан ишлаш малакасига эга бўлиши зарур. Бунинг учун манбани ўқий билиши, асл манба билан иккинчи даражали манбани фарқлай олиши лозим.

Айниқса, тасаввуфий мавзудаги мақоланависликда бу жуда зарур. Бу борада Нажмиддин Комилов, Маҳмуд Ҳасаний, Ориф Усмон, Иброҳим Ҳаққулов, Сайфиддин Рафиддинов, Садриддин Салимов, Зокир Қутибоев, Ботирхон Валихўжаев, Султонмурод Олимов, Шухрат Сирожиддинов, Муҳаммадjon Имомназаров, Омонулла Бўриев, Ёқубжон Исҳоқов, Бойбўта Дўстқораев, Маҳкам Маҳмудов, Эргаш Очилов, Гулчеҳра Наврўзова, Икромиддин Остонакулов каби заҳматкаш олим-ижодкорларнинг меҳнатларини, илмий тадқиқотларини айтиб ўтиш жоиз. Улар турли вақф ҳужжатлар, ёзишмалар, илмий ва бадий асарлар, маноқиб ва мақоматлар ҳақида теран изланишлар олиб бормоқдалар. Ў.Исломий келтирган фактга кўра, ҳозир ЎзФА Шарқшунослик илмий- текшириш институтида биргина хожагон тариқати ҳақидаги манбалар сони минг нусхадан ошади. Ваҳоланки, бошқа тасаввуф олиму шоирларининг асарлари ҳам ҳисобга олинса, ҳали бу йўлда қилинадиган ишлар жуда кўплиги аниқ бўлади. Иккинчидан, илмий-публицистика мақоланависи таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Қуруқ баён билан ўқувчи қалбига йўл топиб бўлмайди. Кучли таҳлилий мақоланавислар сирасига О.Усмонов, И.Ҳаққулов, Илёс Ғозий, О.Бўриев, М.Маҳмудов, З.Қутибоев кабиларнинг изланишларини кўрсатишимиз мумкин. Учинчидан, илмий публицистика ижодкори тарихий воқеаларга холис баҳо бера олиши керак. Масалан, И.Ҳаққуловнинг 1991 йилда эълон қилинган «Аҳмад Яссавий» мақоласи ўзининг холислиги билан ажралиб туради¹. Ёки Султонмурод Олимнинг «Лисонут-тайр»нинг олтин

¹ Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят.-Т.:Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.

халқаси»¹, Бойбўта Дўстқораевнинг «Яссавий ким эди» китобига ёзган бош мақоласи (1994 йил)² ана шундай тарихий ҳаётга берилган объектив баҳо эканлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тасаввуф таълимотидаги оқимлар, тариқатлар ҳақида сўз кетганда, баъзан яссавия ва нақшбандия бир-биридан устун қўйилади ёки улар зидлантирилади. Масалага бундай ёндашиш жоиз эмас. Тўғри, публицистика – бу турли фикр–мулоҳазалар, айрича нуқтаи-назарлар майдони ҳамдир. Бу, айниқса, тасаввуфий мавзудаги мақолаларга хосдир. Тасаввуфга жамиятдан алоҳида бўлган, уни фақатгина «юрак иши» деб қарайдиган мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Тадқиқотчи Бахтиёр Исабекнинг³ «Мулоқот» журналининг 1997 йилги 3-сонида «Яссавия ва Нақшбандия» деб номланган баҳс-мунозара услубидаги мақоласи эълон қилинган. Ўринли, жўяли мулоҳазалар акс этган мақолада баҳсли ўринлар ҳам йўқ эмас. Шуни таъкидлаш керакки, мақола жуда катта пафос ва ички ҳарорат билан ёзилган. Ундаги деярли барча мулоҳазалар аниқ далил ва тамойилларга асосланган. Масалан, «Яссавийнинг ҳам, нақшбандиянинг ҳам (агар улар бир-бирига мутлақо алоқасиз тариқатлар бўлган тақдирда ҳам) пойдевори, замини Қуръондир», дейди муаллиф. Албатта, бу гап ҳақиқат. Ёки унинг Яссавия тариқати ҳақидаги мана бу тадқиқотлари ҳам мунозарага ўрин қолдирмайди: «...умуминсоний руҳ эҳтиёжини қондирувчи ислом-сўфийлик оқимларининг энг кенг тарқалганларидан, 1000 йил давомида дўст-душманлар тазйиқи, сиқуви, танқиди узра яшаб келаётган, бир неча аср давомида такомиллашиб, турли бошловчилар номи билан аталиб келинаётган оқим Яссавия тариқатидир. Бу оқим пайдо бўлгандан бошлаб, ҳанузгача, шу кунимизгача унинг ошкора ва пинҳона муҳолифлари «Яссавия дастлаб бепоён даштлар қўйнидаги турк қавмлари учун мўлжалланган» (Ф.Кўпрулузода) деган бўлса, «нақшбандийлик маданийлашган муҳитнинг манфаатларига мос келади» деб гўё Яссавийнинг ўзига хослигини кўрсатмоқчи бўладилар, аввало, «бепоён даштлардаги турк қавмлари» билан «маданийлашган муҳит»нинг зидлантирилиши нотўғридир. Ҳозирги кунда Овруполик ёки Америкалик ўрта маълумотли инсон, кўчманчи-маданиятсиз, ўтроқ-маданиятли деган гапнинг устидан

¹ Олим С. Лисонут-тайрнинг олтин халқаси//Тафаккур.– 2001.–№4.–Б.35-47.

² Дўстқораев Б.Яссавий ким эди(Сўз боши мақола).-Т., 1994.

³Қаранг: Исабек Бахтиёр. Яссавия ва нақшбандия//Мулоқот.– 1997.–№ 3.

кулади. Зотан, кўчманчилик ўзига хос маданият, ўтроқлик-ўзига хос маданият. Бу ижтимоий турмуш тарзи бир-бирига зидланувчи эмас, бир-бирини тўлдирувчи ҳодисалардир»... Муаллифнинг бу ҳақли, ўткир мулоҳазаларини маъқуллаймиз. Ростдан ҳам турк олими Фуод Кўпрулузоданинг «Яна нақшбандийлик ҳақидаги манбаларда уларнинг эски Яссавий анъаналарида бўлган сигир қурбон қилиш, турли-туман шаклларга кириб ғойиб бўлиш, мунофиқларнинг ҳайвон шаклига кириши каби қисман турк кўп худолилигидан ва қисман буддизм (–Таъкид бизники.– Г.Т.)дан келганини билдирадиган унсурлар мавжуд,» деган фикрларига ўз муносабатини билдиради.¹ Ислом тасаввуфининг бош жавҳари – Аллоҳни бир, расулни ҳақ деб билиш фалсафасига асосланганлигини таъкидлайди. Яссавия тариқатига аср бошларидан бери давом этиб келаётган турли қарашларни муаллиф чуқур таҳлил этади. Кейинги мулоҳазаларда муаллиф Яссавия ва Нақшбандиядаги умуминсоний ғоялар муштараклиги ҳақида таҳлилий ва теран фикрлар билдиради. Нақшбандиядаги ўн битта умдага оид маънолар «Девони ҳикмат»да ҳам борлигини таъкидлайди.

«Баҳоуддин Балогардон»² китобида ёзилишича,–дейди муаллиф, «Вуқуфи замоний бу йўлда юрувчи учун шундай нарсани, толиб доимо ўз аҳволидан хабардор бўлиши, ҳар бир замонда ўзининг ҳоли ва сифати қандай, шукр пайтими, узр пайтими, буни билиш керак». Ҳазрат Яссавийнинг қуйидаги ҳикматларига диққат қилинг.

Ўзунг билмиш илминг бирла амал қилғил,

Сен билмасанг сендин хато кечти бўлғай.

Тилда айтғил лоилаҳа иллоллоҳни

Ичга солғил, ҳар нафасда бўлғил огоҳ.

«Ичга солғил, ҳар нафасда бўлғил огоҳни» шеърини вазнга солинганлиги унинг нуқсони ҳисобланмаса, «вуқуфи замонийни бундан ортиқ ифода этиб бўлмаса керак»... Бу каби Бахтиёр Исабекнинг ҳикматларга тўла шарҳлари ўқувчини қониқтиради. Тадқиқотчининг шоир-аллома ижодига теран назар ташлаши, ундаги яширин маъноларни излаши ўқувчида катта таассурот қолдиради. Энг муҳими, мана бу хулоса мақолада айтилмоқчи

¹ Қаранг: Муҳаммад Фуод Кўпрулузода. Аҳмад Яссавий. (А.Ирисов тайёрлаган)// Гулистон .–1996.–№ 2.

² Баҳоуддин Балогардон.(Нашрга тайёрловчи:М.Ҳасаний)–Т.: Ёзувчи, 1993.

бўлган фикрнинг тамал тоши бўлса, ажаб эмас: «Яссавия сўфийлигининг «манаман» деб юзага чиқиб турмаганлиги учун кўриб-кўрмаганлигимиз оқибатида унинг сўфийлик томонига бир қадар беписандлик муносабатимиз сезилиб қолмоқда. «Алония», «арра», «жаҳр» – жамоавий зикр, у «биз»га қаратилган.

Хуфия зикр «мен»га қаратилган... Аслида, яссавия ва нақшбандия бир-бирига зид тариқатлар эмас, балки бир-биридан ўсиб чикувчи, бир-бирини ўзаро тўлдирувчи, ислом оламидаги барча диёрлар, мамлакатларнинг халқларини маънавий камолот бўйича бошловчи, ижтимоий иллатларга аёвсиз ўт очувчи, инсонпарварлик, ҳақпарварлик таълимотидир»¹...Бу ерда масалага жуда тўғри баҳо берилган. Бироқ, мақола бошида Бахтиёр Исабек шундай дейди: «Сўфийлик ижтимоий-иқтисодий заминда эмас, руҳий-ижтимоий заминда вужудга келиб руҳ эҳтиёжига жавоб тариқасидаги таълимот сифатида намоён бўлади»... Бу, бизнингча, бир ёқлама баҳо. Сўфийлик ривожига ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ҳам акс этади. Чунки у ҳам бевосита жамиятдаги иқлим маҳсули. Сўфий ҳам энг аввало, инсон, Холиқнинг яратгани. Бу соҳага ҳам жамият ҳаётининг ижтимоий-иқтисодий тамойиллари қайсидир томонлама таъсир кўрсатади. Ҳар бир сўфий, буюк зот дунёга келиши учун ўзига хос тарихий шарт-шароит керак бўлади, у хоҳ сиёсий, хоҳ иқтисодий, хоҳ руҳий томондан бўлсин, шароит яратилиши керак. Шунга қарамай, Бахтиёр Исабекнинг ушбу мақоласидаги самимият, мулоҳазаларнинг илмий асосланиши, ўтли, дардли сўзлар ўкувчини безътибор қолдирмайди. Муаллифнинг мақола бошидаги эпиграфи ҳам ўзига хос. Бу Аҳмад Яссавийнинг ушбу сўзларидан иборат: «Бу йўлда юргувчи қанчалик юрмасин, унинг сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади»...Бизнингча, Яссавий таълимоти жуда чуқур асосга эга. Унда ошиқ ўз саволларига жавоб топиши учун нозик сир-асрорлар яширинган. Муаллиф ўз мақоласида ана шу сирлар салтанатига ишора қилади. Аҳмад Яссавий тариқатидан турк-ислом олами бўйлаб кўплаб шохобчалар тарқалган. Шулардан бири Бектошиядир. Бу мавзуда Ориф Усмоннинг «Бектошия» мақоласи эътиборлидир². Унда Яссавийнинг 99 шогирдидан бири Шайх Лукмон Парранданинг йирик шогирди хожи Бектош Валий

¹ Қаранг: Исабек Бахтиёр. Яссавия ва нақшбандия //Мулоқот.–1997.–№ 3.–Б. 37-40.

² Қаранг:Усмонов О. Бектошия//Мулоқот.– 1997.–.№2.–Б.53-56.

таълимоти ҳақида М.Кўпрулузода маълумотларига таянган ҳолда сўзланади. Мақоладан Хожа Бектош Валийнинг иродат силсиласининг рўйхати ҳам жой олгандир. Ориф Усмон айтишича, бу таълимот асосида шиалик, алавийлик таълимотлари аралашган пантеистик ғоялар ётади. У айниқса, Туркияда ривожланди. Бу таълимотнинг йирик раҳбари XIII асрда яшаган Юнус Эмро эди, дейди олим. Мақоланинг тарбиявий аҳамияти шундаки, унда Хожа Бектош Валининг илмий рисоалари ҳақида фан учун янги маълумотлар берилади. Хожа Бектош Валининг «Мақолот», «Китобул фавоид», «Фотиҳа сураси тафсири», «Мақолоти Ғайбия ва калимаи айния», «Шарҳи бисмиллоҳ» каби асарлари бўлиб, «Мақолот» асаридан шундай ҳикмат келтирилади:

«Ва ҳам Байтул-маъмур бор, Каъба бор, лекин кўнгул ул иккисидан ҳам буюқдир. Зероким, Байтул-маъмур кўкдадур, қаррубийлар (малаклар) тавоф қиларлар, аммо Кўнгул Подшоҳи олам – Тангри таолонинг назаргоҳидир. Ва кўнгул кушга ўхшар, куш учаркан, баъзан озар ва лекин соф кўнгул озмас, зероким, кўнгул билан яратган (Худо) орасида парда йўқдур. Абдуллоҳ Ибни Аббос (р-а) айтарким, Муҳаммад Мустафо (САВ)дан эшитган эканким, Яратган билан бошқа ҳамма жонзотлар орасида ҳижоб бордур ва лекин кўнгул билан Тангри таоло орасида ҳижоб йўқдур»... Бу чиройли иқтибос мақолага алоҳида ўзгача мазмун бағишлаб турибди. Зеро, тасаввуфнинг ўзак масаласи – кўнгилни ораста тутмоқдир.

§3.Тасаввуф мавзусидаги матбуотда чиқишларнинг тили ва услуби

Инсон вужуди ва руҳи илоҳий сув–тасаввуф фалсафаси билан покланар экан, бир савол қаршисида ўйга толамиз. Биз бу илмни қандай йўналишда ва услубда ўрганмоғимиз лозим? Бизнинг қарашларимиз қай йўллارга туташади? Аввало, шуларни аниқлаб олиш керак. Зеро, тасаввуф шундай илмки, унинг сўқмоқ ва чакалакзорлари кам эмас, бундай йўллarda киши ҳар қадамда адашиши ва ўзининг орқасидан келаётганларни ҳам адаштириши мумкин. Тасаввуф ғоялари ҳам хилма-хил. Бир томондан, Қуръону ҳадис мағзи, илми калом, мутазилийлар, ашъарийлар, «ихвонус сафо» жамлаган фалсафа, иккинчи томондан Зардушт ва Будда, Афлотуну Арасту, Пифагор ғоялари, юнон мутафаккири

Платоннинг пантеизми. Яна бир томондан эса, гуманистик адабиётнинг халқчил ғоялари ва тасаввуфнинг илоҳсеварлик талаблари, илоҳий ишқнинг аниқ назариялари. Ахир шарқ адабиёти тасаввуф ёрдамида ўзининг назарий – фалсафий йўлдошини, суянчиқ ва ҳаммаслагини топди. Зеро, адабиёт каби тасаввуфнинг бош ўзак мақсади – Комил инсонни тарбиялашдир. Унинг ботиний олами, ички зиддиятлари, руҳ ва жисм ислом орасидаги кураш сўфийларни қаттиқ қизиқтирган. Бу борада илмий публицистик материалларнинг тили ва услуби ўзига хос ҳамда мавзуларнинг йўналиши аниқ бўлиши кенг самаралар беради. Тасаввуфий мавзулар Эрон ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонаси ҳузуридаги маданият ваколатхонасининг нашри «Сино» журналида кенг ёритилаёпти. Бу журналда тасаввуф таълимотининг кўплаб масала ва муаммолари ҳақидаги хорижлик ва юртимиз олимларининг тадқиқотлари мунтазам равишда чоп этилаёпти. Мисол учун, Султонмурод Олимнинг «Ғавсул-Аъзам ёки Қодирия тариқати»¹, Ориф Усмоновнинг «Шайх Юсуф Ҳамадоний»², Иброҳим Худоёрнинг «Хуморсиз шароб»³, Ғулом Каримнинг «Сўфийлар ҳикмати»⁴, А.Зарринқўбнинг «Сўфийлар танқиди»⁵, Э.Очиловнинг «Тасаввуфий асарлар фехристи»⁶ каби мақолалари катта аҳамиятга эга бўлди. Доктор Ҳусайн Зарринқўбнинг «Сўфийлар танқиди» тадқиқотида анъанавий услубда битилган бошқа мақолалардан фарқли равишда микротаҳлил услуби кучлидир. Олим тасаввуф илмидаги Расулуллоҳ суннатларидан ташқари амалларни ўз дастурига киритган сўфийлар ва уларнинг таълимотларини жиддий танқид остига олади. Масалан, ўз нафсини ортиқча риёзатга қўйиш, неъматларга шукрона этмай, соғлом бўлса-да, кўпгина бандаларга берилган имкониятлардан воз кечишни гумроҳликдир, дейди у. Мақола асосан, риёкор, сиртигина сўфий бўлган кимсаларга қаратилган бўлиб, улар томонидан бузиб кўрсатилган зуҳд, важд, фақр каби тасаввуф истилоҳларининг маънолари унда кенг шарҳланади.⁷ Ушбу мақола Олим Давлатпур номли муаллиф

¹ Султонмурод Олим. Ғавсул-Аъзам ёки Қодирия тариқати. //Сино.–2001.–№5.–Б. 31-33.

² Усмон О.Шайх Юсуф Ҳамадоний //Сино.– 2001.–№ 4.–Б.14-15.

³ Худоёр Иброҳим. Хуморсиз шароб//Сино.–2001.–№3.–Б. 2-7.

⁴ Карим Ғулом. Сўфийлар ҳикмати//Сино.–2002.–№5.–Б. 48-49 .

⁵ Зарринқўб А Сўфийлар танқиди//Сино.–2002.–№ 8-9.

⁶ Очилов Э. Тасаввуфий асарлар фихристи//Сино.–2002. –№8.–Б.41-43

⁷ Қаранг: Доктор Абдулхусайн Зарринқўб. Сўфийлар танқиди//Сино.– 2002.–№ 8; Доктор

томонидан ўзбек тилига ўгирилган. Бизнингча, мақола сўнгида тасаввуф истилоҳларини кўрсатиш ва мақолада номлари келган Имом Кушайрий, Ҳужвирий, Абдурахмон Сулламий, Ибнал Жазвирий каби сиймолар ҳақида қисқача маълумотлар бериш мақбул эди. Қолаверса, Имом Кушайрий ва Абдурахмон Сулламийларнинг тасаввуфий дарсликлари ҳақидаги танқидий ўринлар етарли далиллар билан очиб берилмаган. Шунга қарамай, тасаввуф таълимотига оид бошқа турли таржима асарлар, тадқиқотлар матбуотда илмий-тарихий қарашлар ривожига кўмак беради. Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг журналнинг бир неча сонларида чоп этилган «Қуръони каримнинг адабий-ирфоний тафсири» (Асқар Маҳкам таржимаси) муҳим аҳамиятга эгадир. У ўзидаги кичик фаслларга ажратилган Қуръони каримдаги оятларга боғланган фалсафий фикр-мулоҳазалар, ривоят ва асотирларнинг пухталиги, илмий умумлашмаларга бойлиги билан ажралиб туради. Тарихий фактлар билан ишлашдаги аниқлик, иқтибос ва ривоятларни ишлатишда асл манбалардан фойданиш мақолаларнинг аҳамиятини оширган. Гарчи мақола «Қуръони каримнинг адабий-ирфоний таъсири»¹ деб номланса-да, у ҳам ахлоқий ҳам таълимий ва фалсафий аҳамиятга эга. Доктор Тоҳира Хушҳол Дастжердийнинг «Нажмиддин Кубро тасаввуфининг ижтимоий аҳамияти»² ва Ҳофиз, Азизиддин Насафий ва Фаридуддин Аттордан қилинган таржималар ҳам кенг жамоатчилик оммасининг эътиборини тортди. Ўқувчилар тасаввуф мавзулари, муаммолари ҳақида етарли маълумотга эга бўлдилар. Зеро, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, «осойишта қалбнинг фазовий мушоҳадалари, тафаккур ва ҳаёл парвози, коинот қатламлари билан яширин суҳбат қуриб, руҳий коинотларнинг ажабтовур мўъжизалари, ҳикмат ва дониш неъматидан баҳраманд бўлиш – тариқат аҳлининг саодатидир»³.

«Сино» ва юқорида кўриб ўтганимиз «Мулоқот» журналларининг ўзаро фарқли жиҳатлари нималарда кўринади?

Абдулхусайн Зарринкўб. Сўфийлар танқиди//Сино.— 2003.—№9.

¹ Ансорий А. Қуръони каримнинг адабий-ирфоний тафсири//Сино.—2003.—№ 8; —№9;—№10.

² Дастжердий доктор Тоҳира Хушҳол . Нажмиддин Кубро тасаввуфининг ижтимоий аҳамияти//Сино. —2002.—№6.—Б.28-30.

³ Қаранг: Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар (тузувчи З.Жўраев). —Т.: Ўзбекистон, 1994.—Б.58.

Энг аввало, «Сино» журнали махсус илмий нашр бўлиб, унда асосан, таржима асарлар катта ҳажмни ташкил этади. Иккинчидан, мазкур журналда илмий фикрлар чуқур баён қилиниб, кўпроқ, тасаввуф назариясидан баҳс этади.¹ Бу таълимотнинг негизини ташкил этувчи мураккаб истилоҳлар, турфа оқимлардаги баҳсу мунозаралар ҳақидаги тадқиқотларга кенг ўрин берилади. «Сино» алоҳида чуқур тайёргарликка эга, тасаввуфий дунёқараши теран, асл манбани иккинчи манбадан фарқлай оладиган ўқувчилар оммаси учундир. «Мулоқот» журналида чоп қилинган мақолаларда эса асосан, бу таълимотнинг миллий меросимизга аҳамиятли жиҳатлари кенг ёритилади. Тасаввуф назарияси ва истилоҳлари ҳақида умумий билимлар билан кифояланилади. Бу мақолалар кенг ўқувчилар аудиторияси учун мўлжалланган бўлиб, уларнинг таъсир доираси, жамоатчилик фикрини шакллантиришдаги ўрни бекиёсдир. Шунингдек, «Сино» журналининг тили ва ифода йўсини оддий ўқувчи учун анча мураккаблик касб этади. Масалан, Зарринкўбнинг «Сўфийлар танқиди» асарининг ўзиёқ асл манбалардан хабардор бўлмаган ўқувчига тушунилиши қийиндир. Бундай ҳолатда публицист мақолага изоҳларга асосланган шарҳ-мақола ёзиб вазиятни осонлаштириши лозим эди. «Мулоқот» журнали эса бу жиҳатдан ўз ўқувчисининг қалбига чуқур йўл топа олгандир.

Айни бу мавзудаги илмий публицистикада сарлавҳа танлаш маҳорати, сўзларнинг кўпмаънолиги катта аҳамият касб этади. Бу борада Н.Комилов, И.Ҳаққулов, О.Усмонов, Г.Наврўзовалар тажрибалари диққатга сазовор. Масалан, Н.Комиловдаги «Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир» номли мақола сарлавҳасини олайлик. Бу сатрларда ҳам ҳикмат ҳам фразеологизм ва нозик метафора яширин. Шу билан бирга «севимли» сўзида экспрессив-бўёқдорлик мавжуд. Бу мақола ўқувчисини ўзига жалб этади ва узоқ вақт унинг ёдида қолади. Маънолар тагидаги қочирим, нозиктаъб қалбдан белги беради. Н.Комилов услубида халқ қалбига яқинлик ҳисси кучли. Шу боис, публицист

¹Қорабоев У. Нажмиддин Кубро ва унинг Латойиф назарияси//Сино.— 2001. —№1 ; Куронбеков.А Ҳофиз ғазалларида ишқнинг маъно қирралари//Сино.— 2002.—№7; Комилова Н. Маломатия фалсафаси//Сино.— 2003.—№11; Зарринкўб А. Хуросон сўфийси//Сино. — 2003. —№10; Ҳамидий Меҳдий. Синд мавжларида//Сино. 2002. —№6; Тақавий М. Мавлононинг тилсимли тили//Сино.—2001. —№4; Родмард. А. Ҳофиз ғазалларида Қуръон тафсири //Сино.—2001.—№ 5.

асарларида, айниқса, сарлавҳа танлашда, сўз танлашда ёқимли иборалар, кенг маънога эга метафоралар кўп учрайди. И.Ҳаққулов, О.Усмоновларнинг сарлавҳа танлаш услубида кўпроқ адабий муқояса кучли. Улар танлаган сарлавҳалар кўпинча шеърӣ шаклда акс этади. Масалан, Ориф Усмоннинг «Ваҳдат шаробин ичдим» мақоласи Аҳмад Яссавий сатрларидан олинган. Ўз ўрнида қўлланган бу сатрлар мақоланинг бошидан охир қайта-қайта сайқалланиб бораверади ва хулосада бутун маънолари билан намоён бўлади. Тил ва услуб маънолар билан бирга уйғунлашиб, янги-янги мавзуларга йўл очади.

Ислом оламида шариат муштарак бўлса-да, тариқатлар хилма-хилдир. Тариқат сўзининг арабча маъноси «йўл» демакдир. Тариқа ёки тариқат мусулмон кишининг ўзи мансуб бўлган жамият ижтимоӣ-иқтисодӣ аҳволи, турмуш тарзи ва табиӣ шароити ҳам имкониятларидан келиб чиқиб, шариатга амал қилишини англатади. Муайян бир жамиятда исломӣ шариатнинг ижобӣ ёки салбӣ вазифа бажариши энг мақбул, энг ўнғай, энг фойдали тариқатни топа билиш ёки топа билмасликка боғлиқ бўлади.

Имом-ал-Косонийнинг¹ айтишича, Худога, унинг висолига мушарраф бўлиш йўлини узоқлардан қидириш керак эмас, бу йўл ҳар бир кишининг қалбидадир ва бу қалбни тошу-тиканлардан, яъни гуноҳлардан тозалаш керак.

Сўфӣ наздича, киши кўнгил кўзгусини ҳар хил чангу ғуборлардан тозаласа у кўзгу тиниқ, соф бўлади ва бундай кўзгуда киши Худо Висолини кўради. Хуллас, матбуотда тариқатлар ҳақида тадқиқотчиларнинг ўнлаб мақолалари эълон қилинди. Масалан, М.Маҳмудовнинг «Ҳикмат қалами-ла нақшбанд этиб»², М.Мирхолдор ўғлининг «Аҳмад Яссавий «Шажараи саодати»³, Зокир Қутибоевнинг «Хожа Аҳрор сийрати»⁴, Бахтиёр Исабекнинг «Яссавия ва нақшбандия»⁵, И.Хўжамуроодовнинг «Исломнинг миллий маданиятимизга таъсири»⁶, Т.Қораев, Ў.Бозоровнинг «Яссавий издошлари»⁷, Ориф Усмоннинг «Амир Темур ва

¹ Қаранг:Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар.(тузувчи З.Жўраев) -Т.:Ўзбекистон, 1994.

² Маҳмудов М. Ҳикмат қалами-ла нақшбанд этиб//Мулоқот.–1993.–№9-10.

³ Мираҳмад Мирхолдор ўғли.Аҳмад Яссавий. Шажараи саодат//Мулоқот.–1993. –№10.–Б.48.

⁴ Қутибоев З. Хожа Аҳрор сийрати//Мулоқот.–1996. –№ 11-12.

⁵ Бахтиёр Исабек. Яссавия ва нақшбандия//Мулоқот.– 1997.–№ 3.–Б.37-40.

⁶ Хўжамуроодов И.Исломнинг миллий маданиятимизга таъсири//Мулоқот.– 1997.–Б.5-6.

⁷ Қораев Т. Бозоров Ў. Яссавий издошлари//Мулоқот.– 1997. –№ 9-10.

мутасаввуфлар»¹, «Мавлавия»², «Бектошия»³ Б.Валихўжаевнинг «Миёнкол адабий муҳитида Сўфи Оллоёрнинг мавқеи»⁴ Шавкат Ҳайитовнинг «Тариқат манзиллари»⁵ С.Олимнинг «Буюк Нақшбандия: кеча, бугун, эртага»⁶, А.Зоҳидийнинг «Қадимги буддавий авлиёлар»⁷ Омонулла Файзуллаевнинг «Сухравардия»⁸ Р.Худойбердиевнинг «Маломатия»⁹, «Риндлик маслағи»¹⁰ каби қатор илмий-публицистик асарлари эълон қилинди.

Нажмиддин Кубро «Усули ашара» рисоласини «Аллоҳга элтувчи йўллар – яратилган жонзотларнинг нафаслари саноғи қадар» дея бошлайди¹¹. Бу йўлда асосий ғоя – таважжух, яъни холис ният ила ҳаққа йўналмоқдир. Турк олими Усмон Турар тариқатларни ўз тадқиқотларида кенг тасниф этган:¹²

Тасаввуфий тушунча ва яшаш тарзи асосан тариқат воситасида халқ орасида кенг тарқалди. Уларнинг ўз фикр-қарашлари юзага келтирган тасаввуфий мактаблар асрлардан асрларга ўтди. Олим Усмон Турар таъкидича¹³, энг машҳур тариқатлар сони уч юз ўн олтитагача етади.

Чет эл олими Массигном тузган рўйхатга кўра, тариқатлар саноғи 394 тагача етар экан. Сўфий ёки дарвеш муайян бир ташкилот – тариқатга мансуб бўлиб, сулук йўлида ҳақиқатга эришишни ўзига мақсад қилиб қўяди. Бу йўлда унга махсус устод-муршид, пир, шайх раҳбарлик қилади. Ўзбек матбуотида чиққан мақолаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, бизда Ўрта Осиёда энг машҳур тариқатлар яссавия, нақшбандия ва кубравиядир. Нақшбандия тариқати шу уч тариқат ичида энг кўп тарқалганидир. Нақшбандия тариқати Абдуҳолиқ Ғиждувонийнинг 8 та умдасига 3 та янги умда қўшган: Хуш дар дам, назар бар қадам, сафар дар

¹ Усмон Ориф. Амир Темур ва мутасаввуфлар//Мулоқот.–1996. –№ 1.

² Усмон Ориф. Мавлавия//Мулоқот.–1998. –№5.

³ Усмон Усмон. Бектошия //Мулоқот.–1997. –Б.53-56.

⁴ Валихўжаев Б. Миёнкол адабий муҳитида Сўфи Оллоёрнинг ўрни//Мулоқот.–1996.–.№3.41.

⁵ Ҳайитов Ш. Тариқат манзиллари//Мулоқот.–1997.–№ 1.

⁶ Султонмурод Олим. Буюк нақшбандия: кеча, бугун, эртага//Сирли олам.–1996.–№ 2.

⁷ Зоҳидий А. Қадимги буддавий авлиёлар//Фан ва турмуш.–1993.–№1

⁸ Файзуллаев О.Сухравардия//Мулоқот.–1998.–№ 5.

⁹ Худойбердиева Р. Маломатия сулуки//Гулистон.– 1999.–№ 3.–Б. 36-37.

¹⁰ Худойбердиева Р. Риндлик маслағи//Жамият ва бошқарув.– 2001.–№ 1.

¹¹ Кубро Н.Тасаввуфий ҳаёт (М.Кара нашрга тайёрлаган).–Истанбул., 1980.–Б. 58-59.

¹² Қаранг:Турар Усмон. Тасаввуф тарихи.–Т.: Истиқлол, 1993.

¹³ Яна ўша асарга қаранг.

ватан, хилват дар анжуман, ёд кард, боз гашт нигоҳдошт, ёддошт ва вукуфи замон, вукуфи ададий, вукуфи қалбий. Маҳкам Маҳмудов, «Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар» китобида эслатилишича, нақшбандийлар «Хайрият жамиятдадур ва жамият суҳбатда» дейдилар.

М.Маҳмудов «Сирли олам»нинг 1991 йил 3-сонида чиққан «Фақирлар ҳомийси, озодлар сарвари» мақоласида Баҳоуддин Нақшбанд асос солган таълимот жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маданият тараққиётига, Темур номи билан алоқадор уйғониш даврининг ривожига хизмат қилди, дейди ¹. Сойимназар Каримовнинг «Темурийлар даврида тасаввуф» мақоласида бу мавзу бир қадар кенгрок ёритилган.² Темурий шахзодаларни тасаввуфнинг ҳамма қирраси: ҳам маънавий, ҳам фалсафий, ҳам диний, ҳам сиёсий, ҳам ахлоқий жиҳатлари ўзига жалб қилган. Муаллиф бунда Мироншоҳни пир Камол Хожандийга, Шохруҳнинг Мавлоно Бурҳониддин ва Ҳасан шоҳлар, Бойсункур Мирзо ва унинг ўғли Султон Муҳаммаднинг шайх Озарийга бўлган юксак эҳтироми ҳақида сўзлайди. Бироқ мақола баъзи бир чалкашликлардан холи эмас. Мисол учун, мақола бошида «Мироншоҳ ва Камол Хожандий, Шохруҳ Мирзо ва Шайх Озарий муносабатлари ҳақида сўзланар экан, ҳуфийликнинг моҳияти бир нечта жузвларга бўлинган дейилса-да, охириги жузв ҳақида мақолада ҳеч нима дейилмайди. Бизнингча, муаллиф бу борада масъулиятлироқ бўлса яхши бўлур эди.

Илёсхон Ғозийнинг «Нақшбандия тариқатининг буюк сиймоси–Маҳдуми Аъзам» сарлавҳали мақоласида нақшбандия оқимиға берилган йирикрок ва кенг кўламли маълумотларни қамраб олинган ³. Айниқса, Хожа Нақшбанд силсиласи ва ҳатто Юсуф Ҳамадонийдан аввалги пирлар рўйхати келтирилганки, бу мақоланинг ўқимишлилигини, тарихий ҳужжатлилигини таъминлаган.

Муаллиф таъкидича, «нақшбандийликнинг бошқа тариқатлардан фарқи, у кўча-кўйда қаландарларча санқиб юришни ман қилиб, жамиятга фойда келтирадиган бирор-бир иш билан шуғулланишни тавсия этади». Бу соҳа вакиллари албатта бирор

¹ Маҳмудов М.Фақирлар ҳомийси, озодлар сарвари// Сирли олам.–1991.–№3.

² Каримов С.Темурийлар даврида тасаввуф//Мулоқот.–1997.–№2.

³ Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар.(Мақолалар тўплами.Тузувчи: З.Жўраев).–Т.: Ўзбекистон, 1994.

касб эгаси бўлиши шарт экан. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзлари ҳам зироат ва мисгарлик, тўқувчилик билан машғул бўлган эканлар. Муаллиф нақшбандияни қаландарияга солиштиради: «қаландария каби кашкўл осиб, бозору расталарда тиламчилик қилиб юриш бу оқимда йўқ, дейди. «Нақшбандия маломатия издошларини халққа ёқимсиз хулқ-атвор билан таъна маломатларга қолишини маърифатсизлик, деб тушунади,» дейди тадқиқотчи. Шунингдек, мақолада йирик рус шарқшунос олимларининг хулосалари ҳам жой олган: «Машҳур шарқшунос олим А.Болдирев «Хожа Аҳрор масаласига яна бир назар» асарида «Нақшбандия тариқати биринчи бўлиб тасаввуф тарихида паразитларча ҳаёт кечиришни қоралади ва унинг пессимистик шиорини улоқтириб ташлаб, фаол ҳаётга, меҳнатга даъват қилган», дейди.

Тарихий ҳужжатлар билан ишлаш илмий публицистикада ғоятда катта аҳамиятга эга. Чунки илмий публицистика аниқликни, равшанликни, тарихий жараёнга одилona баҳони талаб қилади. Илёсхон Ғозийнинг юқорида тилга олинган мақоласи ана шу шартлар билан кифояланган. Тасаввуф таълимотининг асосий мақсади–инсондаги малаклик сифатларини шакллантириш ва уни Комил Инсон даражасига олиб чиқишдир. Бинобарин, бу йўлда унинг услублари турличадир. Назар, риёзат, китоб, хилват, самоъ (муסיқа) каби услублар борки, энг муҳими солиқдаги ҳайвоний сифатлар барҳам топиб, у токи юксак мақомга чиқиши режалаштирилган. Масалан, ҳазрат Нажмиддин Кубро бир нигоҳи билан солиқнинг нафасини тозалай олган. Ёҳуд унинг жазба ҳолатида нигоҳи тушган кишида валийлик сифатлари барқарор бўлар экан¹. Ёҳуд пир ўз шогирдига нафс бокиралиги йўлида мушкул топшириқлар бериши мумкин. Аввалида йирик бой ўғли бўлган Хожа Алоуддин Атторнинг қўлига Баҳоуддин Нақшбанд битта ёғоч сават (баркаш) тутқазади ва унга бир оз олма солиб, ялангоёқ Бухоро кўча куйларида, бозорларида кезиб баланд овозда «Олма келди, обқолинглар», деб мева сотишни буюради. Унинг бу ишидан ҳатто йирик дўкандор акалари Хожа Шаҳобуддин ва Хожа Муборак ҳам хижолат бўладилар². Яна айтадиларки, валийлар ёзган асарларни ўқиш-ўрганиш ҳам кишидаги илоҳий хислатларни орттиради. Бу ҳақда Салоҳ ибн Муборак ал-Бухорийнинг «Анис-ат

¹ Комилов Н.Шайх Нажмиддин Кубро.Т.: Маънавият, 1995.

² Бўриев О.Хожа Алоуддин Аттор//Мулоқот.– 1994.–№ 4-5.–Б. 45-46.

толибин» («Толибларнинг суҳбатдоши») асарида ҳам сўзланган. Ва Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳазрат Нақшбанд ҳақидаги «Рисолаи қудсия» асари муқаддимасида шундай дейилади: («Рисолаи қудсия»ни) бу асарни ўқиганлар ҳазрат Баҳоуддинни кўриб, унинг сўзларини эшитгандай, у зот ила мажлисда ўтириб, ҳамсуҳбат бўлгандай ҳолатга тушадилар¹. Қалбида тарбия ва иршоди бор одамнинг сўзи толибни камолга етказди. Ваҳоланки, дунёда китоб кўп, лекин ҳаммаси ҳам фойдали эмас, шунга ўхшаш мусиқа ҳам кўп, лекин ҳаммаси ҳам Инсон руҳини тозаламайди. Шунини айтиш лозимки, бизда тасаввуф ва мусиқа мавзуси яхши ўрганилмаган. Шунингдек, хилват, самоъ, важд, жазба ҳақида ҳам умумий фикр билдирилган мақолалар мавжуд, холос. Бу борада ўрганилган тадқиқотлар сирасига Оқилхон Иброҳимовнинг «Мақомнинг табаррук номлари»² Абдуманнон Назаровнинг «Тасаввуф ва мусиқа»³, Каримжон Тойжонов, Ҳаёт Исмоиловларнинг «Яссавий хилвати»⁴ каби мақолаларни киритишимиз мумкин. О.Иброҳимов мақоласида мусиқанинг тасаввуфий маънолари, инсон характерини шакллантиришдаги ўрни ҳамда эстетик тафаккурга таъсири ҳақида сўзланади. Оқилхон Иброҳимов ўз мақоласида халқимизнинг бой мероси–мақомлар ҳақида тўхталиб, уларнинг келиб чиқиш тарихини пайғамбарлар ҳаётига боғлайди. Шунга оид ривоят ва афсоналарни келтириш билан ўз фикрларини изоҳлайди. Мақоланинг услуби вазмин ва тили бироз оғир бўлиб, хос ўқувчилар учундир. К.Тойжонов ва Ҳ. Исмоиловнинг «Яссавий хилвати» мақоласида эса публицистик образлилик, сюжет ранг-баранглиги, халқона содда тил кучли бўлса-да, етарли тарихий фактларга асосланилмаган. А.Назаровнинг «Тасаввуф ва мусиқа» мақоласи эса юқорида тилга олинганлардан фарқли ўлароқ, кучли илмий ва руҳий тайёргарлик билан ёзилган. Унда тасаввуфий мусиқадаги «важд, самоъ» тушунчалари ҳақида батафсил маълумотлар берилган. Мақоланинг салмоғини кўтариб турган хусусият тарихий фактларга бойлиги ва илмий мушоҳадаларга тўлиқлигидир. Муаллифдаги публицистик мушоҳада устуворлиги уни ўқувчининг руҳий олами билан боғланиб, ўз фикрини баён этишини осонлаштиради. Тасаввуф таълимотидаги «важд»

¹ Наврўзова Г. Нақшбандийликда валий тушунчаси // Сирли олам. – 1993. – № 7. – Б. 20-22.

² Иброҳимов О. Мақомнинг табаррук номлари // Мулоқот. – 1997. – № 4.

³ Назаров А. Тасаввуф ва мусиқа // Ёшлик, 1990. – № 3. – Б. 71-72.

⁴ Тойжонов К., Исмоилов Ҳ. Яссавий хилвати // Заман-Ўзбекистон. – 1993. – 1-15-апрел.

тушунчасининг маъно чегаралари жуда кенг. У «самоъ» жараёнида бир неча даражада ҳосил бўлади. Масалан, Абул Ҳусайн Даррож важдни жуда оддий таърифлаб, шундай дейди: «Важд-самоъ жараёнида ҳосил этиладиган кечинма бўлиб, мухторликнинг (танланганликнинг) биринчи босқичи ҳисобланади. Важд–илоҳий парданинг очилишидур»¹. Буюк мутафаккир Абу Ҳомид Ғаззолий (вафоти 1111) ёзишича, «самоъ» давоматида учта «мақом» бор: «Биринчиси – оҳангни тинглаш ва тушуниш. Анинг моҳияти шундан иборатки, инсонга қандайдир бир лаҳн (оҳанг) ёқади. Бу мақом энг ибтидоий даража, чунки унда ҳамма махлуқлар, жумладан, туялар ҳам қатнашади. Самоънинг иккинчи мақоми, Абу Ҳомид Ғаззолий таърифича, тингланган нарсадан ғояни ёки сиймони (образни) англаб олишдир. Ва учинчи мақом тингланаётган нарсадан ўзининг «аҳволини»-Тангри таоло билан мулоқот туғдирган кайфиятни уқиб олиш, бу мулоқот инъикосини ҳис қилишдир». Зеро, оҳанг ҳам ҳикматдир. Оҳанглар воситасида ҳам инсон ўз нафсини таниши, дин фаҳмига етиши мумкин. Таржимон ва муфассир Саййид Маҳмуд Тарозий ҳикмат сўзининг муқобилини «дин фаҳми» деб атайдилар («Бақара», 269–оят таржимаси) «Ато қилур хоҳлаган бандасига дин фаҳмини ва кимики, анга дин фаҳми берилибдур, албатта, ул одамға буюк хайр ато қилинибдур». Арабча «самоъ»–эшитмоқ демакдир. Мавлавия тариқатида бевосита «самоъ» ҳолатида мусиқа билан уйғунлик мавжуд. Абдуманнон Назаровнинг «Тасаввуф ва мусиқа» мақоласида айни шу «самоъ» ҳолати ҳақида фикр мулоҳазалар берилган. «Мусиқий, самоъ ва важднинг пировард натижаси–маънавий тозаланиш, қалблардан барча салбий туйғуларни чиқариб ташлашдир,»² дейди муаллиф.

Ушбу мақолада муаллиф мавзуга оид тарихий асарлардан кенг фойдаланади. Жумладан, Ғаззолий, шайх Иброҳим ал-Бухорий Колободий (вафоти 990 й.) фикрларидан ўринли фойдаланади. Шунингдек, инсондаги салбий ҳисларни кучайтирадиган, руҳга ёт мусиқа танлаш Абу Ҳомид Ғаззолийнинг фикрича, мақбул эмаслигини уқтиради. «Тасаввуф назариётчилари,–дейди муаллиф,– самоъ маросими қатнашчилари ва ижрочилари учун ўзини тутиш қоидаларини тузишган»... А.Назаров айтишича,

¹ Жўъшон Шайх Маҳмуд Асъад. Муршиди комил ҳикматлари. –Т.: Мовароуннаҳр, 2004.

² Назаров А. Тасаввуф ва мусиқа//Ёшлик.–1988.–№ 10.

Абуисҳоқ Калободий ўзининг «Китоб ат таориуф ли мазҳабит-тасаввуф» асарида мусиқий ва шеърӣ санъатларни шариат нуқтаи назаридан тасаввуф таълимотида қўлланишини биринчи бўлиб асослаб берган. Мақола кенг қамровли фикр мулоҳазаларга тўла бўлиб, мавлавия тариқати ҳақида ҳам сўзланади: «Мавлавия» тариқати асосчиси Жалолиддин Румий мажлисида самоъ жараёнида мусиқий асбоблари ва рақсларига рухсат берган». Лекин муаллифнинг «Нақшбандияда ҳам самоънинг ҳамма турлари қўлланилган,» деган фикри тўлиқ асослаб берилмаган. Чунки Баҳоуддин Нақшбанд мусиқа тинглаган бўлсалар-да, ўзлари шуғулланмаганлар ва тариқат рукнига буни киргизмаганлар: «Биз бу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам қилмаймиз,»¹ деганлар. Муаллифнинг Абу Ҳомид Ғаззолийдан келтирган бу иқтибоси ҳам ўринлидир: «Кимки мусиқийни, важд ва самоъ вақти сўфийнинг кечинмаларини инкор қилса—бу инкор ҳиссиётининг маҳдудлигидан келиб чиқади. Бундай кишини маъзур тутиш зарур. Масалан, гўдак қандай қилиб давлату салтанат сиёсатининг моҳиятини тушуниши мумкин ёки висол дами лаззатини муҳаннас қандай қилиб тасаввур қила олади». Ғаззолийнинг фикрича, мусиқий инсон қалбидаги илоҳий оташни кучайтирувчи воситадир. Навоийнинг қарашича, «хушхон муғаннийдан дард аҳлининг ўти тездир, агар малоҳати бўлса, ҳол аҳлига рустахездур. Оташин юзлук муғаннийки, созидан мулойим суруд чиқарғай, ҳол аҳлининг куйган бағридан дуд чиқарғай»². Муаллиф бу борада ривоятлардан ҳам кенг фойдаланган: «Зиёвуддин Нахшабий ривоят қилишича, бир куни Хожа Жўнайд ал-Бағдодий мажлисида қалби дардманд бир дарвеш мусиқийдан таъсирланиб беихтиёр «ох» тортиб юборади. Натижада, мажлис аҳлининг фикри мусиқийдан чалғийди. Хожа Жўнайд унга раъд кўзи билан қараб кўяди. Дарвеш шунда жомасини бошига тортиб, бутунлай ёпиниб олади ва қалб отабини беркитади». Самоъ ниҳоясига етиб, бечора дарвешнинг жомасини очиб қарасалар, фақатгина бир уюм кулни топадилар...»³.

А.Назаров зикр мажлисларида қўлланилган мусиқий турлари ва жанрларига умумий тўхталган: ғазал, қавл, қавволий, мадҳ, тартил,

¹ Маҳмуд М. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. (Шу номли тўпламдаги мақола). -Т.: Ўзбекистон, 1994.—Б. 171.

² Навоий Алишер. Маҳбубул -қулуб. —Т.: Фан, 1948.

³ Назаров А.Тасаввуф ва мусиқа//Ёшлик.—1990. —№3.—Б. 71-72.

мақомлар, катта ашула, мувашшаҳ ва ҳоказо. Муаллиф ана шу жанрларни кенгроқ тушунтирса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Оқилхон Иброҳимовнинг «Мақомнинг табаррук номлари» мақоласида мақом йўллари ҳақида ана шундай кенг фикрлар мавжуд¹. Бунда муаллиф таниқли мусиқачи олим Дарвеш Али Чангийнинг «Тухфатус сурур» китобига таянади. Чангий эътироф этадики, устозлари Хожа Абдулқодир ибн Абдурахмон Мароғий, Хожа Сафиуддин ибн Абдулмўмин ва Султон Увайс Жалойирлар фикрларига кўра, 7 мақом 7 пайғамбардан мерос экан.

Рост – Одам алайҳиссалом

Ушшоқ – Нух алайҳиссалом

Наво – Довуд алайҳиссалом

Ҳижоз – Сулаймон алайҳиссалом

Ироқ – Айюб алайҳиссалом

Ҳусайний – Яъқуб алайҳиссалом

Роҳавий – Муҳаммад САВ га боғланиб зикр этилган экан. Муаллиф ана шу мақомларни яхши шарҳлайди. Фақат бир эътирозли ўрни шундаки, насроний черковидаги «григориян» айтишларини ҳам уларга боғлайди. Бу тўғри эмас, деб ўйлаймиз.

Мақом «йўл», «равиш», «тариқа бўлиб – бу ҳам инсоннинг юқори мартабага кўтарилишининг мусиқий ифодасидир. У инсонни «руҳий уружга даъват этади,» дейди муаллиф.

Ҳатто тадқиқотчининг шоирлардан олган иқтибослари ҳам жуда мақбул тушган: «Гар Сифахонда Наво топмасанг, эй ёри Бузург,

Қилғасен азми-Ироқ айлаб оҳанги Ҳижоз.

(Ҳофиз Хоразмий)

Лутфий, Ҳирийда қолмади шеърингга муштарий,

Азми Ҳижоз қилки, мақоминг Ироқ эмиш.

(Мавлоно Лутфий)

Эй Навоий, сен доғи қилсанг тамаъ сайри Ҳижоз,

Қил Ироқ оҳанги, тарк айлаб Хуросон мен кеби.

(Алишер Навоий)»

Ҳижоз – бу Макка ва Мадина шаҳарлари ўртасидаги сарҳаддир, Ироқ эса бир мамлакат. Ҳижоз ҳаж сафари бўлса, Ироқ-шу мақсадга етказувчи йўл, дея рамзий маъноларни шарҳлайди тадқиқотчи. Оқилхон Иброҳимовнинг ушбу фикри катта аҳамиятга

¹ Иброҳимов О.Мақомнинг табаррук номлари//Мулоқот.– 1997.–№ 1.

эга: «Мақомлар бўйлаб сафар инсоннинг ички, руҳий ҳаёти миқёсида рўй бериши керак... Мусиқа инсон маънавият оламининг коинотга қадар юксалишига ҳамда шу тарзда ўзининг асл мақомига эришувига хизмат қилади». Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, юқорида биз тадқиқ этаётган мақолалар асосан, соҳа билимдонлари, катта назарий ва амалий тайёргарликка эга олимлар томонидан битилган. Лекин муаллифи соҳа мутахассиси бўлмасда, кенг ҳаётий далиллар, кузатишлар, умумлашмалар асосида яратилган мақолалар ҳам борки, у ҳам ўқувчини бефарқ қолдирмайди.

К.Тойжонов ва Ҳ.Исмоиловларнинг «Яссавий хилвати» мақоласида инсоннинг руҳий мақомини кўтарадиган зикр мажлислари ҳақида сўз боради. Бу зикр – Яссавий давридамас, XIX аср охири XX аср бошларида бўлиб ўтган, анъанага айланган, Сайрам, Қорамурут каби жойлардаги тадбирлар ҳақида бўлиб, ривоят тарзида талқин қилинган. Унда хилватда бир неча кишилар азлар бошчилигида бир ҳафта ҳофизлик қилишар экан. Ҳар бир зокирнинг зикри (шевада жаҳр) тўрт хил талқинга мос 4 усулдан, яъни чорзарб, «сезарб», «дузарб» ва «якзарб»дан иборат бўлиб, панжаранинг доирага урилишига мос келармиш. Хилватдан чиқишгач, хонадан 2-3 кунгача буғ кўтарилиб турар экан. Ҳофизлар айтган ғазаллар ҳам 4 хил талқиндан иборат бўлиб, бу сўфийларнинг 4 та камолот босқичига ишора дейдилар: шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқат. Ғазаллар асосан Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Атоий шеърларидан иборат бўлган экан. Мазкур мақола, кексалар айтган ривоятларга асосланган ҳолда ёзилган бўлса-да, муаллифларда кенг тасаввуфий билимлар етишмаслиги очик сезилади. Уларнинг мақола сўнгидаги хулосаси мунозаралидир: «Ҳожа Аҳмад Яссавий номи билан боғлиқ хилват маросими исломгача шаклланган урф-одатлардан бири бўлган. Унда шомонийлик ва тасаввуфнинг бир-бири билан боғлиқ томонлари чатишганини кўрамиз».

Исломнинг бош моҳияти – «Ла илаҳа иллоллоҳ!» калимаси билан ўзакланган бўлса-ю, биз ислом тасаввуфини шомонларга боғласак. Бизнингча, бу ерда муаллифлар масалага бир томонлама баҳо бермоқдалар. Хилват–тасаввуфий луғатда муҳим тушунча. Хилват – «бир кишининг ёлғиз қолиши», «танҳо қолиш, ёлғизлик» маъноларини англатади. Тасаввуф истилоҳида хилват – «бирон

киши ёки дунё моли бўлмаган жойда руҳнинг Аллоҳ билан сўзлашуви» демакдир.¹ Хилватда 40 кун қолиш Қуръондаги ушбу оятга асосланади: «Мусо билан ўттиз кечага ваъдалашган эдик, сўнгра уни ўн кеча билан тўлдирдик. Бас, Парвардигорининг (унинг учун белгиланган) вақти комил 40 кеча бўлди» (Аъроф сураси). Нақшбандиянинг асосларидан бири «хилват дар анжуман» (Халқ орасида хилватда бўлишдир).

Усмон Турар айтишича, издиво, тажарруд, эътикоф, риёзат, парҳез, тарки дунё каби таъбирлар ҳам хилват маъносини беради.² Бу борада Султонмурод Олимовнинг «Уч буюк тариқат» мақоласида жуда жўяли, топиб айтилган фикрлар жамланган. Унда олим хилват мавзусига жуда одилона ёндашганлиги кўриниб турибди. Бу борада у Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий фикр-мулоҳазаларидан кенг фойдаланади.³ Бу эса мақоланинг янада теран, публицистик равшан бўёқларга бой бўлишини таъминлайди. Лекин ҳали бу борада қилинадиган ишлар охирига етгани йўқ. Айниқса, тасаввуф ва мусиқа соҳасидаги тадқиқотларимиз етарли эмас.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, соҳа мутахассислари, олимларнинг илмий мақоланавислигида бу соҳада катта назарий тайёргарлиги бўлмаган публицистларнинг ёндашувларига нисбатан фикр-мулоҳазаларнинг кўп қатламлилиги, кенг билим ва тилнинг равллиги катта аҳамият касб этади. Зеро, илмий фикрнинг аниқ, лўнда ва асосли бўлиши ҳамда бу ҳақда жамоатчилик фикрини шакллантиришга интилиш илмий публицистиканинг муҳим тамойилларидандир.

Илмий публицистикада ёритилиши керак бўлган масалалардан яна бири машҳур шайх Юсуф Ҳамадоний ҳаёти ва ижодидир. Маълумки, Юсуф Ҳамадоний, Абдуҳолик Барқий, Ҳасан Андоқий, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний каби улуғ зотларга пирлик қилган, илмий-ирфоний ҳаётда катта обрўга эга бўлган шайх бўлганлар. Лекин бошқа мутасаввуфларга нисбатан бу сиймо тадқиқотчилар томонидан кам ўрганилаяпти. Тўғри, олим Маҳкам Маҳмудов ўзининг «Пири Туркистон ҳикматлари» мақоласида

¹ Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. -Т.: Истиклол, 1999.–Б. 79.

² Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. -Т.: Истиклол, 1999.–Б. 79.

³ Қаранг:Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар (Мақолалар тўплами.Тузувчи З. Жўраев). – Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б.90-124.

Яссавийнинг устози сифатида Юсуф Ҳамадонийни ҳам эслаб ўтади: «Етти иқлимга донғи кетган Юсуф Ҳамадоний 95 йил умр кўриб, 38 марта Мовароуннаҳр ҳудудидан поёнида Каъба зиёратига борган эди. Юсуф Ҳамадонийни пир тутган муридлардан 213 таси машҳур шайхлар бўлиб етишиб, Бухородагина эмас, балки Дамашқ, Ҳирот, Марв, Бағдод ва Қоҳира шаҳар, вилоятларида софлик, сўфийликни тарғиб қилар эдилар»...

Юсуф Ҳамадоний ҳақида ҳазрат Алишер Навоий ҳам «Насойимул – муҳаббат»да эслаб ўтган: «Олим ва имоми раббоний ва орифи соҳиб-аҳвол валмавоҳибул жазира вал каромат вал мақобатул жамила. Ибтидода Бағдодга борди ва шайх Абул Исҳоқ Шерозий мажлисида мулозамат қилди ва иши юқорилашди, фикр илмида ва ўзга улумда, хусусан, назар илмида фойда бўлди. Тасаввуфда интисоби шайх Абу Али Фарюмадийгадур. Дебдурларки, шайх Абдулла Ҳусайний ва шайх Ҳасан Симноний била суҳбат курубдур». Хожагон-Нақшбанд ва Яссавия тариқатининг бош устози бўлган шайх Юсуф Ҳамадоний шахси ва ижоди шогирдлари, яшаган тарихий шароити ҳақида чуқур илмий-публицистик тадқиқотлар тайёрлаш лозим.

Кўриб чиқилган илмий публицистик материаллар асосида маълум бўлдики, матбуотда тасаввуфни ўрганишдаги йўналишлар ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан намоён бўлмоқда: 1)Тасаввуф меросини адабий матншунослик ва манбашунослик жиҳатидан (қиёсий-илмий матнлар ва қўлёзмалар асосида) ўрганиш; 2)Тасаввуф меросини илмий-назарий ўрганиш; 3)Тасаввуф мероси ва назарияси ҳақидаги фикрларни жамлаб, қиёсий асослаш; 4)Айни шу мероснинг умуминсоний аҳамиятини баҳолаш, улардаги тафаккур ва поэтик услубларни таҳлил ва тадқиқ этиш; 5) Ва ниҳоят, тасаввуф адабиётида адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалаларини ўрганиш шаклларида намоён бўлмоқда.

Ушбу бобимизни умумлаштирган ҳолда шундай хулосаларга келиш мумкин:

1. Матбуотнинг тасвирийлик, таҳлилийлик, хабардор этишлик каби бош функциялари илмий публицистикага ҳам катта ҳаётий куч ва таъсир бағишлайди. Унинг шакли, тили ва услуби шу асосда ривожланиши.

2. Ўзбек матбуотида ҳар бир журнал ва газетанинг ўз қиёфаси, услуби бор. Баъзи мақолаларда матбуотнинг тасвирий ва

таҳлилий функцияси «синкретик» (қоришиқ) тарзда, биргаликда таъсир кучини оширган.

3. Таҳлилга тортилган мақолалардан кўринадик, Яссавия ва Нақшбандия бир-бирига зид тариқатлар эмас, балки бир-биридан ўсиб чиқувчи, бир-бирини ўзаро тўлдирувчи, мамлакатларнинг халқларини маънавий камолотга бошлаб, ижтимоий иллатларга аёвсиз ўт очувчи таълимотлардир.

4. Тасаввуф ва адабиёт. Тадқиқотчиларимиз Н.Комилов, Б.Валихўжаев, С.Олимов, М.Имомназаров, И.Ҳаққулов, Ш.Сирожиддинов, Ҳ. Ҳомидов, Г.Наврўзова кабилар бу икки ижтимоий институтни улкан журналистика институти билан бирлаштирди.

5. Тасаввуф таълимоти ҳақидаги илмий-публицистик тадқиқотлар инсон руҳиятининг манзаралари хилма-хил ва теранлигидан далолат беради. Илмий фикрни аниқ, лўнда ва асосли ифода этиш ҳамда бу борада жамоатчилик фикрини шакллантириш илмий мақоланависликнинг муҳим тамойилларидир.

6. Илмий публицист фактларни жамлаш ва саралаш, сўз қудратини ҳис қилиш, ички гармония, тил ва баён услубининг ягоналиги, мазмунан уйғунлик каби хусусиятларга эътибор қилиши керак. Илмий публицистикага энг кераклиси эстетик ва маърифий таъсирчанликдир.

7. Матбуот тасаввуф таълимотига оид публицистиканинг икки муҳим қутби- ғоявий-назарий ва амалий-услубий йўналишларни ўзида бирлаштиради. У замон талабларига монанд равишда ўзаги Комил Инсонлик бўлганлиги, ахлоқий-таълимий асосга эгалиги учун ҳам миллий истиқлол мафкурасини шакллантиришда асосий аҳамият касб этади.

8. Тасаввуф илмига қизиқувчи аудитория шаклланганлиги ўзбек матбуотида руҳиятнинг Илоҳий моҳиятини англашга интилишни бошлаб берди. Бу эса ўз навбатида кўпгина фанлар ривожига йўл очади.

ХУЛОСА

Тасаввуф таълимоти ҳақидаги мақолаларни ўзида жамлаган илмий публицистика ўзбек матбуоти қиёфасига ҳам жиддий таъсир кўрсатди, уни маълум даражада ўзгартириб юборди. Чунки у матбуотнинг умуминсонийлик ва халқчиллик, ҳаққонийлик тамойилларини ўзида тўла акс эттирди. Зеро, инсоният тарихида юз берган барча муҳим воқеалар, пайдо бўлган кескин ўзгаришлар аввало, ижодкор қалбида, сўнг Сўзда ва ниҳоят, амалда намоён бўлади. Тасаввуф таълимоти бир вақтнинг ўзида тарихга ҳам, ҳозирги кунга ҳам, келажакка ҳам тааллуқли. Давр ва ижодкор орасидаги бошқалар тушунмайдиган руҳий алоқа матбуотни янада такомиллаштирди. Дунё миқёсида олиб қараганда, асрлар мобайнида тасаввуф таълимотининг мавзулари, муаммолари, талқинлари хусусида олим ва нуктадонлар ўртасида бир тўхтамга келингани йўқ. Тасаввуфдаги саволларга, мунозараларга нукта қўйилгани йўқ. Ва бу илм ҳеч қачон тўхтамайди, ривожланиб бораверади. Чунки унинг мавзулари инсоннинг ботиний, ички дунёси мавзуларидир. Ҳар бир инсоннинг нафс ва қизиқиш даражалари бор, бу даражалар эса такомиллашишни, чуқур илмни талаб қилаверади. Инсоннинг руҳий тўқинишлари билим эҳтиёжини уйғотаверади. Руҳий билим эса фалсафа, адабиёт ёки публицистика сифатида шакл ва андозасини топади.

Хулоса шуки, «Биз киммиз? Бу дунёга нега келдик? Яшашдан мақсад нима?» каби саволлар тасаввуф таълимотига йўл очади. Фақат сўфийларгина бу саволларга ҳамма қониқадиған жавобларни топа олади.

Юртимизда амал қилаётган мустақиллик маънавияти сиёсатининг ўзаги ислом тасаввуфий таълимоти билан озиқланади. Буни ҳеч қачон назардан қочирмаслигимиз зарур. Матбуот эса мустақиллик маънавиятининг қарор топишида, фуқаролар онгида ўзгаришлар ясашида, жамият фаровонлигида асосий аҳамиятга эга.

Жамият ва шахс манфаатлари чуқур ўрганилаётган, маънавий комиллик даражаси тамойиллари такомиллашиб бораётган айни бир пайтда тасаввуф таълимоти илм сифатида, фалсафа сифатида, адабиёт ва публицистика сифатида ўзбек ўқувчиларига тақдим этилаётир. Фидойи олимларимиз бу борада тинимсиз изланишлар олиб бормоқдалар. Бу таълимот жамиятда миллий мафкурани шакллантиришда, мустақиллик маънавиятини оёққа қўйишда, шахс камолотида ва унинг ахлоқан баркамол, она юртига садоқатли, ота-

она, яқинларига муҳаббатли бўлиб вояга етишида улкан аҳамиятга эга бўлиб келаяпти. Зеро, бу ҳақида юртбошимиз ҳам жуда ўринли сўзлаб ўтганлар: «Бизнинг давлатимиз тарихини ёритишда ўзга ғоя ҳукмронлик қилишига йўл қўйиб бўлмаслигини таъкидламоқчиман. Бу масалада, яъни узоқ ўтмишимиз, тарихий томирларимиз бўйича ўз мустақил фикримизга, чуқур илмий асосга эга бўлишимиз шарт»¹. Иккинчи масала шундаки, биз мустақилликка эришганимиздан кейин яқин ўтмишимиздан қолган мафкурадан халос бўлишимиз, бунинг учун ҳақиқий руҳий қувватга эга бўлган, юксак тамаддунга олиб чиқа оладиган мафкурани шакллантирмоғимиз зарур эди. Бу борада халқимизнинг исломий мероси–тасаввуф таълимоти қадриятимиз сифатида асосий манбалардан бири бўлди. Президентимиз айти шу маънода бу илмларни эгаллашни муҳим ва зарур, деб таъкидлади. «Ислом динимизнинг муқаддас мероси фалсафа илмини, хусусан, Шарқ фалсафасини теран ўрганиш, шу асосда улуғ маданиятимиз ва қадриятларимиз илдизларини жонлаштириш, яқин ўтмишимиздан қолган мафкурадан халос бўлиш, ўзимизнинг асрлар синовидан ўтган, улуғ аجدодларимиз бизга қолдирган мафкура ва тафаккуримизни тиклаш, уни замонавий-умумбашарий руҳ билан бойитиш ҳаммамизнинг долзарб вазифамиздир»².

Бу долзарб вазифани ўзбек матбуоти ўзига хос равишда дадил бажариб келмоқда. Айниқса, «Халқ сўзи», «Ўзбекистон овози», «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Маърифат» газеталари ва «Мулоқот», «Тафаккур», «Сирли олам», «Фан ва турмуш», «Ёшлик», «Гулистон», «Ўзбек тили ва адабиёти», «Сино» журналлари саҳифалари халқимизга илм ва тафаккур булоғи бўлиб хизмат қилмоқда. Жамият Комил Инсон туйғусисиз эзгу ва инсонпарвар жамият бўла олмайди. Бинобарин, юртбошимизнинг нутқ ва мақолаларида «Комил Инсон» сўзи тез-тез учраши ҳам бежиз эмас.³ Дунёда яшаган ҳар бир Инсоннинг ўз орзуси бўлганидек, жамиятимизнинг, Президентимизнинг орзуси ҳам битта – у ҳам бўлса, юртимиз фуқароларини баркамол, Комил инсон сифатида кўришдир. Демак, тасаввуф ғояларига ҳамоҳанглик, покдомонлик, жавонмардлик, ўз нафсини ғуборлардан тозалаб, инсоний фазилатлар эгаси бўлиш юртимизда вужудга келаётган, амал қилаётган ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти матбуот ҳақида. -Тошкент.:ТАЙИ, 2005.–Б.57.

² Каримов И.А .Маънавий юксалиш йўлида. -Т.:Ўзбекистон, 1998.

³ Каримов И.А.Бунёдкорлик йўлидан. -Т.: Ўзбекистон, 1996.

мақсад ва вазифалари сирасига киради. Ана шу зарурий маънавий ҳаётнинг ҳарорат ўлчагичи – бу матбуотдир. У шараф ва улкан заковат билан ўз вазифасини бажариб келаяпти. Жамият, унинг руҳий иқлими қанчалик чуқур ва ботинан маърифатли бўлса, матбуот ўшандагина ўз ролини бажарган бўлади, мақола ва тадқиқотлар кутилган натижани беради. Асрлар давомида шеър тафсирлардан китобларга, китоблардан кўнгилларга кўчиб юрган тасаввуф сиру асрорлари ўзбек ўқувчиларини ҳам баҳраманд этиб бораверади. Бу баҳрамандлик Инсон ботинида катта самаралар бериши шубҳасиздир.

Ишнинг тадқиқот предмети қилиб олинган матбуотдаги тасаввуф таълимотига оид мақолалар оламни ўзгача кўриши ва ўзгача ифодалаш йўсинидаги оригиналлиги билан кескин фарқланиб туради. Ўзбек матбуоти миллий қиёфага эга бўлишида, унинг ўз минталитетини сақлаб қолишида тасаввуфнинг аҳамияти беқиёс бўлди. Диссертацион иш мобайнида ана шу жараён қандай рўй берганлиги, бу илмий публицистиканинг ўзига хос жиҳатлари текширилиб, қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Миллат ва жамият ҳаётида рўй берган шиддатли ўзгаришлар журналист учун ҳам, ўқувчи учун ҳам тасаввуфий қадриятларни эстетик ва умумижтимоий эҳтиёжга айлантирди.

2. Асрлар синовидан ўтган бу таълимот эртанги тараққиёт, келажак учун бир маънавий пойдевор вазифасини ўтай олади.

3. Эски мафкура зуғумидан қутулган матбуот энди инсоннинг ичига, кўнглига қарай бошлади. Миллий ўзликни топиш эҳтиёжи тасаввуф таълимотини тиклашда асосий манба бўлди.

4. Тасаввуф таълимотининг матбуотда ёритилиш йўналишлари фикрлаш салмоғи, ифода кучи, объект ва субъектга муносабатига қараб, уч гуруҳга бўлиб таснифланди: 1) Тасаввуф назарияси ҳақида мақолалар.

2) Тасаввуф алломалари ҳаёт ва ижод йўли ҳақидаги (агиографик) мақолалар. 3) Тасаввуф адабиёти таҳлилига бағишланган мақолалар.

5. Миллий тикланиш, миллий истиқлол ғоясининг заминида тасаввуф сарчашмаларидан баҳра олиш ҳисси ётади. Фикр-мулоҳазаларнинг аниқ, лўнда ва асосли бўлиши ҳамда шу мавзуга оид жамоатчилик фикрини шакллантириш зарурлиги илмий мақоланависликнинг асосий тамойилларидандир. Бу борада мақолалар сўнггида тасаввуф истилоҳлари луғати бериб борилиши,

асл манбалар ҳақида изохли фикр-мулоҳазалар билдирилиши лозим.

6. Матбуотнинг тасвирийлик, таҳлилийлик, хабардор этишлик каби бош функциялари илмий публицистикага ҳам катта ҳаётий куч ва таъсир бағишлайди. Унинг шакли, тили ва услуби шу асосда ривожланади. Кучли таҳлилий мақоланавислик сирасига Н.Комилов, Б.Валихўжаев, И.Ҳаққулов, О.Усмон, И. Ғозий, О.Бўриев, М.Маҳмудов, З.Кутибоев кабиларнинг изланишларини кўрсатиш мумкин.

7. Яссавия ва Нақшбандия бир-бирига зид тариқатлар эмас, балки бир-биридан ўсиб чиқувчи, бир-бирини ўзаро тўлдирувчи, мамлакатларнинг халқларини маънавий камолотга бошлаб, ижтимоий иллатларга аёвсиз ўт очувчи таълимотлардир. Бу мазкур мавзуга алоқадор мақолалар таҳлилида ўз исботини топди.

8. Публицистика жанрларининг ҳаётий таъсирчанлигини белгилайдиган муҳим омиллардан бири ҳаёт фактларини ҳар тарафлама чуқур ўрганиш ва холис нуқтаи назардан тадқиқ этишдан иборатдир.

9. Тасаввуф илмига қизиқувчи аудитория шаклланганлиги ўзбек матбуотида руҳиятнинг Илоҳий моҳиятини англашга интилишни бошлаб берди. Бу эса ўз навбатида кўпгина фанлар ривожига йўл очади.

10. Мустақиллик туфайли нафақат жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий асослари, балки унинг мафкуравий асослари ҳам ўзгаради. Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд каби улуғ мутафаккирларимизнинг таълимоти ва ижодини ўрганиш шу маънода аҳамиятга эгадир.

11. Тасаввуфий мазмундаги мақолалар натижасида илмий қадриятларимиз янада тикланди. «Реакцион», «мистик» ёрлиғи ёпиштирилган Аҳмад Яссавий, Сўфи Оллоёр, Сулаймон Боқирғоний каби шоир-алломалар ижоди ўқувчилар қўлига бориб етди. Шунингдек, миллий истиқлол ғояси янада такомиллашди, миллий мафкура пойдевори шаклланди. Тарихимиз, айниқса, VII-X-XVIII аср ҳаёти асл манбалар асосида ўрганилиб, янада ойдинлашди.

12. Тасаввуф таълимоти ҳақидаги мақолалар мақсад ва вазифаларидан келиб чиқиб, инсонда характер мантиқ кучини тарбиялайди, унинг ахлоқ қирраларини шакллантиради. Психологик онг (руҳий) ўз-ўзини бошқаришни ўргатади, ҳаётга муҳаббатни оширади. Вактни қадрлашга чақиради. Жамиятдаги

эзгу ислоҳотларга кўмак беради, у Ватанга муҳаббат, ёрга садоқат, меҳнатсеварлик, футувватлилик, мардлик, поклик, касб эгаллаш зарурияти каби эзгу фазилатларни камолга етказди, чунки тасаввуф – ибрат мактабидир. Бу таҳлилга тортилган мақолалар тадқиқидан ҳам кўринади.

13.Шунингдек, тасаввуф таълимоти ҳақидаги мақолалар- дунё фанларини изоҳлайди. 18 минг оламнинг шарҳи- тасаввуфдир. У, важд, илҳом, жазба ҳосиласидир. Бинобарин, у сўз санъатига ривож беради, Сўзни ҳис қилишни ўргатади. Шу боис, бу илм ўзбек миллий адабиёти тадрижини қайта англаш ва изоҳлашда янгича қарашларни вужудга келтирмоқда. Умуминсоний қадриятлар силсиласини аён этмоқда. Буни Б.Валихўжаев, Н.Комилов, О.Усмонов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Ҳамидов, С.Олим, М.Имомназаров, Ш.Сирожиддинов, С.Рафиддинов, Г.Наврўзова, З.Қутибоев, О.Бўриев кабилар ижоди ҳам яққол кўрсатади.

14.Тасаввуф дин ва миллат ривожини учун табиий шароитни етиштиради. Зеро, у ишққа фалсафий муносабатлар инъикосидир. У комил ахлоқ ва сифатлар талқинидир.

15.Тасаввуфий мақолаларда реал, ўтмишда ўтган шахслар ва меросига баҳо беришда тарихий аниқлик, тарихий ҳақиқатга риоя қилишда изчилликка эришилди. Айрим сўфийлар (Хожа Аҳрор Валий, Шаҳобиддин Сухравардий, Каффол Шоший, Нажмиддин Кубро) ўз даврида ижтимоий ҳаётда, дипломатияда, сиёсий мавқе жиҳатидан катта ўрин тутганлиги, мамлакат тинчлиги, фаровонлигида қўшган ҳиссалари матбуотда кенг ёритилди.

16.Тасаввуфий мақолаларнинг кўпчилиги ҳужжатли асосга эга, тарихий умумлашмаларга асосланган, мемуар асарлар ҳақида мушоҳадалардан иборат. Шу билан бирга тасаввуф назарияси тадрижи ҳақида Н.Комилов, И.Ҳаққулов, А.Жузжоний каби олимларимиз кўплаб тадқиқотлар эълон қилиб, бу соҳа хазинасини бойитдилар. Лекин юртимизда чоп этилаётган тасаввуфий мақолалар ва китоблар шарҳи, таҳлили ҳақида изланишлар кам.

17.Тасаввуфий мақолаларда тилнинг ўзига хослиги, публицистик мушоҳадакорлик, фалсафий мазмун яққол намоён бўлмоқда. Мавзулар кўлами кенглиги ва кўтарилаётган муаммолар чуқурлиги жиҳатидан тасаввуф ва адабиёт муштараклиги теран ёритилмоқда.

18.Матбуотда тасаввуфни ўрганишдаги йўналишлар ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан намоён бўлмоқда: 1)Тасаввуф меросини адабий матншунослик ва манбашунослик жиҳатидан

(қиёсий-илмий матнлар ва қўлёзмалар асосида) ўрганиш; 2)Тасаввуф меросини илмий-назарий ўрганиш; 3)Тасаввуф мероси ва назарияси ҳақидаги фикрларни жамлаб, қиёсий асослаш; 4)Айни шу мероснинг умуминсоний аҳамиятини баҳолаш, улардаги тафаккур ва поэтик услубларни таҳлил ва тадқиқ этиш; 5) Ва ниҳоят, тасаввуф адабиётида адабий алоқа ва ўзаро таъсир масалаларини ўрганиш шаклларида намоён бўлмоқда.

19.Тасаввуф таълимоти ҳақидаги мақолалар тадқиқидан кўринадик, матбуотнинг таъсир кучи кенг кўламини қамраб оладиган, глобаллашган информация билан ҳам муштаракдир. Ўшандагина у жамоатчилик фикрини шакллантиради.Яъни, инсон— инсонга ибрат ва ойнадир. Имом Муслимнинг «Китобул-Бар» асарида «Мўъминлар бир хонанинг деворларига ўхшайдилар ва бир-бирларининг ёрдамлари соясида устувор бўладилар,»¹ деган ҳикмати ҳадисга мувофиқ айтилган бўлса-да, публицистикада ҳам ижодкорлар шунга ўхшаш фикрлар, қарашлар, тамойиллар жамул жами асносида бир-бирларига ва ўқувчиларга ҳақиқатни равшан тасаввур қилиш имкониятини берадилар. Зеро, Президентимиз ҳам бир ўринда «Матбуот тобора миллий шакл, миллий мазмун, миллий қиёфа касб этиб бормоқда,»² деганда ана шу муштаракликни назарда тутганлар.

20.Тасаввуф таълимотининг юртимизда дин ва фалсафа, мантиқ ва адабиёт, муסיқа ва психология, тарих ва дипломатия, публицистика каби барча соҳалар тадрижидаги аҳамияти ҳали тўлатўкис ўрганилгани йўқ. Фақат, биз учун миллий истиқлол ғояси, миллий мафкура такомилида катта роль ўйнайдиган тарихий қадриятлар эшиклари очилди. Бунда эса матбуотнинг ўрни беқиёс бўлди. Зеро, ҳар бир янгилик, ўзгариш ортида ҳазрати Инсон бор. Унинг орзу-умидлари, ёрқин келажаги бор. Ҳавосиз нафас олиб бўлмаганидек, бу қадриятларсиз ҳам яшаб бўлмайди.

¹ Фитрат. Нажот йўли (нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев). –Т.: Шарқ концерни, 2001.

² Ўзбекистон Президенти И.Каримов матбуот ҳақида. –Т.:ТАЙИ, 2005.–Б.49.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Монографиялар, тўпламлар, дарсликлар

- 1.Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари.Т.:Ўзбекистон, 1995.
- 2.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
- 3.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
4. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
- 5.Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.-Т.:Ўзбекистон, 1998.
6. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.:Ўзбекистон, 1992.
7. Ўзбекистон Президенти И.Каримов матбуот ҳақида Тошкент: ТАЙИ, 2005.
- 8.Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда,юрагимизда.-Т.: Ўзбекистон, 1999.
9. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз- жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизациялаш ва ислоҳ этишдир.-Т.: Ўзбекистон, 2005.
- 1.10. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул-қулуб. I-II. -Т.: Минҳож, 2004.
- 1.11. Абу Ҳомид Ғаззолий. Эҳёи улумиддин . –М., 1981.
- 1.12. Абуллайс Самарқандий. Танбеҳул-ғофилин.–Т.: Мовароуннахр, 2004.
- 1.13. Абдуазизова Н. Матбуот ва маънавий мерос. –Т.: Академия, 2004.
- 1.14. Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. –Т.: Академия, 2000.
- 1.15. Абдуазизова Н. Ўзбекистон журналистикаси тарихи. –Т.: Академия, 2002.
- 1.16. Абдуазизова Н. Матбуот ва сўз эркинлиги–олий қадрият. –Т.: Академия, 2006.

- 1.17. Абдуазизова Н. Истиклол матбуоти ва Соҳибқирон Амир Темур. –Т.: Академия, 2005.
- 1.18. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. –Т.: Фан, 1965.
- 1.19. Адабий турлар ва жанрлар (дарслик). –Т.: Фан, 1992.
- 1.20. Айний М. Тасаввуф тарихи.–Истанбул., 1994.
- 1.21. Абдурахмонов Ў, Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т.: Фан, 1982.
- 1.22. Адабий танқиднинг таҳлил йўллари. (Абдуғофур Расулов ва бошқа.) –Т.: Университет, 2003.
- 1.23. Аттор Ф. Хусравнома. –Душанбе: Ирфон, 1990.
- 1.24. Авдиев Қ. Қадимги Шарқ тарихи. –Т.: Фан, 1964.
- 1.25. Азим С. Ўзлик. –Т.: Шарқ, 1995.
- 1.26. Аттор Ф. Илоҳийнома. (Н.Комилов тарж). –Т.: Ёзувчи, 1994.
- 1.27. Алимбеков А. Ишқ асири бўлган жон. –Т.: Ўзбекистон, 1996.
- 1.28. Адабиёт кўзгуси (тўплам). –Т.: А.Навоий номли адабиёт музейи. 1996-98 йил таҳламлари.
- 1.29. Аҳмедов Б. Улуғбек (эссе).- Т., 1989.
- 1.30. Авлоний А.Танланган асарлар. I –II-жилдлар.–Т.: Маънавият, 1998.
1. 31. Абу Тоҳир Хожа. Самария. –Т.: Камалак, 1991.
- 1.32. Абдуҳолик Ғиждувоний ва тасаввуф (тўплам). –Т., 2003.
- 1.33. Абдуҳолик Ғиждувоний. Васиятнома. –Т., 1994.
- 1.34. Абдурашид Зоҳид. Сиддиқнома. –Т.: Мовароуннаҳр, 2005.
- 1.35. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир. Мақомоти Хожаи Бузург. Инв р. 9519.
- 1.36. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (тўплам). –Т.: Фан, 1993.
- 1.37. Allworth E.A. The Modern Usbeks/fromthe Centuru to the Present Asultural historu / Hoover Institution Press /–1995.
- 1.38. Бхактиведанте. –М.: Наука самосознание, 1986.
- 1.39. Беризиков Е. Святые лике Туркестана. –Т.: Камалак, 1992.
- 1.40. Бедил. (Куллиёт). –Душанбе: Ирфон, 1976.
- 1.41. Бухорий Садриддин Салим. Буюк Хоразмийлар. –Т.: Ёзувчи, 1993.
- 1.42. Бобур З. М.Бобурнома. –Т.: Фан, 1960.

- 1.43. Бадий асарга ёндашув асослари. (Абдуғафур Расулов ва бошқалар.). –Т.: Университет, 2003.
1. 44. Болтабоев Ҳ. Фитрат-адабиётшунос. –Т.: Ёзувчи, 1998.
- 1.45. Бахтин М. Эстетика словесного творчество. –М.: Искусство, 1986.
- 1.46. Бертельс Е. Э. Суфизм и суфийская литература. –М.: Изд.вос. лит., 1965.
- 1.47. Бертельс Е.Э. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988.
- 1.48. Бертельс Е.Э. Избранные труды. –М.: Изд.вос.лит.,1965.
- 1.49. Бертельс Е.Э. Наваи и Джами. Изб.труды. –М.: Изд.вос.лит., 1965.
- 1.50. Болдирев А. Н. Ещё раз к вопросу о Ходже Ахраре. – М.,1985.
- 1.51. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Соч. Т 2. –М.,1954.
- 1.52. Бартольд В.В. История Туркестана. Соч.Т 2. –М.,1963.
- 1.53. Буюк Ҳайдар Афанди. Усули фикҳ дарслари.–Истанбул., 1990.
- 1.54. Ворошилов В. В. Журналистика. С-пб. –М.: Рип–холдинг, 1999.
- 1.55. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор Вали. –Т.: Ёзувчи. ,1994.
- 1.56. Веселовский Н.Н. Памятник Ходже Ахрара в Самарканде. Восточные заметки.
- 1.57. Валихонов А. Ғазал нафосати. –Т.: Ғ.Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.
- 1.58. Восеъ Қ. Ойини ринди ё маслаки Ҳофиз. –Душанбе: Ирфон, 1991.
- 1.59. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи (X-XIX аср). –Т.: Ўзбекистон, 1993.
- 1.60. Воҳидов Р.А. Навоий ва илоҳиёт. –Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994.
- 1.61. Дўстқораев Б. Яссавий ким эди (тўплам). –Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994.
- 1.62. Дўстқораев.Б. Ўзбек совет танқидчилиги тарихи. –Т.: ТошДУ. 1989
- 1.63. Исҳоқов Ё. Нақшбандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. –Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2002.

1.64. Ибн ал-Арабий. Фусусал ҳикам. (Ҳикматлар жавоҳири). – Байрут. 1980.

1.65. Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий – сиёсий фикр шаклланиши тарихидан лавҳалар. –Т., 1993.

1.66. Имомназаров И. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. –Т.: Тошкент Ислом университети, 1996.

1.67. Ислом тасаввуфи манбалари(Тўпловчи Ҳ.Болтабоев).–Т.: Адолат, 2005.

1.68. Жўъшон Маҳмуд Асъад. Муршиди комил ҳикматлари. – Т.: Мовароуннахр, 2004.

1.69. Жўъшон Маҳмуд Асъад. Тасаввуф ва нафс тарбияси(Н.Ҳасан таржимаси). –Т.: Мовароуннахр, 2001.

1.70.Закойи Кўнрапа. Алвидо, дунё, ассалом, охират!– Т.:Мовароуннахр, 1996.

1.71. Комилов Н. Тасаввуф ёхуд Комил инсон ахлоқи. I китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996.

1.72. Комилов Н. Тасаввуф. Тавҳид асрори. II китоб. –Т.: Ўзбекистон, 1999.

1.73. Комилов Н. Фақр нури порлаган қалб. –Т.: Маънавият, 2001.

1.74. Кубро Нажмиддин. Тасаввуфий ҳаёт. –Т., 2004.

1.75. Кубро Н.Тасаввуфий ҳаёт (нашрга тайёрловчи М.Кара). – Истанбул., 1992.

1. 76. Кошифий Ҳ, К. Футувватномаи султоний(Таржимон Н.Комилов) –Т.: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. .

1.77. Кушкарров С. Сўфиёна жанг санъати. –Т.: Ўзбекистон, 2003.

1.78. Маллаев Н.Сўз санъатининг гултожи. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.

1.79. Маҳмудов М. Аҳли дил. –Т.: Ўқитувчи, 1997.

1.80. Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. I. СВР. АНУз. – Т., 1952.

1.81. Муҳаммадхожаев Э. Маломатия. Жилди IV. –Душанбе, 1980.

1.82. Маматова Ё. ва бошқалар. Репортёрлик назарияси. –Т.: Зарқалам, 2000.

- 1.83. Мўминов Ф. Журналистика –ижтимоий институт сифатида.–Т.:Университет, 1998.
- 1.84. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.–Т.: Ўзбекистон, 2000.
- 1.85. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. –Т.: Фан, 2000.
- 1.86. Навоий Алишер. Ғазаллар шарҳи. –Т.: Камалак, 1991.
- 1.87. Навоий Алишер. Мажолисун нафоис. –Т.: Ўзадабийнашр. 1961.
- 1.88. Навоий Алишер. Насойимул-муҳаббат. Асарлар 15-том.–Т.: Ғ.Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.
- 1.89. Насафий. Доно. Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбандий. –Т.: Мерос, 1992.
- 1.90. Нисорий Ҳ. Музаккари аҳбоб. –Т.: Мерос, 1993.
- 1.91. Ниёзова Н. Сўфи Оллоёр ҳаёти ва ижоди. –Қарши.: Насаф, 1995.
- 1.92. Носир Хисрав. Лирика.–М.: Художественная литература, 1979.
- 1.93. Низом Ф. Янгиланиш анъанаси. –Т.: Маънавият, 1998
- 1.94. Оллоёр Сўфи. Саботул ожизин. –Т.: Меҳнат, 1991.
- 1.95. Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. –Т.: Фан, 1979.
- 1.96. Олим Султонмурод. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Фан, 1992.
- 1.97. Олим Султонмурод. Ишқ,ошиқ, маъшук. –Т.: Фан, 1992.
- 1.98.Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики.–М.:Рип-холдинг, 2002.
- 1.99. Прохоров Е.П. Введение в журналистике.–М.: Рип-холдинг, 1998.
- 1.100. Jurgen Paul. Die politische und sozialt Btedeutung der Naqsbandiyya in Mittelasiien im 15. jahrhundert .Walter de Gruter. Berlin-New York., 1991.
- 1.101. Румий Жалолиддин. Маънавийи маснавий. –Т.: Шарқ, 1999.
- 1.102. Ревгарий Хожа Ориф. Орифнома. –Т.: Наврўз, 1994.
- 1.103. Рушдий М.С. Ғавсул Аъзам. –Т., 1993.
- 1.104. Румий Жалолиддин. Маънавийи маснавий. –Т.: Шарқ концерни, 1999.
- 1.105. Румий Ж. Ичиндаги ичиндадур. –Т.: Ёзувчи, 1997
- 1.106. Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. –Т.: Фан, 1995.

- 1.107. Семёнов А. Забытый Среднеазиатский философ XVII века и его «Трактат о сокрытом» (Известия общества для изучения таджикских иранских народностей за его пределами). –Т., 1928.
- 1.108. Саид Азим Мухаммад Али. Имом Бухорий таърифи. –Т.: Чўлпон, 1996.
- 1.109. Саъдий А.Символизм тўғрисида. –Т.: Ўздавнашр, 1932.
- 1.110. Султон Иззат. Навоийнинг қалб дафтари. –Т.: Ғ.Ғулом номли Адабиёт ва санъат нашриёти, 1963.
- 1.111. Султон Иззат. Баҳоваддин Нақшбанд абадияти. –Т.: Фан, 1994.
- 1.112. Саидов Ҳ. Янгиликлар ёзиш ва таҳрир санъати. –Т.: Маърифат-Мададкор, 2002.
- 1.113. Сўфи Аллоҳёр(мақолалар тўплами).–Т.:Ал-Худо–Мовароуннаҳр, 2005.
- 1.114. Сирожидинов Ш. Сўфи Оллоҳёр илоҳиёти.–Т.: Маънавият, 2001.
- 1.115.Тиллабоев Р. Распространение накшбандизма в Индии.–Андижан, 1994.
- 1.116. Трименгэм Д.С. Суфийские ордены в исламе. –М.: Наука, 1989.
- 1.117. Турар Усмон. Тасаввуф тарихи. –Т.: Истиқлол, 1999.
- 1.118. Тошалиев Ирисали. Сарлавҳа стилистикаси.–Т.: Университет, 1995.
- 1.119. Тошалиев Ирисали. Ўзбек тили услубияти. –Т.: Университет, 1996.
- 1.120. Тошалиев Ирисали ва бошқалар. Оммавий ахборот воситаларининг тили ва услуби. –Т.: Университет, 2000.
- 1.121. Табаррук рисоалар(Тўпловчилар М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин).–Т.: Адолат, 2004.
- 1.122. Улуғ ўзбек шоири (мақолалар тўплами). –Т.: ЎзФА, 1948.
- 1.123. Умаров С. Тарих ва ривоят. –Т., 1981.
- 1.124. Weels Dewin Di TheMachaikh-i Turk and the Kyojagon /pethinking tye links Between the Vasavi and Naqsybandi sufi Traditions /jurnal of Uslams studies7-2/1996/pp.180-207.
- 1.125. Университет таълими учун журналистика мутахассислиги бўйича ўқув дастури. –Т.: Университет. 1997.

- 1.126. Уинтер Тимоти Ж (Абдулҳаким Мурод). ХХІ асрда ислом.(Таржимон Ф.Низом)–Т.:Шарқ концерни, 2005.
- 1.127. Фиш Радий. Жалолиддин Румий. –Т., 1985.
- 1.128. Фитрат Абдурауф. Нажот йўли. –Т.: Шарқ концерни, 2001.
- 1.129. Фитрат Абдурауф. Бедил.–Т.: А.Қодирий номли халқ мероси нашриёти, 1997.
- 1.130. Фитрат Абдурауф. Қизил қалам. –Т.: Ўздавнашр, 1928.
- 1.131. Фахриддин Али Сафий. Рашаҳотул айнул ҳаёт.Тўпловчилар М.Ҳасаний, Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин). –Т.:Абу Али Ибн Сино, 2004.
- 1.132. Чехович О. Д .Самаркандские документы XV-XVI вв. О владениях Ходжа Ахрара у Средней Азии и Афганистане. –М., 1974.
- 1.133. Чернишевский Н.Г. Танланган асарлар. –Т.:Ўздавнашр, 1956.
- 1.134. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 4 жуз. –Т.: Шарқ концерни, 2004.
- 1.135. Шарипов Ш. А.Навоий «Лисонут тайр» достонининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. –Т.: Фан, 1982.
- 1.136. Шайхзода М. Гениал шоир (Навоий ижодининг баъзи масалалари). – Т.: Ўздавнашр, 1941.
- 1.137. Шарофиддинов О. Танланган асарлар. –Т.: Фан, 1978.
- 1.138. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ва тасаввур.–Т.: Мовароуннахр, 2005.
- 1.139. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф.Сунний ақидалар.–Т.: Мовароуннахр, 2005.
- 1.140. Шиммель Аннимарие . Жонон менинг жонимда. –Т.: Шарқ, 1999.
- 1.141. Шиммель Аннимарие. Женский элемент в суфизме./В книге Мир исламского мистицизма.–М., 2000.
- 1.142. Якубовский А.Ю.Черты общественной культурной жизни эпохи Алишера Навои.–Ленинград., 1946.
- 1.143. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. I том.–Т.: Шарқ концерни, 2000.
- 1.144. Кутибоев З. Хожа Ахрор вали. –Т.: Фан, 1996.
- 1.145. Кутибоев З. Дарёи раҳматиға ғарқ қилғай. (Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар тўплами). –Т.: Ўзбекистон, 1994.

1.146. Қиссаи Машраб (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ёзувчи, 1992.

1.147. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар (тузувчи Зуфаржон Жўраев). –Т., 1994.

1.148. Худойкулов М. Оммавий ахборот воситалари назарияси.–Т.: Университет, 1999.

1.149. Ҳазраткулов М. Тасаввуф. – Душанбе: Маориф, 1988 .

1.150. Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. –Т.: Юлдузча, 1989.

1.151. Ҳаққулов И.Шеърят–руҳий муносабат.–Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

1.152 Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят.–Т.: Ғ.Ғулом номли нашриёт–матбаа бирлашмаси, 1991.

1.153. Ҳаққулов И. Ирфон ва идрок. –Т.: Маънавият, 1998.

1.154. Ҳаққулов И. Ким нимага таянади?–Т.:Зарқалам, 2006.

1.155. Ҳамидов Ҳ. Аждодлар сабоғи– ақл қайроғи.–Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1998.

2. Мақолалар, тақризлар

2.1.Алиқулов Х. Миллий мафкура ва ахлоқ//Мулоқот.–1997.–№7-8.

2.2.Абилов Ҳ. Миллий ғоя халқни етакловчи куч//Мулоқот.–2000. –№4.

2.3.Айритомий А. Лутфу эҳсон, меҳру-мурувват//Мулоқот.–1995.–№3-4.–Б. 29-30.

2.4.Абдуқодиров А. Инсоний етуклик сари//Мулоқот.–1997.–№3.

2.5.Акрам Ботирхон. Кўз лавҳида акс этган олам//Мулоқот.–1991.–№5.–Б.47.

2.6. Абдуллоҳ ҳожи Исматуллоҳ. Баҳоваддин Нақшбанд//Халқ сўзи.–1993.–21 январь.

2.7. Аллаҳёрова Н. Муҳаббатсиз кишидин қочмоқ керак//Фан ва турмуш.–2000.–№2.

2.8. Андижоний М. Чўмилаётган соҳибжамол ва ёки ҳазрати Довуднинг гуноҳи//Саодат.–1993.–№10-11.

2.9. Ансорий Абдуллоҳ. Қуръони Каримнинг адабий –ирфоний тафсири//Сино.– 2003.–№8; –№9;–№10.

2.10. Азамат Мирза Аҳмад. Отойи шажараси//Мулоқот.–1996.–№11-12.

- 2.11. Абдуллаев В. Зоҳир этар ёлғон ўзни оқибат//Халқ сўзи.—1994.—7 апрель. 2.12. Бадавий А. Ал-Ғаззолийнинг маънавий изланишлари//Дунё.—1993. —№1.
- 2.13. Бўриев О. Хожа Алоуддин Аттор//Мулоқот.—1994.—№7—8.—Б.45.
- 2.14. Бўриев О. Хожа Муҳаммад Порсо//Мулоқот.—1994.№1-2.—Б.52.
- 2.15. Бўриев О. М.Ҳасаний. Яъқуб Чархий//Мулоқот.—1995.—№7-8.—Б.42.
- 2.16. Бўриев О. Сайид Барака//Мулоқот.—1995.—№5-6.—Б.31-33.
- 2.17. Баҳромов Ж. Миллий ўзлик илдизлари//Сирли олам.—1996.—№2.
- 2.18. Боғистоний Исҳоқ. Тазкираи қаландарон//Шарқ юлдузи.—1994.—№3-4.
- 2.19. Бойқобилов Б. Хожа аҳрор Валий ибрати//Мулоқот.—1999.—№3.
- 2.20. Бертельс Е. Нажмиддин Кубро//Мулоқот.—1995. —№3-4.—Б.46-50.
- 2.21. Бўриев О. Шайх Зайниддин Абу Бакр Тойободий//Мулоқот.—1996.—№2.
- 2.22. Беризиков Е. Хожалар аҳлининг хожаси//Шарқ юлдузи.—1992.—№2.
- 2.23. Бухорий С. Мавлоно Ориф Деггароний//Гулистон.—1999. —№6.
- 2.24. Беризиков Е. Авлиё Аҳмад Яссавийнинг ўн бир исми//Сирли олам.—1991.—№7.—Б. 37-43.
- 2.25. Гребенкин А. Таджики// Туркестанские ведомости.—1871.—№ 17.
- 2.26. Гребенкин А.С. О школьном образовании у магометан Средней Азии// Туркестанские ведомости.—1875.— 29 июля.—№3.
- 2.27. Валихўжаев Б. Навоийнинг Самарқанддаги қадамжолари// Мулоқот.— 1991.—№2.
- 2.28. Валихўжаев Б. Бедил ижоди ва маънавияти//Мулоқот.—1996.— №1.
- 2.29. Валихўжаев Б.Миёнкол адабий муҳитида Сўфи Оллоёрнинг мавқеи//Мулоқот.—1996.—№3. —Б.41.
- 2.30. Валихўжаев Б.Абу Бакр Каффоли Шоший//Мулоқот.—1997. —№3.

- 2.31. Валихўжаев Б.Шайх Худойдоди валий//Мулоқот.–1998. – № 4.
- 2.32. Даврон Х. Авлиёлар яратгувчи шайх//Тафаккур.–1995. – № 3-4.
- 2.33. Даштий Али.Сўфийлик нима ва сўфийлар ким?//Саодат-1992.–№10
.–Б.16-17.
- 2.34. Дастжердий Тоҳира Хушҳол. Нажмиддин Кубро тасаввуфининг ижтимоий аҳамияти//Сино.–2002.–№6.–Б.28-30.
- 2.35. Исабек Б. Яссавия ва нақшбандия//Мулоқот.–1997.–№3.– Б.37-40.
- 2.36. Исҳоқов Ё. Комил Инсон орзуси//Мулоқот.– 1995.– №9-10.
- 2.37. Имомназаров М. Навоийшунослик ва жаҳон маданияти//Мулоқот.–1991. –№9.
- 2.38. Ирисов А. Қуш рисоласи билан танишмисиз?//Мулоқот.–1991. –№ 12.
.–Б. 3-5.
- 2.39. Иброҳимов О. Мақомнинг табаррук номлари//Мулоқот.–1997. –№1.
- 2.40. Ирисов А. Тасаввуф ва аҳли суффа//Мулоқот.–1996. –№1.
- 2.41. Ибрагимов Ш. О муллах в киргизской степи//Туркестанские ведомости.–1871.–№71-14.
- 2.42. Жузжоний А. Тасаввуф таълимотининг илдизлари//Мулоқот.–1995. №1-2-№3-4;–№5-6.
- 2.43. Жузжоний А. Сўнмас бу оташин ишқим//Мулоқот.–1997. –№3.
- 2.44. Жўраев Н. Миллий уйғониш руҳи//Мулоқот.–2000.–№4.
- 2.45. Зоҳидий А. Қадимги буддавий авлиёлар//Фан ва турмуш.–1993.–№1.
- 2.46.Зоҳидий А. Баҳоуддин Нақшбанд таълимоти//Шарқ машъали.–1993.–№1—Б.20-21.
- 2.47. Зоҳидий А. Тафаккурнинг олмос қирралари//Мулоқот.–1993.–№9-10
- 2.48. Зарринқўб А. Сўфийлар танқиди//Сино.–2002.–№8-9.
- 2.49. Зарринқўб А. Сўфийлар танқиди//Сино.–2003.–№9.
- 2.50. Зарринқўб А. Хуросон сўфийси//Сино.–2003.–№10.

- 2.51. Зокиров М. Машраб олдидаги гуноҳим// Ёш ленинчи.—1990.—24 январь.
- 2.52. Каримов Ғ. Долимов С. Ҳожирахмедов А. Қосимов Б. Замон талаблари// Совет Ўзбекистони.—1973.—10 март.
- 2.53. Кошифий Ф. Турк машойихлари//Фан ва турмуш.—1993.—№2.
- 2.54. Комилов Н. Тавҳид асрори//Сирли олам.—1993.—№ 9-10.
- 2.55. Комилов Н. Севганимизнинг севгани ҳам севимлидир//Ёшлик.—1992.— №9-10.—Б. 52-55.
- 2.56. Комилов Н. Тасаввуф ва бадий ижод//Ёшлик.—1991.—№8.—Б.73-79.
- 2.57. Комилов Н. Сукрот-Комил Инсон тимсоли//Ўзбекистон адабиёти ва санъати.—1991.—27 сентябрь
- 2.58. Комилов Н,Эргашев Б. Ишқ оташининг самандари//Шарқ юлдузи.—1991.—№11.—Б. 161-166.
- 2.59. Комилов Н. Ўлмас сатрлар қудрати//Ёшлик.— 1986.—№10.
- 2.60. Комилов Н. Маломатия фалсафаси//Сино.—2003.—№11.
- 2.61. Кўпрулу Фуад. Аҳмад Яссавий Муҳаммад//Гулистон.—1996,№2. —Б. 56-60.
- 2.62.Каримов И. Ислохотлар манбаи—Инсон//Мулоқот.—1996.—№6.
- 2.63. Комаров П. Ходжа Хаким Сулейман Бакырганы//Туркестанские ведомости.—1902.—31 января.
- 2.64. Карим Ғулом. Сўфийлар ҳикмати//Сино.—2002.—№5. —Б. 48-49.
- 2.65. Ликошин Н.С. Дивана-и Мешребъ// Туркестанские ведомости.—1902.—29 сентября.
- 2.66. Мирхолдор ўғли Мираҳмад. Улуғ Яссавий йўллари//Мулоқот.—1994.—№11-12.—Б.37.
- 2.67. Маҳмудов М. Ҳикмат қалами-ла нақшбанд этиб//Мулоқот.—1993.—№9-10.
- 2.68. Мирхолдор ўғли Мираҳмад. Аҳмад Яссавий.Шажараи саодат//Мулоқот.—1993.—№9-10.
- 2.69. Муҳаммад Носир. Ўз вужудингга тафаккур айлагил//Сирли олам.—1991.—№2.
- 2.70. Маҳмуд М. Ёлғонга қарши ҳақиқат//Сирли олам.—1994.—№3.

- 2.71. Мелибоев А. Матбуот-даврдан ортида қолмасин// Мулоқот.–1996.–№6
- 2.72. Маврулов А. Мафкурамиз манбалари//Мулоқот.–1997.–№1.
- 2.73. Меҳдий Ҳамидий. Синд мавжларида//Сино.–2002.–№6.
- 2.74. Матёқубова Г. Афсоналар сўзлар тарихдан//Фан ва турмуш.–2000.–№4.
- 2.75. Назаров А. Тасаввуф ва мусиқа//Ёшлик.–1988.–№3.
- 2.76. Насриддинов А. Миллий мерос ва маънавият// Мулоқот.–2000.–№4.
- 2.77. Носир Р. Отанг эрдир, санам эрдай қилиқ қил//Мулоқот.–1993.–№7-8.
- 2.78. Ниёзова Н. Сўфи Оллоёрнинг Робиъага эҳтироми//Саодат.–1993.–№5.
- 2.79. Наврўзова Г. Тириклик сармояси//Фан ва турмуш.–2001.–№2.
- 2.80. Наврўзова Г. Нақшбандийликда валий тушунчаси//Сирли олам.–1993.–№7. –Б.20-22.
- 2.81. Наврўзова Г. Нақшбанднинг Аврод асари//Фан ва турмуш.–1996.–№6.–Б.20-22.
- 2.82. Наврўзова Г. Руҳият мақомлари//Тафаккур.–1997.–№3. 112-113.
- 2.83. Очилов Э. Тасаввуфий асарлар феҳрести//Сино.–2002.–№8.–Б.41.
- 2.84. Олим С. Ғавсул Аъзам ёки қодирия тариқати//Сино.–2001.–№5.–Б.31-33
- 2.85. Олим С. Лисонут –тайрнинг олтин халқаси//Тафаккур.–2001.– №4.
- 2.86. Очилов Э. Рубоийнавис шайхлар//Фан ва турмуш.–2000.–№4.
- 2.87. Орзибеков Р, Раҳимова Г. Ҳазрат Хожа Аҳрор тарихи//Жаҳон адабиёти.–1999.–№1.Б. 200-202.
- 2.88. Олим С. Буюк нақшбандия: кеча, бугун, эртага//Фан ва турмуш.–1996.–№2.
- 2.89. Олим Султонмурод. Тасаввуф нима?// Ўзбекистон овози.–1993.–26 август.
- 2.90. Пукемов А. Хусрав Дехлавийнинг пири//Сирли олам.–1996.–№2.
- 2.91. Раҳмон Н. Мен–Буддаман, мен қутқарувчиман//Мулоқот.–1991.–№12.–Б. 63-67.

- 2.92. Раҳмонов Р.Усмонов. М. Қуръон ва ақлий тарбия//Мулоқот.–1996. –№4. 2.93. Ростиславов М.Несколько слов об ишанах и означение их деятельности// Туркестанские ведомости.–1871. –№77-14.ИНВ:1512
- 2.94. Салоҳиддинова Д. Қатраи маърифат// Сирли олам.–1995.–№6.–Б. 4-5.
- 2.95. Султон Иззат. Мунаввар ва бунёдкор диллар//Ўз АС.–1993.–№45-46. 2.96. Сироҷиддин И. Муқаддас чор унсур фалсафаси//Мулоқот.–1991.–№5.
- 2.97. Тошмуродова Қ. Покланиш илми//Фан ва турмуш.–2000.–№1.
- 2.98. Тақавий М. Мавлононинг тилсимли тили//Сино.–2001.–№4.
- 2.98. Тойжонов К.Исмоилов Ҳ. Яссавий хилвати//Заман-Ўзбекистон газетаси.–1991.–7 июнь.
- 2.99. Тоҳиров О. Комиллик- етуклик тимсоли//Мулоқот.–1999.–№3.
- 2.100. Усмон Ориф. Занги ота силсиласи//Мулоқот.–1997. –№5-6.
- 2.101. Усмон Ориф. Ваҳдат шаробин ичдим// Мулоқот.–1991.–№6.–Б. 51-57.
- 2.102. Усмонов М. Ислом ва демократия//Мулоқот.–1991.–№7.–Б. 63-67.
- 2.103. Усмон Ориф. Амир Темур ва мутасаввуфлар//Мулоқот.–1996.–№1. 1.104. Усмонов О. Юрт зикрида куйган юрак//Мулоқот.–1996.–№11-12.
- 2.105. Усмон О. Мавлавия//Мулоқот.–1998.–№5.
- 2.106. Усмонов О. Шайх Юсуф Ҳамадоний//Сино.–2001.–№4.–Б. 14-15.
- 2.107. Усмонов О. Бектошия//Мулоқот.–1997.–№2.–Б. 53-56.
- 2.108. Файзуллаев О. Сухравардия//Мулоқот.–1998.–№5.
- 2.109. Холмўминов Ж. Нақшбандия пири//Тафаккур.–2001.–№4.–Б. 48-50.
- 2.110. Хўжанова Г. Тасаввуф ва Ҳиббатул-ҳақойиқ//Тафаккур.–2001.–№4.
- 2.111. Холмўминов Ж. Қадимги ҳинд эътиқоди ва тасаввуф//Гулистон.–2000.–№2.

2.112. Худойбердиева Р. Маломатия сулуки//Гулистон.–1999.–№3.–Б. 36-37.

2.113. Худойбердиева Р. Риндлик маслаги//Жамият ва бошқарув.–2001.–№1.

2.114. Хўжамуродов И. Исломнинг миллий маданиятимизга таъсири//Мулоқот.–1997.–№5-6.

2.115. Худоёр Иброҳим. Хуморсиз шароб//Сино.–2001.–№3.

2.116. Шарипова О. Сенинг жамолингни ошкор этадиган жомман// Гулистон.–1999.–№1.–Б. 41-42.

2.117. Эркаев А. Мустақиллик ва маданий мерос//Мулоқот.–1996.–№1.

2.118. Эркаев А. Маънавий эҳтиёжнинг юкалиши//Мулоқот.–1997.–№2.–Б.11-13.

2.119. Кутибоев З. Маънавият чашмасидан томчилар//Мулоқот.–1995.–№5-6.

2.120. Кутибоев З. Хожа Аҳрор сийрати//Мулоқот.–1996.–№11-12.

2.121. Қорабоев У. Нажмиддин Кубро ва унинг Латойиф назарияси//Сино.–2001.–№1.

2.122. Ҳаққул И. Сўфи Оллоёр-мутасаввуф адиб//Ўзбек тили ва адабиёти.–1993.–№1.

2.123. Ҳаққул И. Ҳақиқат йўл тутай десанг//Ёшлик.–1990.–№9.

2.124. Ҳомидий Ҳ. Жамиятни маърифат қутқаради//Мулоқот.–2000.–№4.

2.125. Ҳайитметов А. Истиғно водийси-орзу водийси//ЎзАС.–1999.–10 февраль.

2.126. Ҳайит Тўлқин. Ўлмаган жоним менинг//Ёш ленинчи.–1991.–3 август.

2.127. Ҳайитов Ш. Тариқат манзиллари//Мулоқот.–1997.–№1.

3. Диссертациялар ва авторефератлар

3.1. Абдуқодиров А. Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти. Фил.ф.док.дисс...автореферати.–Т, 1998.

3.2. Абдуллажонов А. Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил этиш. Фил.ф.н.дисс...автореферати.–Т, 1998.

3.3. Абдуазизова Н. Общественно-политические и литературно-художественные журналы в Узбекистане, проблемы их историко-

эволюционной классификации. Автореферат дисс...д.ист.н.—Т, 1997.

3.4. Болтабоев Х. XX аср бошларида ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Фил. ф. док. дисс... автореферати.—Т, 1995.

3.5. Бекова Н. Навоийнинг ҳамд ғазаллари ва Рухул-қудс қасидасининг бадиияти. Фил.ф.н.дисс...автореферати—Т, 2003.

3.6. Камилов Н. Хорезмская школа перевода. Автореферат дисс...док.фил.наук.—Т, 1987.

3.7. Каримов Э. Роль, место и социальное позиции духовенства Мовароуннахре XV в. Дисс...кан.ф.наук.—Т, 1990.

3.8. Каримов Н. XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси. Фил.ф.док. дисс...автореферати.—Т, 1993;

3.9. Наврўзова Г. Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва баркамол инсон тарбияси.Ф.ф.док.дисс...автореферати—Т, 2002.

3.10. Назаров Б. Ислом агиографияси тизимида мақомотнинг ўрни ва унинг бадий—услубий хусусиятлари(Баҳоуддин Нақшбанд мақомотлари асосида) Фил.ф.док.дисс...автореферати—Т, 2000.

3.11. Намозова Н. Ҳожи Муиннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти.Фил.ф.н.дисс...автореферати.—Т, 2005.

3.12. Норбоев Б. Ҳаётни поэтик талқин этиш таомиллари ва маҳорат муаммолари. Фил.ф.док.дисс...автореферати—Т, 1996;

3.13. Остонакулов И. Қиссаси Рабғузий—адабий асар. Фил. ф. н. дисс... автореферати. —Т, 1993.

3.14. Пиримкулов А. Огаҳий маснавийлари. Фил.ф.н.дисс...автореферати.—Т, 1998.

3.15.Рафиддинов С. Атойининг поэтик маҳорати. Фил. ф.н.дисс... автореферати.—Т, 1993, 29 б.

3.16. Саидов У. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида Комил инсон масаласи (Европа маърифатчилик адабиёти билан қиёсий ўрганиш тажрибасидан). Фил.ф.н. дисс... автореферати.-Т, 2002.

3.17. Тошбоев О. Миллий истиқлол мафкурасининг шаклланишида матбуотнинг ўрни. Фил.ф.н. дисс... автореферати.—Т, 1999.

3.18. Тошпўлатова Н. Истиклол даври матбуотида XX аср ўзбек адабиёти муаммоларининг ёритилиши (1991-2000 йиллар матбуоти мисолида). Фил.ф.н.дисс...автореферети.—Т, 2004.

3.19. Эшонова М. Умар Хайём ва Шарқ-Ғарб алоқалари. Фил.ф.н.дисс...автореферати.—Т, 2000.

3.20. Эрназарова Г. XX аср ўзбек поэзиясида миллий тафаккур ва унинг бадиий талқини. Фил.ф. н. дисс...автореферати.—Т, 2001;

3.21. Йўлдошева Мухайё. Ҳозирги ўзбек модерн шеъриятининг асосий хусусиятлари. Фил.ф.н.диссертацияси.—Т, 2003.

3.22. Йўлдошбекова С. Чўлпоннинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти. Фил.ф.н.дисс... автореферати.—Т, 2002.

3.23. Қиличева К. Баҳоуддин Нақшбанднинг таълимий-ахлоқий қарашлари. Пед.ф.н.дисс...автореферати.—Т, 2004.

3.24. Ғаффоров Н. Алишер Навоий «Хамса»сида сўфийлар тимсоли. Фил. ф.н.дисс...автореферати.—Т, 1999.

3.25. Ҳамдамов У. 30-йиллар ўзбек шеъриятида «соф лирика» муаммоси (Ойбек шеърияти асосида). Фил. ф.н.дисс...автореферати.—Т, 1997;

3.26. Ҳайитов А. Ўзбек шеъриятида анъана ва шаклий изланишлар. Фил. ф.н.дисс...автореферати.—Т, 2004;

4. Фойдаланилган луғатлар

4.1. Алишер Навоий асарлари луғати (Тузувчи: П.Шамсиев). — Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.

4.2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. —М.,1985.

4.3. Русча-ўзбекча луғат. II томлик. —Т., 1983 -1984.

4.4. Фарҳанги забони тожики (М.Ш.Шукуров, В.А.Капранов и др.). —М., 1969.

4.5. Мумтоз адабий асарлар луғати. (Тузувчи: Ж.Лапасов). —Т.: Ўқитувчи, 1994.

4.6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Кўп томлик (З.Маъруфов таҳрири остида).—М.: Рус тили нашриёти, 1981.

4.7. Чароғи ҳидоят (Сирочиддин Алихони Орзу). — Душанбе .: Ирфон, 1992.

4.8. Улудоғ Сулаймон. Тасаввуф теримлари луғати.—Истамбул., 2001.

4.9. Ғиёс-ул-луғот.—Байрут., 1980.

4.10. Шамси Қайс Рози. Аль муъчам. —Душанбе: Адиб, 1991.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
-----------------	---

I БОБ. ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИ ТАРҒИБ ЭТИШДА ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТИНИНГ ЎРНИ

§1. Тасаввуф таълимотини матбуотда талқин этилишининг тарихий экскурси	5
§2. Мустақиллик йилларида миллий-маънавий қадриятларнинг тикланиши ва матбуот.....	21

II БОБ. ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЁРИТИЛИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

§1. Тасаввуф назариясининг матбуотда акс эттирилиши.....	39
§2. Агиографик мазмундаги матбуот чиқишларининг таҳлили	50
§3. Тасаввуфий адабиётни ўрганишда матбуотнинг аҳамияти.....	60

III БОБ. ТАСАВВУФ МАСАЛАЛАРИГА ОИД МАТБУОТДАГИ ЧИҚИШЛАРНИНГ ШАКЛ ВА УСЛУБЛАРИ

§1. Тасаввуф мавзуларини ёритишда публицист маҳорати.....	72
§2. Тасаввуф таълимотини талқин этишда жанр имкониятлари	84
§3. Тасаввуфий адабиётни ўрганишда матбуотнинг аҳамияти	99

Хулоса	115
Фойдаланилган адабиётлар	121

ГУЛАНДОМ ТОҒАЕВА

**ТАСАВВУФ АДАБИЁТИНИНГ ЎЗБЕК
МАТБУОТИДА ЁРИТИЛИШ
МАСАЛАЛАРИ**

1990-2006 йиллар.

Монография

Мухаррир Д. Улузмуродов
Дизайнер Б. Ҳайдаров

Ўзбекистон Республикаси Президенти Администрацияси ҳузуридаги
Ахборот ва оммавий коммуникациялар агентлиги томонидан 3996-сонли
ТАСДИҚНОМА берилган.

Босишга рухсат этилди: 11.03.2023 й.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Офсет қоғози.

Офсет босма усулида босилди.

«Times» гарнитураси.

Нашр табоғи 8,45. Адади 200 нусха.

Оригинал макет “FIRDAVS-SHOH” нашриётида
тайёрланди. Тошкент ш., Навоий кўчаси, 30.
Тел.: 90-372-85-17

ISBN 978-9943-9360-6-5

9 789943 936065